Ajintha

1960

१९६०

अजिंठा

M. J. Arts and Science College

Miscellany

Ajintha

Chief Editor

Prof. M. M. THATTE

Students' Representative

Shri E. T. BARHATE

VOL. XIV] MARCH 1960 [No. 14

Editorial Board

- Prin. Y. S. Mahajan
- Prof. M. M. Thatte
- Prof. (Mrs.) N. G. Tarlekar
- Prof. N, C. Joglekar
- Prof. J. V. Mahajan
- Prof. Iftikar Ahmed
- Shri E. T. Barhate

★

Contents

Editorial	I to V
English Section	1 to 32
Marathi Section	1 to 52
Hindi Section	1 to 20
Urdu Section	1 io 6

Our Donor

Shreeman Sheth Chatrabhuj Govardhandas

Editorial

The College has been extremely fortunate this year. Our donor Shreeman Sheth Chatrabhuj Govardhandas was generous enough to donate this year the three bungalows opposite to District Court, Jalgaon, to Khandesh College Education Society for the purpose of developing the commerce section as a part of the Mooljee Jaitha Arts & Science College. This donation is worth about Rs. one lakh and we are extremely grateful to the Shet Saheb for this munificent donation. As a leader of industry and commerce he has the interest of commercial education at heart. We propose to utilise this donation for constructing a separate building on the east of the main building to house the commerce section. The Shet Saheb has, by this donation, placed the people of East Khandesh under a great obligation.

On the back-ground of Pre-degree examination result, Principal Y. S. Mahajan inaugurated the new academic year with an address to a large gathering of students on 22nd June 1959. Principal Mahajan gave the exact analysis of the first P. D. examination result and requested the students not to neglect English. He also explained the scheme of tutorials which was introduced more rigidly this year.

Arrivals and Departures

Prof. C. R. Karnik who was on study leave for about two years took charge of the Botany Dept. in June after submitting his thesis to the University of Poona for Ph. D. degree. With his painstaking nature he could complete his research work in two years. We strongly hope that his thesis would be accepted for Ph. D. degree and Prof. Karnik will soon be Dr. Karnik. Prof. C. S. Bhutada who was with us during the leave period of Prof. Karnik joined the Khamgaon Arts & Science College from where he had come to us. We are glad to note that Prof. M. S. Chaudhari has joined this college again after a break of one year.

Dr. G. Y. Shanbhag, head of the dept. of physics, went on leave for one year from Nov. 59 and is now the professor of Physics and Head of the Dept. of Agricultural Engineering at Bagdad University. We are sure that when he returns he will have a lot of experience of University teaching and research.

Shri B. I. Nemade, Shri D. S. Nemade, Shri L. B. Joshi, Shri V. A. Antin joined this college as tutors and Shri B. K. Nehate, Shri C. L. Chaudhari, Shri V. N. Gandhe and Shri S. N. Sarode accepted appointments as demonstrators. Shri Y. N. Bhagwat and Shri H. N. Bhole have proceeded on study leave while Prof. Mrs. Iyer and Shri V. M. Sukhi

secured appointments elsewhere. Shri B. I. Nemade left the chemistry department in the 2nd term and is now working as a junior scientific assistant in the Lac Research Institute at Ranchi.

Distinguished Visitors

Dr. Sarvapalli Radhakrishnan, Vice President of Indian Republic, visited this college on 21st March 1959 and laid the foundation stone of recreation-cum-auditorium. In an eloquent and lucid speech he advised the students to do something to contribute to the progress of science and scholarship in their life and also to be good end honest citizens. His inspiring speech has been given elsewhere in this issue.

Principal S. G. Hulyalkar of S. P. College, Poona, inaugurated the debating union on 11th Aug. 1959 and gave an interesting and informative talk on 'Life in America.' Shri G. P. Patil Department of Statistics, University of Michigan, inaugurated the science association and gave an interesting account of the student-life in America. Principal N. A. Mavalankar of B. M. College of Commerce, Poona, while inaugurating the Planning Forum on 12th Aug. 59, spoke on 'Planning and its role.' Shri G. D. Patil Deputy Minister for Planning and Development, Govt. of Bombay, visited this college on 17th Sept. and gave an authoritative talk on the size and priorities of the 3rd Five Year Plan. Shri A. D. Gorwalla, the well-known Indian Publicist paid a visit to the college on 30th Sept. 59 and delivered a lecture on Indian Democracy. Shri H. V. Kamath discussed the entire question of Sino-Indian border before a large gathering of students on 27th Nov. 59. Prof. V. L. Kulkarni, head of the Dept. of Marathi, Marathwada University, was the Chief Guest at the Annual Social of Marathi Abhyas Mandal.

Prof. Bhagwantrao Deshmukh from Aurangabad and Prof. V. M. Kulkarni from Sholapur delivered lectures under the auspicies of Marathi Abhyas Mandal. Dr. V. A. Patwardhan Prof. P. C. Shejwalkar, Principal Desai and Shri Christopher Sholes of the United States Information Service also visited the college during this year.

Our Development Plans

As the college is growing from year to year we had to plan for its future expansion at the beginning of the introduction of the three-year degree course in 1958. Parts of this plan have already deen fulfilled. Under the three-year degree scheme, we built a separate physical chemistry laboratory of 25' x 60' on the northern side of our main building with a total construction cost of over Rs. 18,000. This unit though tiny possesses a very strong foundation and as the botanical garden is on the other side of this new construction it has a very attractive situation. This new unit has increased our accommodation by two lecture rooms in the main building.

Under the same scheme we have been constructing a new structure with three class rooms and a library extension hall on the western side of our main building and to the north of the open air theatre. The building is 39' x 58.5' and is likely to cost about Rs. 70,000.

Under the students welfare scheme of the Union Ministry of Education, we have just completed the construction of a 90' x 62.5' recreation-cum-auditorium at a cost of over Rs. 90,000. The foundation stone of this building was laid by Dr. Radhakrishnan, the Vice President of India, on 21st March 1959. Students and members of the staff have rendered manual labour from time to time for the construction of this auditorium. This hall will be useful as students' common room and also as a theatre.

The need for the rector's quarters on our college premises has long been felt and as such, the management undertook the construction of this bungalow last year. When the building was complete costing Rs. 24,000 the rector, Prof. Nadkarni, moved into this quarters in the beginning of this year.

Plans have almost been finalised for the construction of a separate wing for the commerce section, ladies hostel, extension of the present hostel for male students and a separate building for N. C. C. head quarters. We hope that these plans will be executed one by one in due course.

N. C. C.

In the present context of the border dispute with China, Govt. of India cannot afford to remain self complacent as regards defence of our country. N. C. C. which forms a reserve force is undergoing rapid expansion all over the country. We are rightly proud of the fact that our college has been chosen as the head quarters of the 27 Bombay Battalion. From June next we will have 213 cadets and 6 officers. We trust that our students and the young members of the staff will avail themselves of this opportunity of serving the mother land. We welcome Major Dabadghao who has been appointed as the Officer Commanding 27 Bombay Battalion. He is a Senior Officer of the Indian Army and has served in all the major theatres of war. We assure him of our full co-operation.

Annual Social

We had our Annual Social just before X' mas vacation in December 1959 under the able chairmanship of Prof. G. R. Kshirsagar. Due to unavoidable circumstances the invited guest Shri Y. B. Chavan, Chief Minister of Bombay, had to postpone his visit to our college and hence for the first time in the history of this college the annual social was performed without a guest.

Due to lack of enthusiasm on the part of our students, no drama could be enacted by our students. The Amature's Dramatic Club from Poona was invited to enact the play "Anant Fandi" for two days. A Marathi one act play "Ghar Malak" and Urdu one act play 'Khud-khushi' (suicide) were staged very successfully by our college students on the day of entertainments. A number of students took part in the variety entertainment programme and many of them did their job well.

The very fact that in a college of 1200 students we are forced to invite a club from outside to stage a drama at the time of our Annual Social is somewhat unusual and reflects the apathy of our students. We, therefore, feel that the idea of inviting other clubs to enact a drama should be discouraged hereafter.

Gymkhana

This year Prof. D. H. Chaudhari was put in charge of the Gymkhana and Shri S. D. Lokhande was the General Secretary. We believe that one professor should remain in charge of Gymkhana for at least five years continuously for the steady and constant progress in gymkhana activities. Planned activities always yield good results. We won the shield in Ladies Khokho in the Inter Collegiate Sports. Miss Usha Gosavi was selected to represent our university in Ladies Khokho in Inter University Sports.

Miss Gosavi was also the winner in 100 meters running and Shri D. H. Mahajan stood first in Hop-step and Jump in the Inter Collegiate Sports. We heartily congratulate these players.

We are very proud to state that this year our college won the shield for elocution kept in memory of late Dr. Mrs. Chandubai Kulkarni. The competitions were held in H. P. T. College, Nasik. Miss M. D. Palsule and Shri S. P. Oka represented our college at this competition. Miss Palsule was also awarded a special prize for individual merit. We congratulate our team on this success.

Compulsory National Service

The report of the national service committee appointed by the Union Ministry of Education has been very recently published. The committee with Dr. C. D. Deshmukh as its Chairman has recommended a year's compulsory national service for the students after passing out of the Higher Secondary Schools or Pre-degree Classes to equip them better both for life and University Education. The scheme includes military training for discipline, social service, manual labour and general education. We entirely agree with the proposals made by the committee. The proposals, if accepted, properly planned and implemented in the proper spirit, would go a long way to help solving some problems like the growing indiscipline among the students, lack of faith in constructive work, disrespect for teachers and apathy for manual labour.

Medical Examination

In continuation of our last year programme we conducted this year a compulsory medical examination of our P. D., First year B. A. & B. Sc. students numbering about 782. A full analysis of the report submitted by the pannel of doctors is given elsewhere in this issue. It has been revealed that about 57% students need improvement in their dietary. Report of the medical examination of each student has been sent to his guardian. It is hoped that the students and their guardians will do the needful. We are thankful to the doctors who rendered their valuable services for this kind of social work.

Special Coaching in English

Realising the poor standard of English of our students, we started a new experiment to teach English to all P. D. Arts and Commerce students right from A, B, C. In a couple of months it was noted that many students got some confidence to write at least a few lines in English. This experiment would also be continued next year.

Other Activities

Planning Forum Science Association, Biology Association, Marathi Abhyas Mandal, Arts Circle, Seva Pathak, Co-operative Societies P T. Department etc. were active enough this year also and did a commendable work in their own sphere. A full report about the activities of these bodies is printed elsewhere in this issue. Some of them had their gatherings also. It is found that these small sectional gatherings of different associations give opportunities to our young amature artists. In the light of this experience we have come to believe that in place of the usual unwieldy type of annual social where students indiscipline reaches a peak, three or four sectional gatherings would be much preferable.

Congratulations

This year Prof. C. R. Karnik contributed some papers in botany to foreign and Indian journals. This shows the

appreciation of his research work. We congratulate Prof. Karnik for the same.

This year also some of the members of the staff published text books in their own subjects. Principal Y. S. Mahajan, Dr. G. Y. Shanbhag, Prof. M. D. Nadkarni, Prof. M. M. Thatte and Prof. G. R. Kshirsagar have written new text books and they have been appreciated by teachers and well-received by students. This shows the maturity of thought on the part of the authors and it is definitely a credit to our college. We congratulate these colleagues for bringing out text books in a really short period and wish them all success in their future endeavour.

Miss Sulabha M. Aras, B. A. has been awarded "Vasudeo Govind Apte" Scholarship, of Rs. 60 per month for two years by the University of Poona for securing highest number of marks in Marathi at B. A. (Special) in April 1959 Examination. We heartily congratulate Miss Aras on her brilliant success.

Magazine Competitions

To encourage students we announced in the beginning of the year an essay competition on the subject 'महाविद्यालयीन विद्यार्थी जीवनांतील समस्या.' Ten students took part in this competition and Shri Bhalchandra Wani won the 1 st prize. A few more prizes under different sections were also announced. We are happy to note that we received this year also a number of articles, poems, snaps, cartoons, etc.

Thanks

We thank the Manager of Deccan Printing Press, Jalgaon, for bringing out this issue in time in spite of many difficulties and heavy pressure of seasonal work. We are also thankful to our student artist Shri O. S. Sharma (Sr. B. A.) for the letter plate on the cover page and for a few other sketches seen in this issue.

IN MEMORIUM

We regret very much the untimely and sad demise of Shri L. D. Pandharkar on 19th May 1959. He had served the institution as the demonstrator in Physics since June 1947. In him we have lost a devoted worker. We express our heart-felt condolences to the bereaved members of his family.

We also extremely regret the premature and sad death of Miss S. K. Lathi a student of the first year B. Sc. class on 29th Jan. 1960. She was one of our most promising students and had endeared herself to both the students and the staff of this college. We share the grief of her parents.

Endowment and other Prizes

1. 'Kher and Gambhirmal Prize' for best student in the College.
   Shri B. G. Bhandarkar (B. Sc. 1st year)
2. 'P. V. Ratnaparkhi Prize' for standling 1st at the I. Sc. and I. A. Examination 1959 in this college.
   Shri H. D. Waghulde
3. 'Manubhai Desai Prize' for student from Khandesh who has highest number of marks at the S. S. C. Examination amongst those joining the M J. College, Jalgaon in 1959-60.
   Shri V. S. Joglekar (P. D. Sc.)
4. 'Barjibhe Endowment Prize' for obtaining highest number of marks in English at the P. D. Arts Annual Examination 1959.
   Shri R. B. Kulkarni (B. A. 1st year)
5. 'Vasudeo Govind Apte Scholarship' awarded by the University of Poona.
   Miss Sulabha M. Aras (Jr. M. A.)
6. 'D. R. Nadkarni Science Prize'
   Shri S. R. Kale (B. Sc. 1st year)
7. 'Science Association Prize' for standing 1st at B. Sc. Examination 1959 from this college.
   Shri M. V. Kulkarni
8. 'Science Association Prize' for standing 1st at I. Sc. Examination 1959 from this college.
   Shri H. D. Waghulde
9. 'Ajintha Magazine Prizes'

[A] For Essay competition

" महाविद्यालयीन विद्यार्थी जीवनांतील समस्या "

1st Prize - Shri Bhalchandra Wani (Jr. B. A.)
2nd „ - Miss Sarala D. Tamboli (Jr. B. A.)

[B] For Best Articles -

English Section - divided equally between -
1 Shri M. N. Kalra (Jr. B. Sc.)
2 Shri R. B. Kulkarni (B. A. 1st year)

Marathi Section - Shri R. B. Kulkarni (B. A. 1st year)
Hindi Section - Shri Devidayal Munjal (P. D. Sc.)
Urdu Section - divided equally between -
1 Shri Iqubal Ahmed Shaikh (P. D. Arts)
2 Shri Anis Ahmed Kazi (P. D. Sc.)

[C] For Best Cartoons - divided equally between -
1 Shri P. K. Bagul (Jr. B. A.)
2 Shri S. V. Joglekar (P. D Sc.)

[D] For Best Snaps - Shri Devkinandan Saraswat (B. A. 1st year)

[E] For Best Sketches (Special Prize)-
Shri Vijay Neve (B. A. 1st year)

Principal Receives Dr. Radhakrishnan

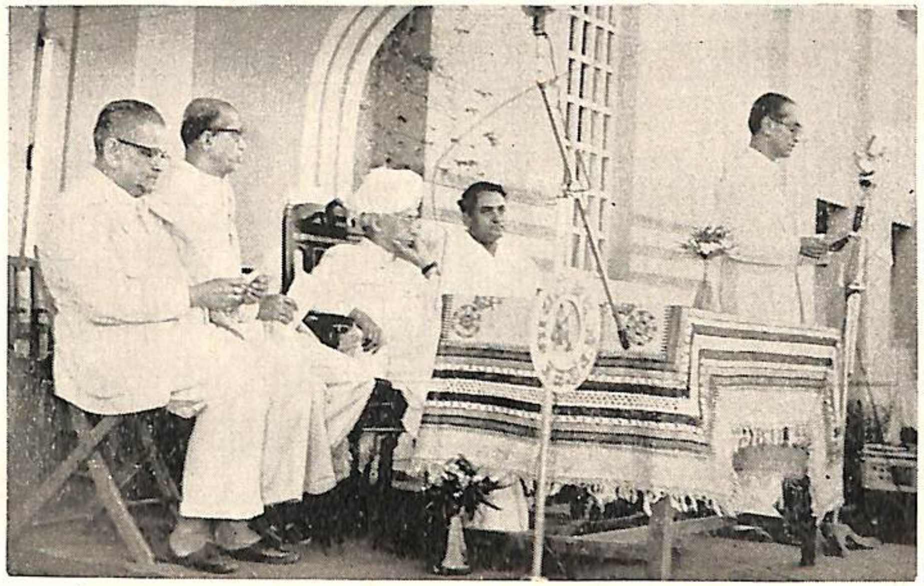

★

The Chief Guest Lays the Foundation Stone

Our Assembly Hall

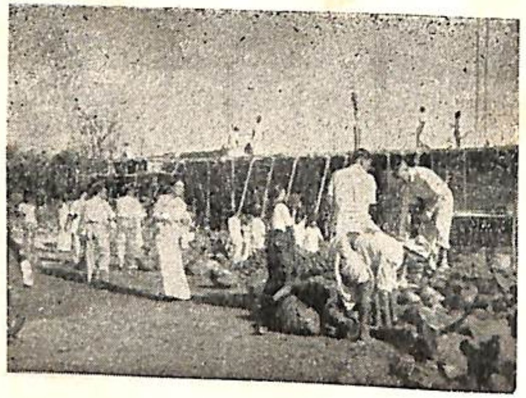

The Building Work
in Progress

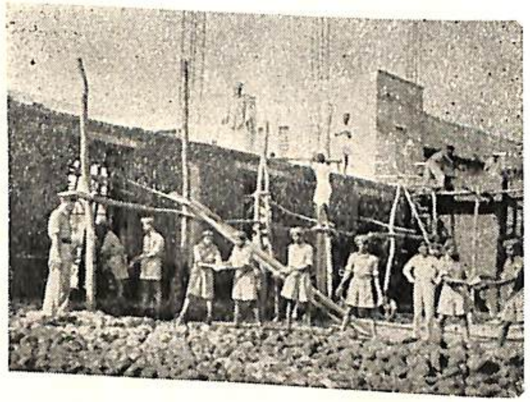

As it Stands Now

Culture and Education

(Dr. S. Radhakrishan's Speech)

I am happy to be here this evening and take part in this auspicious occasion. I hope the building for which I just laid the foundation stone may soon grow up and add to the other comforts and conveniences which students of this college have.

Your Principal regretted somewhat that the college alumni had not yet produced ambassadors and ministers. Well, it is not due to your fault. The Institution started recently and has not had a long existence The oldest graduate may perhaps be 30 or 32 and you will have to wait for some little time before the ambition of your principal is satisfied. Whether you become ambassadors or ministers or not, there is something much more important that each one of you can become —good citizens of this great country. It is not given to all to make outstanding contributions to science and scholarship; but it is given to all of us to be good, kindly and be of service to our neighbours and to the country at large. That is not beyond the reach of any individual. That at least is something which we can hope to realize which it is in our power. Your principal referred to my being what he calls a philosopher statesman. It is an idea with which I am made very familiar. wherever I go to address gathering. They always tell me here is a philosophy man who has strayed into politics or who has taken to politics as an essential part of a philosopher's life. Actually, the traditlon in our country has been one of philosophers participating in the work of politics. We find an early Upanishad saying :

आत्मरतिः, आत्मक्रीडः, क्रियावान् एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ।

आत्मरतिः, आत्मक्रीडः, क्रियावान् a performer of work, a participator in the duties of life.

विवेकी सर्वदा मुक्तः कुर्वतो नास्ति कर्तृता ।
अलेपवादमाश्रित्य श्रीकृष्णजनकौ यथा ॥

Those who are wise, who have discriminated between the true and false values of life, they participate in this struggle for advancement of life without getting entangled in the results, so to say, even as Shrikrishna and Shrijanaka participated in the work of the world. They were great seers and people who have understood the truth of things and yet contributed to the building up of our society. It is a very wrong conception to hold that

Tape recorded speech delivered at the time of laying the foundation stone of Recreation - cum - Auditorium

philosophers merely interpret life, but other people change it. All changes that have taken place in this world are the results of philosophic reflection whether it is Plato and Aristotle in Greece or whether it is the seers of the Upanishad or the author of Bhagawadgita or Buddha and his followers, they are all men who gave a new direction to human thought and endeavour. They changed the axis of life, the moral axis, so to say, of life. It is not the practical men who bring about changes. They bring about changes inspired by the knowledge which the thinkers give to them and also impassion-ed by the love which they communicate, — knowledge for guidance and love for action. These have been the ideals which have animated the great thinkers of our country, of every country, French revolution, the Marxist revolution. All these things are due to the work of thinkers who have been able to inform the minds of people, enlighten them and make them act according to the ideals which have been set before them.

The ambition of students who happen to be in colleges should be to be able to contribute something of value to the new life of our country. 50 years ago I was a student and I am still one trying to learn every day. The world has passed through tremendous scientific, technological and cultural revolutions. If we ask ourselves what we have contributed to this great change which the world is passing through, we cannot say that we have contributed very much to this world-revolution which is now in process before our very eyes. It must be the endeavour of the students to understand to the best of their ability the currents of thought and to have the ambition also to do something to effect changes in this great world-revolution. May not be given to all, but persistent endeavour in that direction may help to bring about a few people at least, who will be able to discharge that great responsibility.

In our times in the first 10 years or so, 1900 to 1910, we were all reading the works of Swami Vivekanand; from 10 to 20 we turned to Tagore, from 20 to 30 or 40 we turned to Mahatma Gandhi and from 40 afterwards to Marx and Engels. They are attracting the attention of our people. But whatever you do, it is necessary for you not to be mere echoes but independent voices. It is necessary for you to read and reflect on what you read, not merely be photographic plates registering the impressions which are made by you, on you by either the radio or the cinema or the daily newspaper. It is given to each individual to take what these things communicating to us, sit in judgement on them and become reflective and also agree to certain independent conclusions. It is that independence of thought that is growing less and less in our country to-day. We are all passive echoes of what other people say. We shout the slogans which others give us. We don't pause to think whether all these slogans are right or wrong, whether they are in sympathy with the genius of our country, whether they contribute to the up-building of our country. That is a task which young students have to acquire in their student days. They must be made to think. It is not what you think but the capacity to think and sit in judgement on ideas which are presented to you-that is the special previlege of the human mind; and if you don't exercise it, you are merely working with your spinal chord and not with your brain. If you want to be truly students it is essential for you to under-stand what the realities are and how you have to adjust yourselves to them; whe-

ther the things that are said in books are to be accepted by you unthinkingly or whether they appeal to you because they commend themselves to your intellectual conscience. It is that that is very necessary. I think that faculty is growing less and less.

When you are starting an Assembly Hall, there is always a sort of a danger in that assembly hall. Each individual student by himself is good, has generous impulses and has independent capacity to think. But when they join a crowd, there is a new psychology that overtakes them. They cease to be thinking beings They become mere automata, cry the slogan and act on impulse. They do not any more act on their independent thinking. *Send for a student individually nothing better could you think of. Put him in a crowd nothing worse can happen to him.* Therefore, it is that inspite of all these things it is necessary for you to have some moments in your life, when you sit alone, when you are solitary, when you reflect for yourself and pass in review the different things and events which have occurred recently and re-act to them in the way in which a youn student-mind with its virgin out-look and generocity of mind should react. You are all capable of that. Our ancestors taught us the necessity for certain space of life to be given for what they called silent meditation, thinking for yourself. There is a beautiful verse which tells us:

संसारविषवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृतरसास्वादः संलापः सज्जनैः सह ॥

In this imperfect world of संसार, there are two fruits of inestimable value and they are reading the classics of the country and conversing with great men, काव्यामृतरसास्वादः, the great classic the Ramayan, the Maha-bharat and such other things which have come down to us and which have got so much to teach us even today. Such things are to be reviewed by you in silent hours. You are now given to repeating the notes given by your teachers. You do not have time to read a book from beginning to end. You have no time because there are so many distractions. It is essential, if your student life is to be fruitful, that you must have enough time for yourselves to think and reflect and read a great classic. When they talk about संलापः सज्जनैः सह, the assembly hall will help you to listen to great men whom your Principal may have a chance of inviting and listen to what they say, think about what they say and cease to be automata and become reflective beings yourselves. That is very necessary. Our country today is in a very critical state, critical state because great opportunities lie ahead of us. And we have had a very great tradition and if these opportunities are to be fulfilled, what is necessary is the willing co-operation of all the citizens, the willing co-operation in the sense that the citizens should not think of themselves and their particular interest. But they must have the feeling that they must do somthing in their life which will outlast their life. You must be able to make some kind of contribu-tion to human progress. That is what we are called upon to do. It depends on you, how you work, how you think, how you contribute. If some of the symptoms which we come across today in the student life of our community, if that should be the regular order, the future is blasted. If on the other hand, the students are able to exercise their social reponsibi-lity, their civic duties, their scholastic previleges if they use all these opportunities,

this country can be great much greater than its past. We are always moving forward. There is no such thing as standing still in the world. While the other countries are making headway, why are we not contributing to that great progress ? We talk about Einstein, we talk about Sputniks, we talk about circling the moon, we talk about all that. We have our science laboratories, we have our national physical institute, we have institute of science at Bangalore, you have your laboratories everywhere. Your ambition should be to do something which is really great. Do not waste your energies. Do not dissipate them in trivialities of today which occupy much of your time Try to concentrate on the great issues of life, the great issues which are changing the very atmosphere, the very climate of the whole world in which we are participating. Try even now to concentrate on your studies whether they are in history or sociology or physics or chemistry. You must become good students if you want to become great students hereafter. That is my ambition for you and I do hope that this college, when you celebrate your Silver Jubilee, will talk about the ambassadors and ministers and also talk about some good and honest men who have contributed to the building up of this country, some other eminent men who have made contributions to science and scholarship. That is my wish for you. Thank you.

WORDSWORTH

" AS A POET OF NATURE "

Miss Meennakshi D. Palsule,
B. A. 1st Year.

Before Wordsworth, Nature was not regarded as a separate branch of poetry. Sometimes, as for the most part in Thomson, we have mere picturequeness,-a reproduction of Nature for mere pleasure –a kind of stock-taking of her habitual effects. Or sometimes, as in Burns, we have a glowing spirit which looks on Nature with a side glance and uses her as an accessory to the expression of human love and woe. To shelley, Nature was only a veil, not the manifestation of the inner form. It was Keats, to whom the divinity of ature was manifest. ' Between these extremes, says Thompson, ' Wordsworth held the balance. ' To this list Wordsworth has made an important addition. He has shown by his writings that the comtemplation of Nature may become stimulating and inspiring.

Wordsworth is pre-emimently a poet of Nature; and is also proved to be a good teacher-through his poems on Nature.

Nature had been a playground of his activities, a gallery of magnificent landscapes, at the most. Now she becomes all in all to him. He is first the poet of Nature and then, of man. He saw even ' Man ' through Nature's eyes. Thus his love of Nature is transferred to ordinary men & women with their joys and sorrows.

The strength and limitations of Wordsworth's philosophy of Nature are both revealed in the sweet and simple poem– ' Written in Early Spring. ' Mr. John Morley writes in his ' Introduction to Wordsworth's Poetical works '— his lasting contribution lies in the extraordinary strenuousness, sincerity and insight with which he first idealizes, glorifies the vast universe around us, and then makes of it, not a theatre in which men play their parts but an animate presence, intermingling with our works, pouring its companionable spirit in us. He clearly exhibits the fact that greater the attention we bring to bear upon facts, the richer will be our feelings in connection with them.

' To her fair works did Nature link
The human soul that through me ran. '

No wonder then, if Nature appeared to him as a formative influence inferior to none other, the sower in our hearts of the deep-laid seeds of our feelings and beliefs He held that the beauty of Nature could be transmuted into human frame and feature.

Nature is not merely a catalogue of plants, trees, rocks etc. to him. He believes in the educative influence of Nature. Thus in his poem on ' Lucy, ' he gives his beliefs on the influence that fair sights and sounds exercised in moulding the minds of the young to the beauty of thought and feeling, reared in the bosom of Nature and that unaided by any human being, a person can attain perfection under the influence of Nature. The various objects and aspects of Nature help the growth of human being by lending their respective character in the formation of it.

i) ' The stars of midnight shall be dear
To her, and she shall lean her ear
In many a secret place
And beauty born of murmuring sound
shall pass into her face. ' .... (Lucy)

ii) 'Not less I deem that there are powers
Which of themselves our minds impress
That we can feed this mind of ours
in a wise passiveness.'

'I will explain to you' says Wordsworrh, 'in writing Nature-poems, I describe myself having been exalted to the highest pitch of delight by the joyousness & beauty.'

Among all pictures which Wordsworth has left of the influence of Nature on human character, Peter Bell may be taken as marking one end and the poems on Lucy the other end of the scale. Between these two ends how many are the possible shades of feeling?

i) 'Long have I loved what I behold
The night that calms,
the day that cheers' – 'Peter Bell'

ii) 'O listen! for the vale profound
Is overflowing with the sound'
– 'Highland girl'

iii) 'It is a beauteous evening, calm and free'

Which appeals to Wordsworth's mind.

He heard 'The voice of Nature' and assures that 'Nature fails not to Provide.' Impulse and utterance.' He often heard in Nature 'The still sad music of humanity.' In 'intern Abbey' he tells us that the joy that he feels in Nature gradually increases the horizen of man's intellect and sympathy and widens his out-look.

The 'Prelude' gives us a full account of Nature's influence on Wordsworth–as also other poems give revealation of him. Woods, mountains etc had someting to say for him.

'One impulse from a vernal wood,
May teach you more of man
Of moral evil and good
Than all the sages can'

He believed that Nature posesses a soul.

'And it is my faith that every flower
Enjoys the air it breathes'....

And so she did more than please his senses, appealed to his heart and roused his noblest feelings.

Wordsworth's memory was a 'dwelling place' for all sweet sounds (like Skylark, Cuckoo etc.) and lovely sights (like ordinary flowers such as daffodils, daisies etc.) The former he bears away with him in his heart and the latter—

'Rush upon that inward eye
Which is the bliss of solitude.'....
– The Daffodils.

Wordsworth has been criticied for his one sidedness. One commentator annotates, 'What man has made of man.' Thus he has at least made man better than he would have been if left to Nature. 'Nature red in tooth and claw with rapin.e' So it is natural for the readers of Wordsworth, as a poet of Nature — to whom, mostly, colourful and splendid side of Nature delights, not exhibition of her cruelty — to ask how the lover in 'Ruth' becomes such a wicked man though he also is brought up in Nature like 'Ruth' herself.

However, we cannot forget that Wordsworth is ever moving from the external show to internal reality, fr m the fact to the idea, from the concrete to the abstract. In other words, he was spiritualizing the moods of Nature — trying to interpret the beauty of natural scenes in spiritual terms. And he endeavoured to drive moral consolation therefrom. It is this 'Healing power' with which his poems on Nature are so pregnant that constitutes, according to some, real greatness of his poems.

All these thoughts occur to me whenever I see beautiful scenes in Nature but cannot see them again with my mind's eye, then I exclaim... 'O' if I were Wordsworth!

———

My Experiments in Preparatory Days

M. N. Kalra,
Jr. B. Sc.

I now endeavour to give an interesting account of the various problems, regarding the revision of courses, which I faced and the experiments which I did to overcome them prior to the commencement of the Annual Examination last year.

Preliminary tests were over, the problem common to all students was how to complete the revision of all subjects within a short time of one month. Like all students I was also worried by this question night and day. Leaving out Sundays there were about 30 days left and 7 papers to be prepared from beginning to end. Now there was no use repenting over the time that had been wasted during the 2 years of college life. It was a sort of economic problem I was faced with, I thought, my wants were many (7 papers) while the resources at my disposal were limited (i. e. 30 days only) still I decided to implement the following plan of experiment as a preparation for the examination.

One of the solutinns which occurred to me was that of studying till 12 O'clook in the night. But I was in the habit of going to bed at 9 O'clock. Therefore, the question was how to dodge sleep after 9 O'clock. The problem seemed to be all the more serious because there seemed to be an inverse proportion between the amount of sleep one got and the time available for preparation. Generally lesser the time available for preparation the more one wants to sleep. To avoid sleep, I adopted the usual remedy of the students that of taking tea while studying at night. This was my first experiment with preparation. The next day, I started studying at 8 O'clock with a flask full of four cups of tea.

I thought that with a cup every hour I would be able to study upto 12 O'clock. After reading one page of the Chemistry book I felt that letters began getting thinner and thinner. After some time I found that I was reading the same page over and over again and was not turning the page because of sleep. Hence, I took one cup of tea before the scheduled time to avoid sleep. Then I began to need a cup of tea every 20 minutes and after 1 hour I faced an empty flask staring at me. I looked at the clock hoping that it might be 11 O'clock but to my surprise it was only 10.30. I closed my book and was satisfied because I had read 5 pages within 1½ hours and had managed to keep awake for 1½ hours more than my usual time on the very first day of my experiment.

The next day my mother suggested to me to take coffee instead of tea to achieve better results. But this experiment was also a miserable failure and I went to bed at 10 O'clock as against the previous record of 10.30.

Then one of my friends suggested the use of snuff in order to avoid sleep but this also met with a failure. One more friend suggested to me to stand on head whenever I felt sleepy and that I would feel fresh again within two or three minutes and secondly this Yoga would improve memory and thereby would help me to remember things better.

This, my fourth experiment achieved results worse than those of my previous ones. When I stood on my head, I began to feel giddiness. It was so serious that I was driven to take refuge in my bed at 9.30 P. M. But this was due to the mistake of standsng upside down afrer taking supper at 7.45 P. M. That was responsible for the failure of this experiment

Next day when I started my Yoga something happened which put an end to this experiment. It was my sister's entrance into the room. She was rather surprised to see me in such an unusual pose and thought that I was off the track mentally due to too much reading She compelled me to go to bed inspite of my protests. She advised me not to read much.

Thus after repeated experiments my problem could not be solved satisfactorily. I approached my father for a proper solution of the problem. Luck was on my side and the solution suggested by my father was that I should go to bed at 10 O'clock and should wake up early in the morning at 4 O'clock, I should take bath after waking up. My father helped to implement this. The first part of it turned out all right, that is, not reading beyond 10, as regards the second part, taking my bath after waking up and start reading at 4. 30, it went rather difficult. Anyhow this solution was far better than all the other previous experiments and I managed to complete the course satisfactorily except that of mathematics. The examinations were over and I was eagerly waiting for the results. The results were declared and as I could not get a first class all ambitions of going to engineering college were shattered.

I have thus come to the conclusion, from whatever I have written above, that it is better to study from the beginning of the academic year and not to forget our duties in the gaities of college life. I have given an account of my experiments, in order that you may not waste your precious time on the same experiment.

Your De-Luxe Shopping Resort

EVERY EVENING

MEHATA & CO.

NAVI PETH, JALGAON, E. K.

★ TOilet,

★ Stationary

Etc. Etc.

Roll of Honour

Miss **Sulabha M. Aras** (B. A.),
Winner of ' V. G. Apte'
University Scholarship.

Shri **M. V. Kulkarni** (B. Sc.),
1st class at B. Sc.

Shri H. D. Waghulde
1st class 1st at I. Sc. in this college.

Shri S. R. Kale
1st class 1st at P. D. in this college.

Shri D. H. Mahajan (Sr. B. A.)
1st in Hop-step and Jump

Miss Usha B. Gosavi

Bears h Burden with a Smile

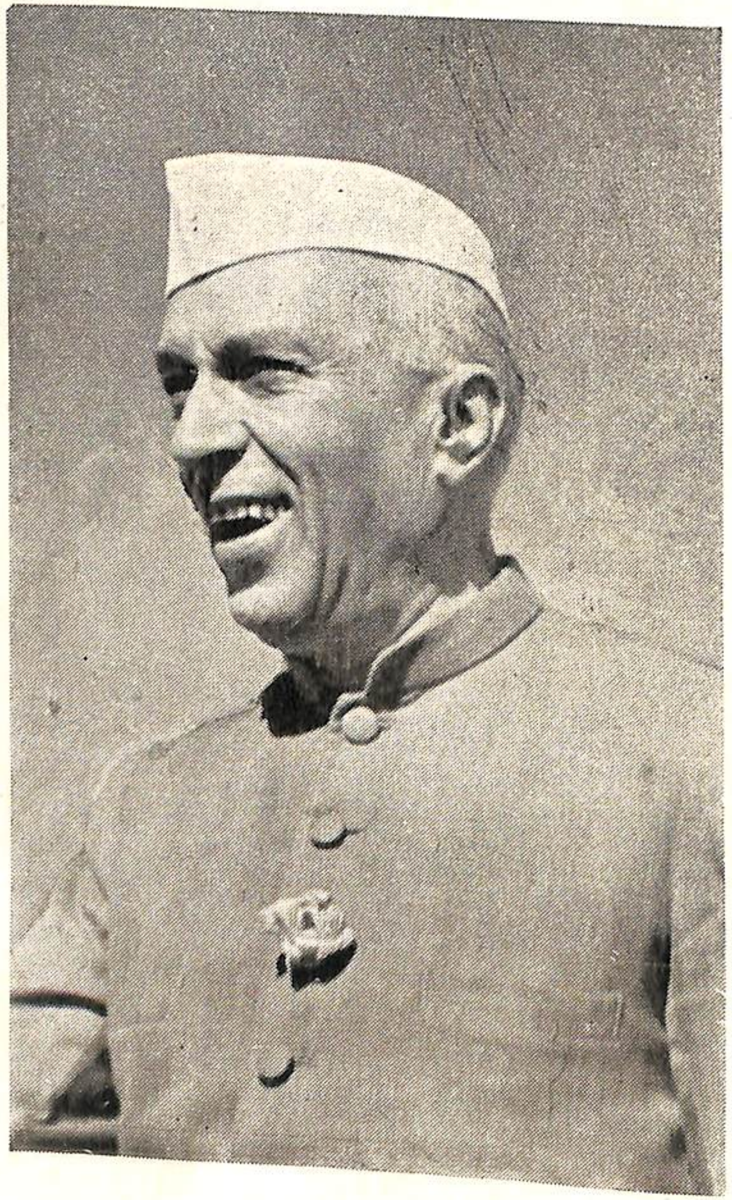

At Seventy

Pandit Nehru Should Not Retire

R. B. Kulkarni
B. A. 1st Year.

Pandit Jawaharlal Nehru is one of the most devoted followers and trusted lieute nants of Mahatma Gandhi. Next to the Mahatma it is he who has captivated the hearts of the masses to the largest extent and he is second only to Gandhiji in their esteem and affection. A great son of a great father, with all the blessings an aristocratic birth and upbringing could bestow and with all the advantages of a brilliant western education, the place of Pandit Nehru in the galaxy of Indian national heroes of to day is unique in many ways. His vigorous intellect and his indomitable spirit brought him to the forefront of Indian national life.

Even granting that exclusive dependence only on one person is harmful to the fairplay of democracy, one is necessarily led to conclude that, under the peculiar circumstances obtaining in India, Nehru's case should be made an exception to the above truth. The person in Nehru is irreplaceable. Who is to follow him in his office is beyond conjecture. From sentimental considerations his retirement will have adverse effects on the psychology of the Indian masses. A more fitting description of the brief sketch of Jawaharlal can not be given than by quoting Mahatmaji's estimate of Jawaharlal, given in the course of on article in "Young India", on the latter's election as the President of the Indian National Congress in 1929:—

"In bravery he is not to be surpassed! who can excel him in the love of the country? "He is rash and impetuous," say some. This quality is an additional qualification at the present moment. And if he has the dash and the rashness of a warrior, he has also the prudence of a statesman. A lover of discipline, he has shown himself to be capable of rigidly submitting to it even where it has seemed irksome. He is undoubtedly an extremist thinking far ahead of his surroundings. But he is humble and practical enough not to force the pace to the breaking point. He is a knight sans peur, sans reproche. The nation is is safe in his hands."

Self-less and ceaseless efforts at the improvement in the living standards of our people, a keen sense of duty with angelic forethought and philosophy of constructive neutrality, all these have won a universal esteem for himself and for India. Again public co-operation in the execution of the second plan is rendered possible only due to his moral influence. The Second Five Year Plan is passing through a very momentous phase and upon its success depends India's future course of endeavour. Nehru should at least stay in his office for three years i. e. until the coming general elections by which time the Second Plan wonld be completed. It is the solid foundation for future and more vigorous and ambitions Plan. None of the top leaders, except Nehru has that persuasive trick of taking people into confidence, the one thing vitally important in the comprehensive development programme.

For absolute independence of thought and conduct, for frankness of speech and boldness of action, for readiness of sacrifice in the service of the mother-land, for burning patriotism and unflinching loyalty to the cause, for deep sympathy with the toiling masses of India, for earnestness and transparent sincerity, few other popular leaders surpass him.

Thus, from sentimental, political and economic view-points one is led to conclude that Pandit Nehru should not retire.

Half an Hour On the Bus-Stand

Shri A. R. Topkar
1st Year B. Sc.

Our terminal examination was just over. We were feeling wearied over our books as we were reading day in and day out without any recreation. Some students of my class, therefore, decided to visit the world famous Ajintha caves.

We mustered a party of ten and gathered at the bus stand on the fixed day. It was 8 A. M. The bus stand was crowded with passengers going to different places and passengers coming from different places. It was a museum of people with different faces and different dresses.

The bus was to start at 8-30 A. M. I spent the whole interval in observing the sea of human faces. At first there were just a few at the stand; but as the time passed on, the number of passengers increased like the stars on a fair clear evening. The din and bustle was deafening. The coolies were walking in a breathless haste. They carried with them variety of luggage. The passangers too moving up and down, played an important role in the hurry & scurry on the bus stand.

The plump Marwaries, the reserved Maharashtrians, the stout Punjabies, the merry-making Anglo-Indians, all, all combined to make a funny sight.

Nor did women fail to contribute their share to the fund of fun. Young women with their faces done up with powder and lip-stick and carrying money-bags in their hands, farmers' wives with rupee-large saffron marks on their foreheads, Mohammedan women with their bodies completely covered with veils and presenting a ghostly appearance, fashionable college girls strutting along the bus stand, added to the colour and variety of the scene.

But that was not all. The various sounds one could hear were as funny as the sights one saw. News—paper boys were crying in a sing-song tone. Hawkers, sweet-meat sellers, and purveyors of food and drink were heard crying lustily over their wares The sweet melody of a beggar girl had attracted a small crowd around her. But the radio music in hotels all around the stand attracted still larger crowds.

Meanwhile a bus came to the stand. Thinking that it was his bus everybody ran to get a seat. My friends also scrambled for seats. But imagine their disappointment when they came to know that it was a bus going elsewhere.

Soon, however, our bus came. Our captain had already booked our seats. I was awakened from this wonderful reverie by Suhas, who patted me on my back and said, "Ashok dear, how could you keep mum these long, tedious, never ending two hours?" "Ah!" I thought to myself, "the nimble-footed time flies away swiftly!" Exactly at 8.30 A. M. the conductor rang the bell. The bus started with the blowing of horn and in a short while, off we went with trees along the road flying past us.

SCIENCE - FRIEND OR FOE ?

Iqbal Ahmed Bashiruddin,
P. D. Arts.

While the twentieth century will be remembered for two great world wars, it will also be remembered for the great strides science has made. All those things people could only dream of and even things people could not dream of, science has converted them into reality.

It is certain that our ancestors had few of the comforts which we enjoy to-day. Who could have thought that a day will dawn when man, frail as a bubble, could think of conquering the moon! Man now controls the forces of nature. Ships are no longer at the mercy of the wind and the waves. Telephone, television, wireless and aeroplane have made the world seem smaller.

Electricity— a terror to the primitive man, is infact, the best and the strongest servant of modern man. Trains and trams are run with it, schools, houses, factories and streets are lit with it. Even medical science owes much of its progress to electricity. We can talk to our friends seven seas away and can hear from them. We can listen to the radio, watch the television and go to cinema to soothe our tired nerves.

It is true that the blessings of science are more than we can count. Yet it has not been proved to be a pure blessing, for it has given birth to A & H bombs, atomic submarines and other destructive weapons of war.

The services of science to man are certainly great, yet paradoxically enough, man invented these things when he began to doubt and realised how deep his ignorance was. So with the help of scientific method he tried to quench his thirst for knowledge which resulted in strange baffling and wonderful inventions.

Science has made man the master of the universe. All the forces of nature are at his beck and call, yet it has failed to make him more moral, happy and peace-loving. It has fed the body but starved the soul.

Doctor (to the patient):— Have you taken your medicine as yet ?
Patient:— No, Sir.
Doctor:— Why ?
Patient:— The bottle you gave me had a label " Always keep the bottle corked and air-tight. "

It was an English period, the teacher was explaining English proverbs with the help of neat illustrations. He said, " Now Boys, supposing I lie down on this table, one boy comes and tries to lift me but he cannot. Another comes and fails. Yet another tries without success. Then three or four boys come simultaneously and are able to lift me up. What proverb does it illustrate ? " Obviously he had in his mind, " Unity is strength ". A hand shot up, " Let sleeping dogs lie, " came the reply from a face beaming with satisfaction.

The Professor

Noble and gentle in Society is the Professor,
Of all good and noble he is the Preacher.
Was revered in the past, by one and all,
Now pouted and booed by big and small.
Assured under the plan status better,
His turn never comes, all remains in letter.
The creature wedded to the noble profession,
Of imparting knowledge and building a nation,

Hardly finds time to look to his affair,
Busy in arranging the national fair.
His voice is feeble and melts in the air,
How all deliberately turn a deaf ear!
The feeble fatigued-figure runs helter-skelter.
In making the anniversary of a great, look better.
You forget the knowledge from him you gain.
And offer in return, nothing but pain.

- Prabhakar S. Medhe,
P. D. Arts.

With great ability the teacher explained the meaning of the word Desert, by saying that it is a place where no rain falls and so no vegetation grows. And at the and of his long winded talk, he confidently put the usual question to his class, "Do you understand what I mean?" Yes Sir, said the cleverest boy, "It is the bald head of my father."

by M. N. Kalra,
(Jr. B. Sc.)

What is Wrong with our Students ?

- P. S. Karode,
B. A. 1st year

Student's life plays the most significant part in human life. All great men and patriots led a bright school career. From this fact we must bear in mind that every student should do his best during his student life. If not, he has to repent afterwards during the whole of his remaining life. A student's life moulds and settles the future career and as such, no one should spare the least pain in putting in sincere endeavours to brighten his school career.

Several instances can be cited of patriots who had a bright school career during their student life. Shri Gopal Krishna Gokhale used to learn by heart the editorial writings of English newspapers on the Parvati. His good hobby developed so well that in future he proved himself a good orator. In England, the Englishmen were taken-a-back to find him delivering a lecture in English so fluently.

Secondly, we may refer to the life of Dr. Ketkar, the great thinker He was born in indigent circumstances but his perseverance and high ambition considerably brightened his career. He started for America with a meagre sum of rupees 600 only which obviously could not meet his expenses there. But he did not give up his courage and boldly faced the calamity. To overcome this difficulty, he employed himself as an inn-boy in America. He sold books of an American publishing company. He worked as a servant on the plantations and supplied water by pumping. In this way, he made his livelihood and succeeded through thick and thin. The result was that he soon became the Doctor of philosophy.

Contrary to the above instances, We find that there are students who do not realise what they ought to do and what their responsibilities are in their student life. They think that student's life is meant only for enjoyment and luxury and devote their time to such things instead of utilising the same for their studies. The proverb goes "Time and tide wait for no man,' or "Time is money" but students of today have no idea of this important factor. Absence of proper care on their part during studentship darkens their future career and makes them repent for-ever.

Students should also be very careful in safeguarding their morality. In this connection company counts a great deal. Bad company spoils the moral character of students and ensures total decay of their morality. Bad company must, therefore, be avoided as the same proves detrimental to their future career. Owing to bad company, some students lose hold over their passions and try to flirt with girls. They also do not observe discipline in the class room and slacken their progress in their studies. Every student should, therefore, put an end to such activities in his student life. To eliminate the above wrong things, one should cultivate good habits from the very beginning and keep company with good boys. Some students are spendthrifts in spending their guardians' money. It is advisable that they should rather be economical and should

utilise their guardians' money in proper ways.

Education in schools or colleges is meant for all round development of the students. During studentship, mere study should not be their aim They should take an active part in each and every function of the school or college such as meetings of debating society, gathering, sports etc. They should also take utmost care of their health and take an active part in physical exercise. They should also devote some of their time to reading and social work.

Pandit Jawaharlal Nehru, the Prime Minister of India once remarked in his speech that the students of to-day are the main pillars of nation. This remark of the Prime Minister manifests that every student should keep such aim before him and direct his talents accordingly.

Lastly, I may conclude that a student who has cultivated good habits and brought them up, possesses a sense of duty and responsibility keeps noble ambition before his eyes and attempts indefatigueably with perseverance to achieve his goal will undoubtedly be an ideal student.

" Regularity is our speciality "
Metro Photo Studio
NAVI PETH, JALGAON E. K.
[Prop : M/s. J. N. Patil & H. K. Phalak]
VISIT
OUR STUDIO
for
YOUR BEST PHOTO
Everything in Photographic work is carried out to your entire satisfaction.
METRO PHOTO STUDIO BOMBAY 14.
Prop:- H. K. PHALAK

WHAT SOCIAL EDUCATION IS ?

T. J. JADWANI
(B. A. Jr.)

" We have finally decided to go towards the goal of Socialism and build a Socialist Structure rapidly through peaceful means. "

—Jawaharlal Nehru.

The political structure under which our New India (i. e. Bharat) has chosen to live is a democracy in the widest-sense of the word in which rights are reserved to every adult man and woman, creating thereby the largest single electorate in the world. Almost eighty percent of this immense population is unfortunately illiterate and ignorant and this fact may, if a remedy to solve it is not found early, constitute a danger to our national life.

Social education to day has to serve a changing society, a society which is building up a new civilization, which is discarding much of the old and transforming what is left. It has to popularise ideas which are new and which may appear strange, it has to teach new values, familiarise people with new social relationship, introduce to them new techniques and provide also for the transformation of the basic concepts of our new civilization. In short, the social education of to-day has to be an instrument for creating and continuing our new life in this wide world progressing with new inventions.

In these days the problem of adult education has taken a new aspect before us, vastly increasing its importance to the nation and making it one of the major problems of our life in the community. A democratic society, if it is to function properly requires education for its people at all levels. What is adult education ? Many people merely feel that it is a question of making the grownup people literate. However, it is one of the aspects of the problem. Nearly 40% children of our nation are attending schools. Very soon every child born in Bharat will receive primary education But the problem of social education will remain.

Education at school represents, let us remember, the knowledge of yesterday and its main importance for us is that it provides us with the tools necessary for our continuous education, the training of memory, the preparation of mind to assimilate new facts, to enable us to read and understand without extraneous help. Only a few, only the best educated, are able to do so by themselves. So how much more it is necessary in the case of people with little education to remove their utter indifference to education.

The purpose of social education should be to provide every one from "A" to "Z" from every community, with facilities to continue their development in this scientific world, to enable them to adjust themselves to changing social and economic conditions, and to understand the problems of the new world with which every modern society is faced.

Libraries and Debating societies can promote this activity of social education.

The Cinema specially, if properly used, can create social awareness because it can influence large sections. What actually happens is contrary to the desired effect. Therefore, it is necessary that the utilisation of the cinema for the purpose of social education should be carefully worked out by the Government in consultation with the social workers who happen to be in close touch with the public. So far as the radio is concerned, the problem is easier as it is a State monopoly. But at the same time the difficulty we face here is the comparatively high cost of radio sets. Unless we in India can produce cheap sets they cannot play their role effectively. Thus we can see how social education depends upon the effective use of technical inventions.

The problem of social education is not some thing which can be separated from the daily life of the people. It is as much necessary for those who have passed through the Schools and Colleges as it is for a man in the street. Social education is essentially the problem of changing people's outlook for creating a truly democratic Society.

ONCE PHOTOGRAPHED

REMEMBERED FOR LIFE TIME

WE EXECUTE ARTISTICALLY & EFFICIENTLY THE FOLLOWING:—

INDOOR & OUTDOOR PHOTOGRAPHY

★ Enlargements

★ Cinema slides

★ Portrait Painting Etc. Etc.

ENQUIRE AT :—

SHAMENDU STUDIO

Prop. G. D. CHAUDHARI,
G. D. Art. [Bombay]

Opp. New Citizen Bank Ltd.
Maheji Bazzar, JALGAON, E. K.

Visit to Queen of Satapuras

K. B. Bader
Sr. B. Sc.

" It is a long long trail a winding into the land of my dreams,
Where Cookooes and Nightingales sing and the white moon
beams, wait to my dream to come true. "

—Kings.

We a party of twenty students and two Professors visited Pachmarhi a small town of Hosangabad district in Madhaya Pradesh, situated 22° 28′ North and 78° 26′ East on the plateau of satapuras Range. This plateau of Pachmarhi is at the elevation of 3500 ft. Pachmarhi hills are completely covered with forests. Our visit was a Botanical Excursion.

Puranic legend of Satapuras:— The origion of Pachmarhi in Satapuras is given as follows. There was a lake, guarded by monstrous serpants. It was the valley of snakes. Lord Shiva was forced to dry this lake ,as these serpants began to trouble the pilgrims visiting the sacred Linga of Mahadeo. The large snakes were imprisoned into a solid rock now known as Handikhoh. Recent finds of rock look exactly like the fangs of the snakes.

Geological observations:— The underlying rocks system is Gondavana with a Talcher group at the base, over-lapped by Damuda Series. The rocks were brittle made up of Needle shales, Felspathic stones, which go to prove that millions of years ago this place was under water.

Botanical observations:— The vegetation of this place is placed under "Semi-ever Tropical forests" as per Champion's Classification of Indian forests (1937). We found three tiers of vegetation. The dense forests consisting of very tall trees in the Ravines and on the top hills. The Climax vegetation consisted of Terminalia-tomentosa, Terminalia chebula, Terminalia belerica & Tectona-grandis. The two principal trees were Teak and Ain. The Subdominants were Anogeissus-latifolia, Bombax malbaricum, Cendrela toona, Dalbergia-paniculata. The following trees were in flowers and some in fruits.

1. Bauhinia variegata.
2. Bauchinia lanzan.
3. Cassia fistula.
4. Chloroxylon swietenia.
5. Cochlospermum gossypium.
6. Dalbergia paniculata.
7. Dillenia pentagyna.
8. Diespyros-melanoxylon.
9. Elaedendron glaucum.
10. Emblica officinals.
11. Euphorbia nirvalla.
12. Ficus-bengalensis.
13. Hardwickia binata.
14. Holarrhena antidysenterica.
15. Larger-stoemia parviflora.
16. Madhuca latifolia.
17. Michelia champaka.
18. Mallotus philippinensis.
19. Ougeinia dalbergioides.
20. Pterocarpus marsupuium.

The second tier consists of "Chloroxylon swietenia" (Satin-wood) and

"Pterocarpus santalus" (Red sanders). The rich red soils were found over larger areas.

The third tier consits of Grasses, Andropogon, Panicum and Aristida. At the lower elavation the forests merged into dry descideous forests. All along the wet region the under growth consists of Latana camara, Clerodendron, Heliteris ixora and more frequently the Grasses. At still lower region the Ferns of different varieties and Mosses covering the stems of the trees were abundant. On dry leaves Lichens were in plentiful As we proceeded along the rivulets we found the predominance of descid ous forests consisting of Chloroxylon, Swietenia, Diospyrous, Mimusops, Soymida etc.

The rivulets were filled with Green Algae & Insectivorous plants especially "Drosera & Bladder worts." On marshy places Eqisetum Scoring rushes and Cyperaceae were in plentiful. In stagnant waters various insectivorous plants found their abode. On grassy stretches and on the cut grasslands ophioglosum (ophioglosum vulgatum and Ophioglosum Hetchisoni d' Almeida, were recorded as new varities ' was abundant. The walls of the caves were covered with Riccia and Mosses of various types. Wild Bananas were noticed in wet situations. All along the humus laiden substratum covered with dry leaves, dancing Fairy rings, Moth balls, Puffballs, Agaricus Polyporous and other fungi were predominant. In short we can say that the land was rich in Bryophtes and Peteridophytes.

The land mass was completely covered with plant families belonging to Liliaceae, Setaminaceae, Leguminosae, Malvaceae, Piperaceae, Eleaitneceae etc. Lianers and other climbers made the path and the gateway in the forest very difficult. The place was littered with dry leaves and overgrown grasses. It was a scene by itself. In fact, the place appears to the visitors a "Botanical Paradise."

The place was picturesque and scenes were enchanting. The mountain tops with lofty pinnacles stood as sentinels of time. Watching upon the Biologists as small creation of mortality roaming here and there.

As we climbed up the Chotta and Motta Mahadeo hillocks the vegetation changed. We were passing as it were through the clouds. The entire place was frosty and heavily dewed in the morning. Dews, frosts, an early dawn with the golden beams of rising sun striking the Silver Oaks and Pinuses came diffusing on the mother earth. The scene is undescribable in words or by pen on the lifeless sheet of paper. Botanically we find that it represented all the plant families, and as far as nature's study is concerned, nature was at its best.

Ecologically it was a mesophytic forest with climatic climax vegetations. Plant geographically it contained more of Indo-malayan elements. Taxonomically it represented forms, beginning of plant evolution to the most developed stage i. e. pteridophytes, the only fossil record of living ferns to the most highly developed angiosperms. Memories and pleasant scenes passed into oblivion when we left the place and returned to Jalgaon. It was a trip unforgettable.

ATOMIC ENERGY

Prof. M. M. Thatte,
M. Sc.

Albert Einstein announced in 1905 that mass can be converted into energy and put forth his well-known equation $E = mC^2$ where E is the energy expressed in ergs, m is mass of the substance anihilated and it is expressed in gms. and C is the velocity of light expressed in centimetres per second. This is the basis of atomic energy.

If m = 1 then $E = C^2$ But $C = 3 \times 10^{10}$. Hence when 1 gm. of material is anihilated, 9×10^{20} ergs or about 21·5 million calories of heat are evolved. ($4{\cdot}18 \times 10^7$ ergs = 1 calorie.) This amount of heat is equal to the heat of combution of 2500 tons of best variety of coal.

The old assumption that "matter cannot be created or destroyed" is therefore no more valid. We may now state that "quantity of matter and energy together remains constant."

In the beginning of 20th century, Rutherford and others were successful in transmutation of elements by bombarding the nuclei of lighter elements by projectiles such α-particles, β-particles, γ rays and neutrons. The neutrons are favoured as they can make head-on collision since they carry no charge. Transuranic elements like Np and Pu were also produced by bombardment on U^{238} by neutrons.

In 1939 Hahn and Strassmann in Germany bombarded U^{235} by neutrons and obtained barium, krypton and many other elements of having atomic numbers about half of that of uranium. This created amazing interest. Heitner interpreted this, after several months, as the splitting of uranium atom by neutrons. ***This kind of splitting where the large nucleus is broken into two nuclei is called fission.***

$$_{92}U^{235} + {}_0n^1 \rightarrow {}_{56}Ba^{139} + {}_{36}Kr^{86} + \text{Neutrons} + \text{Energy}$$

The above reaction shows that the total mass on the right hand side is less than that on the left hand side. This loss in mass appears as energy. Detailed analysis showed that Ba and Kr are not the only products produced but at the same time almost all elements from atomic number 35 to 43 and from atomic number 51 to 57 are also produced. It was found that per fission about 2 or 3 new neutrons are given out and a large amount of energy is generated due to anihilation of mass. When U^{235} fissions about 0·1% of the mass of uranium disappears and appears as kinetic energy of flying fragments and of neutrons, and powerful gamma radiations (88% as energy and 12% as radiation). ***Energy liberated by the fission of the nucleus of an atom is known as atomic energy.***

Chain Reaction :— When uranium atom (U^{235}) fissions by a neutron, the basic fact is that it results in the production of two or three new neutrons and a tremendous amount of energy. These three neutrons can fission 3 nuclei of U^{235}. This will liberate 9 neutrons and these in turn can fission 9 nuclei of U^{235}. The number of nuclei that are fissioned being tripled each time, this chain or cycle will continue and enormous amount of energy will be liberated. A reaction as the one discussed above which speeds up since it yields increasing quantities of the reactant is called a chain reaction. Thus the reaction will go faster and faster and utimately so fast that a tremendous explosion will result if sufficient atoms of U^{235} are present. This is what exactly happens in atom bomb.

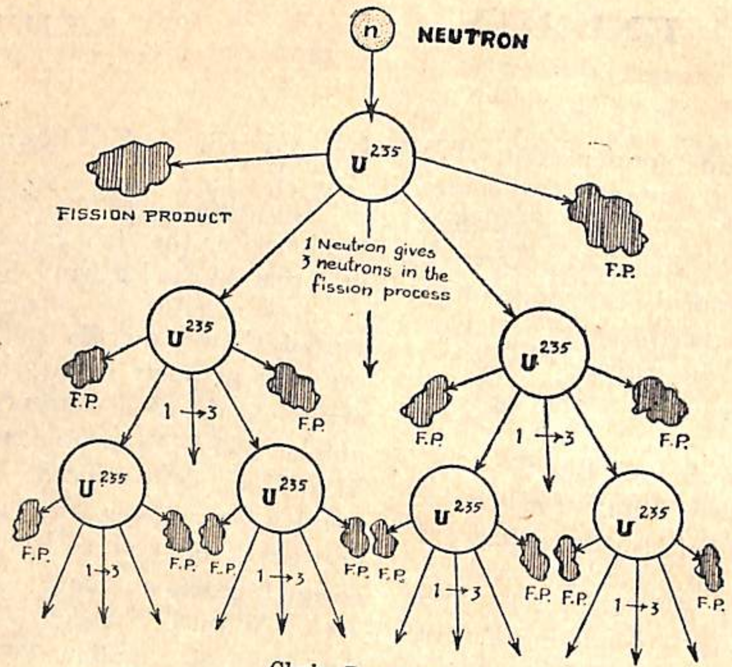

Chain Reaction

Difficulties :— There are certain difficulties which must be over come for maintaining the chain reaction and hence for preparing atom bomb. These are,

(1) Natural urnium contains only 0.7% U^{238}, the rest is practically U^{238} which is not fissionable.

(2) Fast neutrons produced at the time of fission will not cause fission of U^{235} unless they are slowed down. Fast neutrons have velocity about 10,000 miles per second.

(3) U^{238} is a neutron parasite capturing for itself any fast neutrons coming in its way. The capture reaction is :

$$_{92}U^{238} + {}_{0}n^{1} \longrightarrow {}_{92}U^{239}$$

Thus the possibility of self propagating chain reaction is generally reduced. Hence to make the fission of U^{235} self sustaining and rapid, two things are essential. (i) Separation of U^{235} from U^{238} and (ii) slowing down the fast neutrons after each fission.

(1) **Separation of U^{235} :—** Natural uranium has two major isotopes U^{238} and U^{235} in the proportion of 140 : 1 (U^{238} = 99.28%; U^{235} = 0.71%). The third isotope (U^{234}) is present only in traces. It has been proved that the binding energy of neutrons in nuclei of even atomic mass is much greater than that of odd atomic mass. It follows therefore that U^{235} is favoured much for fission with slow neutrons. U^{238} can only capture fast neutrons. As the isotope U^{238} is present in natural uranium in very large proportion, fast neutrons ' i.e energetic neutrons) produced by fission of U^{235} are easily captured and the possibility of producing fissions in more U^{235} nuclei is greatly decreased. Hence separation of U^{235} from U^{238} is essential. But as these are the isotopes of the same element they cannot be separated by chemical means. Only physical methods are workable for separation. Separation by mass spectrograph or by centrifuge is possible but it is a very slow process. The most workable process is of gaseous diffusion. Natural uranium is converted into gaseous fluoride, UF_6. This is of course a mixture of $U^{235}F_6$ and

$U^{238}F_6$. This mixture when subjected to diffusion through porous material, $U^{235}F_6$ would diffuse slightly more rapidly. By repeating this process many times, $U^{235}F_6$ could be obtained free from $U^{238}F_6$ The fluoride is then reduced to U^{235}. The process is obviously costly and very elaborate one.

(2) **Slowing down the Neutrons:–** U^{235} captures especially slow neutrons and undergoes fission. (Slow neutrons are those neutrons which have lost part of their kinetic energy by collisions with other atoms. Their velocity is comparable with that of ordinary gas molecules. Hence they are also known as thermal neutrons. Fast neutrons are very rarely captured by U^{235}. Hence for the purpose of fission, slow neutrons are best. But when U^{235} fissions it releases fast neutrons. These fast neutrons pass right through the matter and simply fly out of the lump without causing any fission in U^{235}. Hence there cannot have chain reaction. To continue the chain reaction, the number of neutrons produced by fission should be greater than the number of neutrons leaking out of the material This ratio of the neutrons is known as *multiplic tion factor* For continuance of the rapid and uncontrolled chain, the multiplication factor should be greater than one and for this, loss of neutrons due to leakage should be minimised. Two factors are responsible for minimising the loss of neutrons due to leakage (i) shape of uranium piece and (ii) mass of the piece.

In a piece of U^{235} the loss of fast neutrons is through the surface area whereas the capture of slow neutrons is by the number of the U^{235} atoms i. e. by mass. The surface area of the material is smallest if it has a spherical shape. The volume of a sphere varies as the cube of its radius while the surface of it varies as the square of the radius. Hence if the shape of the material is spherical, its surface does not increase as rapidly as its volume when the lump increases in mass. In other words, in spherical shape, the larger the lump, the less surface area it offers per unit mass. Hence loss of fast neutrons through the surface area will be minimum if the shape is spherical.

In a large piece of U^{235}, fast neutrons produced by fission of U^{235} nuclei, will be slowed down by collisions with other atoms of U^{235} when they travel through a large mass of U^{235}. When they are once slowed down, they are captured by U^{235} and cause fission. Thus a rapid chain reaction results. To have therefore a chain reaction, a certain ***critical mass*** is essential to slow down the fast neutrons. Below this critical mass, U^{235} is perfectly safe but above this it goes into a rapid chain reaction and explodes as atom bomb. Critical mass is between 2 and 200 pounds of U^{235} and the size is comparable to that of a foot-ball.

Atom Bomb :— A piece of U^{235} having a mass greater than the critical mass cannot exist since such a piece cannot remain so but would explode by capturing a stray neutron in the atmosphere due to cosmic rays. A bomb is constructed of two pieces of U^{235} each of having a mass greater than half the critical mass. These pieces are to be brought together sharply and they should ramain together and allow as much fission as possible by chain reaction before the force of explosion blows the whole thing apart. How to bring these pieces together is the secret of the atom bomb. The two pieces of U^{235} are divided by cadmium screen. Cadmium being a good absorber of neutrons, chain reaction cannot be maintained. When the bomb

is to be exploded, cadmium screen is removed and the combined mass being greater than the critical mass, the chain reaction starts and the whole material becomes highly unstable. Within a couple of micro seconds the whole mass explodes giving out a huge amount of energy and radiations. This energy let off all of a sudden produces pressures several times the atmospheric pressure, temperature many times that on the Sun and flashes of light of very high intensity. α, β and γ radiations from fissioned fragments cause damage to animal life as they penetrate the tissue and affect in many ways. Thus the explosion of the atom bomb causes unimaginable destruction to life and property. The destructive power of an atom bomb is stated to be equal to that of 20,000 tons of T. N. T. Due to the teriffic effect of atom bomb, Japan was defeated by America in 1945 by only two atom bombs. Improvements have been made and atom bomb 25 times stronger than the one dropped on Hiroshima has been built up. The single bomb which was exploded at Hiroshima caused complete destruction of life and property over an area of four square miles and partial destruction over an additional equal area. Atom bamb of Pu^{239} has also been built up as Pu^{239} is also fissioned by slow neutrons.

Atomic Energy For Peaceful Purposes

Energy released by nuclear fission can be utilised for peaceful purposes by ***nuclear reactors*** also known as piles. In natural uranium only U^{235} is fissionable while U^{235} is not so. On the other hand, U^{238} captures fast neutrons released by fission of U^{235} and the chain reaction dies away. Separation of U^{235} from U^{238} is too expensive. Hence ***moderators*** are used in reactors. The function of a moderator is to slow down the fast neutrons by a series of collisions with the atoms of moderator so that the slow neutrons can be captured by U^{235}. Any U^{238} that captures fast neutron ultimately changes to Pu^{239}. The id al moderators are pure carbon (graphite) beryllium and heavy water.

A reactor is a box-like graphite block (if graphite is a moderator) surrounded

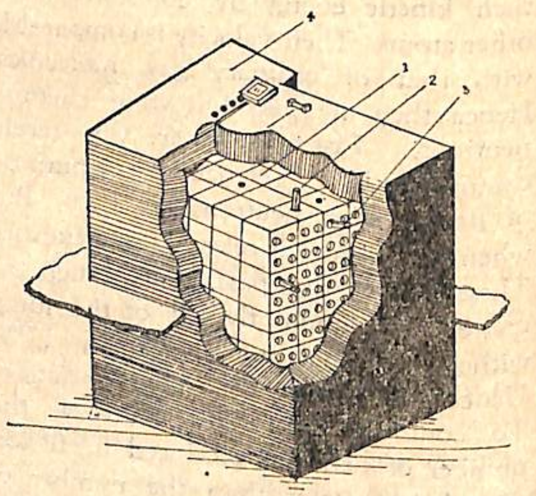

Nuclear Reactor.

1. Graphite block. 2. Cadmium control rod. 3. Uranium rods. 4. Concrete wall.

by seven-foot thick concrete wall as a protective. Thin rods of an inch in diameter of uranium metal, enriched in U^{235}, are inserted into the graphite block. Uranium rods are encased in aluminium which is a weak absorber of neutrons to prevent oxidation. Fast neutrons, produced by fission in uranium rod, escape from the rod into the graphite and in passing through the graphite they lose energy by collision and become slow neutrons and cause fission in the next uranium rod. Thus the process is made self sustaining but under control. If more

fissions take place, then the reaction may go out of control. In effect it may lead to act as a low-grade bomb. To prevent this possibility, rods of cadmium which absorb neutrons are inserted into the block. Thus some neutrons may be taken out of circulation. These rods may be pushed in or pulled out from the graphite block as may be required.

A spherical shape of the reactor is ideal but a cubic shape is nearly as good.

Uses of the Reactor :— (i) It is estimated that one pound of fissionable material contains energy equivalent to 2.6 million tons of coal. Heat generated in a fission is taken away by circulating water in a reactor. This device is made useful to produce steam which can rotate turbines to produce electricity.

(ii) After fission of U^{235} fast neurron is captured by U^{238} which is finally changed to Pu^{239}. This Pu^{239} is fissionable like U^{235} and can be used in atom bombs.

(iii) Reactor is regarded as a source of neutrons which can be used to bombard light elements like phosphorus to produce radioactive isotopes. This device to produce radioactive isotopes is particularly useful as neutrons cannot be accelerated by cyclotron. Thus many radioactive elements are obtained and these (cobalt, iron, iodine, phosphorus etc.) can be used in medicine for curing certain diseases, in industry and in agriculture.

(iv) In a reactor if thorium (Th^{232}) is kept mixed with U^{235}, it can absorb fast neutrons and finally change to U^{233}, U^{233} like U^{235} undergoes fission.

$$_{90}Th^{232} + {_0}n^1 \longrightarrow {_{90}}Th^{233}$$

$$_{90}Th^{233} \longrightarrow {_{91}}Pa^{223} + {_{-1}}e^{\circ}$$

$$_{91}Pa^{233} \longrightarrow {_{92}}U^{233} + {_{-1}}e^{\circ}$$

Thus in a reactor both Pu^{239} and U^{233} are manufactured and additional nuclear fuel is built up.

Thus with a reactor all available U^{238} and Th^{232} can be converted into fissionable fuel. It is estimated that all the known deposits of uranium minerals contain 100 million pounds of uranium and that would be enough to supply the entire power needs of the world for at least 50 years at the present rate of the power consumption. In addition the earth contains an equal amount of thorium. The total potential power of uranium and thorium all over the world would be greater than that of petroleum or even of earth's coal.

India possesses deposits of uranium and thorium minerals. Near Bombay a reactor has been built up with heavy water as a moderator. On this account it has been named as 'Apsara'. A second reactor is nearing its completion. Plans have already been finalised to build more reactors in this country. An atomic power station is to be built up on west coast. It is estimated that in India electricity obtained from atomic power station would be 20% cheaper than that obtained from the usual sources. Three other atomic power stations are to be buiit up in other parts of the country.

MEDICAL EXAMINATION REPORT - 1959

The medical examination of the P. D. and 1st year B. A., B. Sc. students was conducted this year also. The total No. of students medically examined was 782, out of which 63 were Lady-students. The examination was conducted in batches in the last week of August, 1959 The following Doctors kindly rendered their services under the guidance of Dr. Dawalbhakta. Dr. Panat, Dr. Kulkarni, Dr. Rane, Dr. Athawale, Dr. Mrs. Athawale, Dr. Waghulde, Dr. Banwat and Dr. Chaudhari. We are thankful to them all.

Whatever defects and deficiencies noticed by the Doctors were promptly communicated to the guardians of the students so that they could remedy the defects by suitable action. The general analysis of the results of this examination is given below in different tabular forms.

Table No. 1

Distribution of students according to age

Age in years	Males	Females
15	2	
16	37	3
17	122	18
18	208	25
19	179	10
20	111	4
21	38	3
22	13	—
23 to 27	9	—
Total	719	63

Table No. 2

Distribution of mean weight, height, chest of PD-Arts students according to age

Age in yrs.	Males: Mean Height in inches	Males: Mean Weight in Lbs.	Males: Mean Chest in inches	Females: Mean Hight in inches	Females: Mean Weight in Lbs,	Females: Mean Chest in inches
15	—	—	—	—	—	—
16	68.12	121.25	31.75	58.5	82	28
17	64.25	100.00	28.90	59.16	89.33	27.55
18	64 80	102.00	29.61	60.96	100.84	29.88
19	64.30	104.89	30.30	60.0	108.75	31.25
20	65.25	109 65	30.52	58.25	96.5	30.5
21	64.28	107.12	30.90	59.0	82.0	30.0
22	65.33	110.90	31.11	—	—	—
23-25	65.88	108.40	31.33	—	—	—
27	54.00	135.00	34 00	—	—	—

Table No. 3

Distribution of mean weight, height and chest of 1st year B. A. students according to age

Age in yrs.	Males: Mean Height in inches	Males: Mean Weight in Lbs.	Males: Mean Chest in inches	Females: Mean Hight in inches	Females: Mean Weight in Lbs.	Females: Mean Chest in inches
15	—	—	—	61.0	110.0	33.0
16	65.0	107.80	29.70	59.0	92.3	29.1
17	64.10	100.77	29.30	61.7	95.5	29.69
18	63.10	104.79	29.75	59.3	93.6	29.66
19	65.16	105.44	30.55	60.5	88.5	28.75
20	65.40	105.33	30.75	56.0	78.0	28.0
22	63.0	100.0	30.00	—	—	—

Table No. 4

Distribution of mean weight, height and chest of PD-Science students according to age

Age in yrs.	Males: Mean Height in inches	Males: Mean Weight in Lbs.	Males: Mean Chest in inches	Females: Mean Height in inches	Females: Mean Weight in Lbs.	Females: Mean Chest in inches
15	64.5	97.5	28.0	—	—	—
16	64.0	102.8	29.33	59.25	84.0	28.5
17	64.56	103.88	29.32	61.25	97.0	29.75
18	65.04	105.5	29.33	68.25	121.0	34.5
19	65.41	105.73	30.05	—	—	—
20	64.85	107.97	30.40	56.0	76.0	27.0
21	64.95	108.9	30.35	—	—	—
22	65.36	108.25	30.75	—	—	—
23	66.5	111.5	30.25	—	—	—
26	61.0	89.0	29.5	—	—	—

Table No. 5

Distribution of mean weight, height and chest of 1st year B. Sc. students according to age

Age in yrs.	Males: Mean Height in inches	Males: Mean Weight in Lbs.	Males: Mean Chest in inches	Females: Mean Hight in inches	Females: Mean Weight in Lbs.	Females: Mean Chest in inches
16	66.5	90.77	28.34	58.5	87.0	29.0
17	64.8	103.2	30.00	—	—	—
18	65.0	105.01	30.28	57.5	80.0	29.0
19	65.36	111.36	31.05	—	—	—
20	64.69	100.18	30.22	—	—	—

Table No. 6

Standard of health according to classes

Class	Total No. of students	% Weak health	% Fair health	% Good health	% General disease
PD—Arts	289	27.4	20.0	52.1	11.0
PD—Sc.	330	25.75	22.74	51.51	3.33
1st Year B. A.	73	33.0	22.0	45.0	19.0
1st Year B. Sc.	90	30.0	28.0	42.0	17.7

Table No. 7

		PD Arts	PD Science	1st Year B. A.	1st Year B. Sc.	All Students
Mean height :	Male	64.36	64.62	64.29	65.27	64.62
	: Female	59.31	61.19	59.68	58.00	59.54
Mean weight :	Male	110.66	104.10	104.02	102.10	105.19
	: Female	93.24	94.50	92.98	83.50	91.05
Mean chest :	Male	31.01	29.73	30.01	30.02	30.19
	: Female	29.59	29.94	29.70	29.0	29 56

Table No. 8

	PD Arts	PD Science	First Year B. A.	First Year B. Sc.
	%	%	%	%
1. Need Physical Training & Gymnatics	52.4	58.18	41.0	74.4
2. Need to improve dieatry	43.1	54.23	52.0	77.77
3. Need dental attention badly	1.0	2.73	8.0	4.4
4 Need removal of tonsils	5.5	3.63	6.0	8.8
5. Need glasses for vision	18.21	13.03	25.0	26.6
6. Need cleanliness of genitals	7.93	1.21	15.0	11.1
7. Need Physician's consultation	3.43	9.09	23.0	13.0

The tabular analysis was carried out by our past student Shri G. G. Bhirud, B. Sc., B. T. under the guidance of Prof. Kanbur and Prof. D. W. Joshi.

———

Messrs Mighty Brothers
Proprietor:— Manohar Yeshwant Thatte
RADIO & ELECTRIC DEALERS
130, Maheji Bazar, Thatte Building,
JALGAON, (East Khandesh).

University Examination Results 1959

Pre–Degree Science

1st Class

1 Bhandarkar B. G.
2 Kale S. R.
3 Sathe S. D.
4 Gandhi H. G.

Inter Science

1st Class

'A' Group

1 Agresar A. M.
2 Bauskar C. N.
3 Bhalode S. V.
4 Chaudhari W. R.
5 Deshpande S. M.
6 Dohole A. R.
7 Firke S. P.
8 Ingale T. D.
9 Kolte H. N.
10 Landge V. R.
11 Lokhande H. T.
12 Mahajan A. Y.
13 Mahajan C. G.
14 Pandit M. S.
15 Patil B. N.
16 Patil G. C.
17 Patil K: G.
18 Patil P. R.
19 Patil P. N.
20 Patil R. M.
21 Patil R. G.
22 Patil S, K.
23 Rane M. K.
24 Waghulde H. D.
25 Zambre M. D,
26 Zope A. E.
27 Shaikh Md. Mazharalhaq S.

'B' Group

28 Jhavar S. S.
29 Miss Sonar P. G.
30 Sonawaney B. T.
31 Miss Sonaweney L. T.

B. A. (Special)

2nd Class

1 Miss Aras S. M.
2 Chaudhari L. D.
3 Miss Deshpande S, M.
4 Miss Deshpande V. D.
5 Miss Mulay S. K.
6 Miss Kulkarni H. D.
7 Miss Pradhan R. B.
8 Khare B. K.
9 Patil P. S.
10 Raravikar Y. G.
11 Thakur R. R.

B. A. (Special)

Pass Class

1 Bendre D. G.
2 Rasse S. K. —Ex.
3 Miss Topkar S. R.
4 Bamnodkar V. G.
5 Birhade V. D,
6 Dharmadhikari M. N.
7 Kandare R. R.
8 Kane A. H.
9 Mahajan P. D.
10 Naik P. K.
11 Patil A. S.
12 Patil N. S.
13 Patil U. B,
14 Shaikh Ab. Basit A. Rehman
15 Miss Sohoni M. R.
16 Yadnik P. V.
17 Attarde T. K.

M. A.

Pass Class

1 Chirmade S. R.	2 Rathod H. S.

B. Sc. (general)

First Class

1 Kulkarni M. V.

Second Class

1 Bhangale G. D.	10 Patil M. G.
2 Chaudhari K. N.	11 Patil M. P.
3 Chaudhari P. N.	12 Patil V. G.
4 Chaudhari P. C.	13 Patil Y. P.
5 Dahad S. J.	14 Rane V. R.
6 Kulkarni M. M.	15 Sarode S. D.
7 Narkhede A. S.	16 Badale M. H.
8 Nehete B. K.	17 Phalak V. R.
9 Pangle R. N.	18 Miss Vaidya N. L.

Pass Class

1 Chaudhari P. W.	9 Navale G. K.
2 Dhande D. H.	10 Palshikar M. P.
3 Gaikawad M. P,	11 Patil H, K.
4 Kawale G. B.	12 Wagh R. S.
5 Khadke M. N.	13 Warke P. A.
6 Mahajan H. V.	14 Dhage S. M.
7 Mahajan K B.	15 Patil S. S.
8 Mahajan K. J.	16 Pawar V. N.

B. A. (Spl. & Gen.) Oct. 59

Pass Class

1 Dange S. N.	3 Rane P. S.
2 Miss Patil M. L.	4 Kulkarni R. M.

B. Sc. (Gen.) Oct. 1959

Pass Class

1 Bhirud G. G.	3 Mahajan B. M.
2 Lokhande S. T.	4 Patil M. V.

Snap—
F. T. Ghorpade
P. D. Arts

Reports 1959-60

PLANNING FORUM

Our planning Forum was inaugurated on the 12th of August by Principal . A. Mavlankar of B. M. College of Commerce, Poona. He delivered an inaugural speech on the subject 'Planning, its role and difficulties in India.' In June 1959, our student representative Shri. S. J. Tadvi attended the seminar on the Third Five Year Plan held at Poona and he took part in the discussion on "Public Participation in the Third Five Year Plan." On the 9th Sept. our students Shri Vaidya and Shri Borshe from Sr. B. A. read papers on Parliamentary democracy and economic development in India.

Our Plan Day was celebrated very enthusiastically. On the 17th Sept. we had a debate on the role of private enterprize in the 3rd Five Year Plan. The Principal was in the chair and at the end of the debate he gave a brief talk on the subject. We had an essay competition on the much discussed problem co-operative farming in India. Prizes were awarded to Miss Palsule and Mr. Wani as the winners in the essay competition and to Miss Palsule and Shri Kulkarni as the winners in the elocution competition. On the second day of the celebration, students and members of the staff read their poems. It was the rare occasion when poetry and Plan went together. Shri G. D. Patil, Deputy Minister for Planning and Development gave an authoritative talk on the size and priorities of the 3rd Five Year Plan. Copies of Plan material were distributed among the students. A film on the 3rd Plan was shown the same evening.

Prof. P. C. Shejwalkar, M. A., Ph. D. of B. M. College of Commerce, Principal Mavlankar and Principal Desai, and Mr. Christopher Sholes of the United States Information Service also addressed the students on various topics under the joint auspices of the Bharat Sevak Samaj and Planning Forum Prof. Mrs. Tarlekar and Dr. Sahasrabudhe gave a talk on family Planning before the postal workers.

We take this opportunity to thank all those who have helped us in various ways.

S. J. Tadvi
Secretary

L. M. Patankar
Chairman

BIOLOGY ASSOCIATION

Biology Association is running its second year in 1959. This year it was inaugurated by Prof C. R. Potnis, Vice Principal of our college on 25th July 1959. He advised young biologists to take great interest in field excursions and to bring about closer contact between the teacher and the taught.

Dr. P. D. Khanolkar (M. D.) Civil Surgeon, Jalgaon gave a very a interesting talk on "Blood Transfusion". The lecture was illustrated with an actual demonstration by Dr. Desai and Dr. Mrs. Desai.

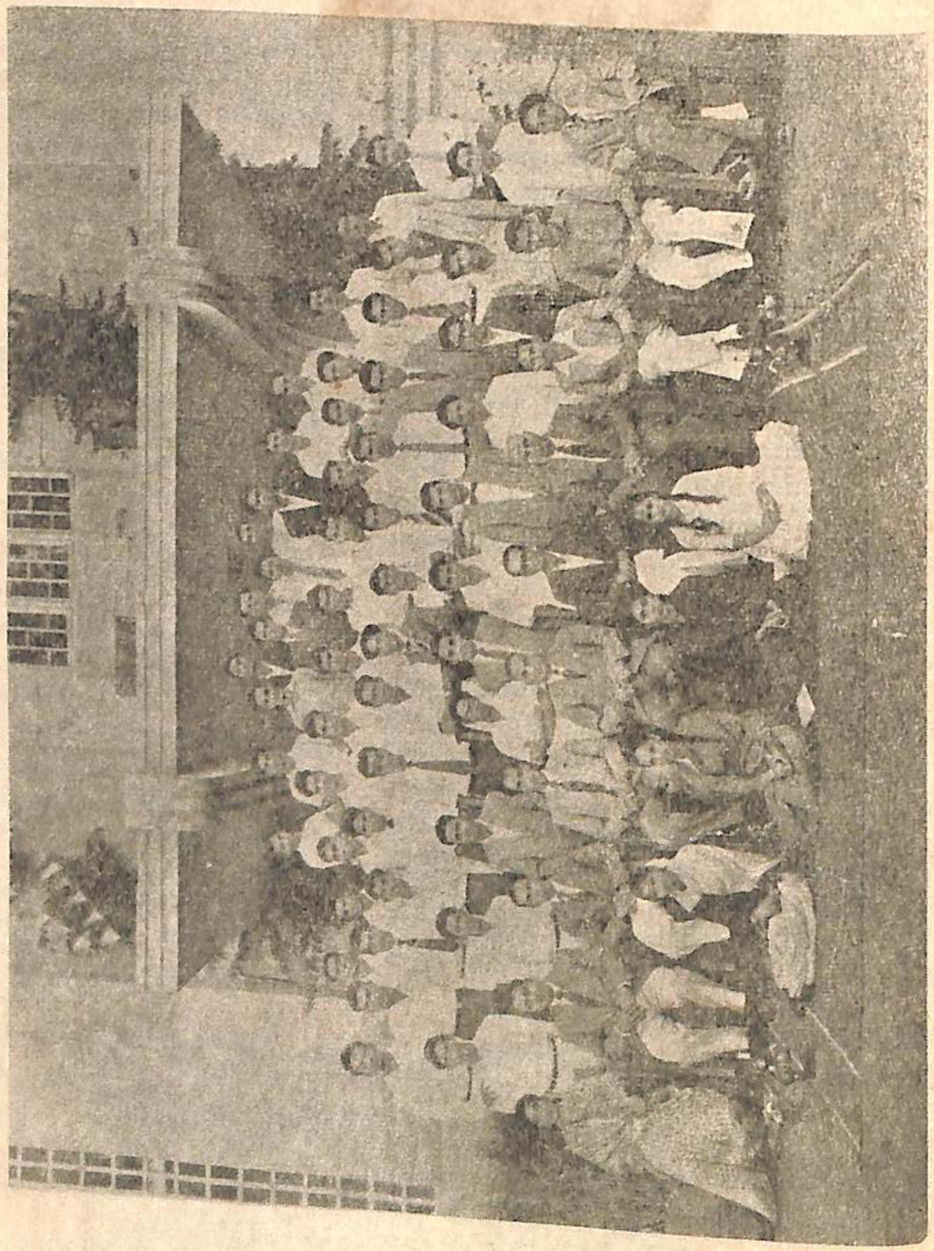

Biology Association 1959-60

Celebrating Its Annual Social

The following Biological films were screened for the members :—

On 28th Sept. 59— 1 Protoplasm.
2 What is Science ?
3 Development of Frog.

On 2nd Dec. 1959— 1 Pygme Thrills.
2 Amoeba.
3 Paramoecium
4 Seeds and Seed dispersal.
5 Pirates of deep.

A botanical and picnic trip to Padmalaya was arranged on 29th Nov. 59, Most of the members took part in it. "Swimming" was the special feature of the day.

"Annual Social" of the association was held on 24th Dec. Dr. Davalbhakta (M. S.) a well-known surgeon was the guest of Honour. In his studied address he laid more stress on the medical research which would alleviate the diseases of mankind.

This year also the variety entertainment programme was very much appreciated both by the guests and the members.

We take this opportunity to thank Principal Y. S. Mahajan, our President who encouraged us in all our activities. Our thanks are due to Prof. C. R. Karnik, the Chairman of this Association for guidance and help whenever needed. We are extremely grateful to all members of the Biology Staff for their heartiest co-operation. The films mentioned above were shown in G. S. High School, Jalgaon. We are very much thankful to Shri B. G. Shimpi the Head Master of the high school and to Shri P. V. Wani the science teacher for showing these films in their hall.

Shri **Bader K. B.**
Miss **Chaudhari K. T.**
Hon. Secretaries

SCIENCE ASSOCIATION

The Association started its work in right earnest with enrolment of the members. This year we had a record membership of over 600 members including the members of the staff. The elections for class Representatives and General Secretary were held on 10th Aug. 1959 and the following members constituted the managing committee.

1 Prin. Y. S. Mahajan - President.
2 Prof. S. G. Kanabur - Chairman
3 Shri L. V. Mahajan - Gen. Secretary
4 „ P. P. Barband - Sr. B. Sc.
5 „ R. A. Chaudhari - Jr. B. Sc.
6 „ S. R. Kale - B. Sc. 1st year
7 „ V. R. Bonde - PD-Science
8 „ S. D. Chaudhri „
9 „ T. Y. Talele „
10 Miss Raman „ (Nominated)

On 11th Aug. 1959, the Association was inaugurated by Prof. G. P. Patil, Department of Statistics, University of Michigan. He gave an interesting account of the student life in American Universities.

On 28th Sept. 59, the Association conducted 'Brain Trust.' On behalf of the Association, we thank all members of the staff and students who participated in the function. The function was a grand success and the questions dealt with all branches of science, Arts & culture.

On 21st Nov. 59 some films of scientific interest were shown to the students by the United States Information Service. We are very much thankful to U. S. I. S. for showing these films.

The Association has screened three films "The Egyptian" and "The Living Desert" and the hindi picture 'Aah.'

Prof. P. T. Mahajan of the physics department of our college gave a talk on "Nuclear Fission" on 23rd Jan, 1960. The talk was quite interesting and instructive. In his simple language, he explained in detail the methods of splitting up of the nucleus. He further gave an account of how this splitting up could be used in the manufacture of isotopes which are very useful to humanity. The splitting up of the nucleus can also produce enormous energy which can be utilised in everyday life and in industries as well. At the same time, this can be used for the destruction of humanity by manufacturing atom bombs, or hydrogen bombs etc. On behalf of the members of the association, we thank Prof. P. T. Mahajan for his lecture. We hope to arrange one or two more lectures before the end of the academic year.

Two association prizes have been awarded to Shri M. V. Kulkarni and to Shri H. D. Waghulde for standing first at B. Sc. and I. Sc. examinations, respectively, in April 1959.

On 8th Feb. 60, The British Information Service was good enough to screen five documentary films to the students of our our college. All of them were very interesting and instructive. We are very much thankful to the British Information Service for this gesture.

We regret to announce the sad death of Miss Lathi of B. Sc. 1st year class on 29th Jan. 60. She was a member of the association for the last 2 years. We express our condolences to the members of the bereaved family.

On behalf of the members of the Managing Committee we thank all those who directly or indirectly helped us in the smooth working of the association.

L. V. Mahajan
Gen. Secretary

S. G. Kanabur
Chairman

N. C. C.

As before, there was a great rush of students for admission to the N. C. C. this year, too. The preliminary screening was done in the first week of July and the final selection was made by Maj. M. R. Narayan Singh, Officer Commanding, 20 Bombay Battalion N. C. C. during one of his visits.

The most important N. C. C. news of the year is the expansion of the N. C. C. in East & West Khandesh. A new battalion, the 27th Bombay Bn. N. C. C. has been raised and our new Officer Commanding is Maj. V. M. Dabadghao whom all will find extremely sociable and yet firm in matters of discipline. The new Battalion will have 3 companies, one here, the second at Amalner and the third at Dhulia.

We are rightly proud of the fact that the Head Quarters of the Battalion will be located in our college. Next June this college will have a strength of 213 cadets and 6 officers, the Pratap College, Amalner, and the Arts & Science College, Dhulia, will have each 187 cadets and 3 officers. We will have four more members of the staff in Khaki next year. They will be sent, first, for a rigorous pre-commission training at the N. C. C. Training Centre at Kamptee, near Nagpur.

This scheme of expansion was in the air for the last three years or more and

nothing had come so far. So the news about this expansion appeared to us in the beginning to be too good to believe. But now there is no room for doubt on this point. It is something very real. Maj. V. M. Dabadghao has already taken over and the new unit has started functioning. We feel sorry for the separation from our old Battalion, but this unit has now become mature enough to be the Head Quarters of a new battalion. Growth implies some element of separation. In this case there will be reunions, too. The Dhulia Detachment will be reunited with us.

We celebrated the N. C. C. Day on 6th December 1959. Principal Y. S. Mahajan presided over the celebrations. There was an imposing ceremonial parade on the ground of the G. S. Commerce High School, followed by light refreshments for A. C. C. and N. C. C. cadets and guests.

This year's Annual Training Camp was at Khultabad near Aurangabad. We encamped in that beautiful neighbourhood of the famous Ellora Caves for a period of 14 days from 24th Dec. 59 to 6th Jan. 60. Cadets saw some very useful demonstrations in "Company in Attack", "Ambush", "Patrols" etc. Maj. Gen. Rajendra Shingh Paintal Director of the N. C. C. took the salute at an imposing March Past on 5th Jan 60.

Cadets are busy preparing for their B & C certificate examinations and for the Republic Day Parade. I am sure they will give a good account of themselves in both of them.

C. R. Potnis
Detachment Commander

GYMKHANA

As usual the Gymkhana elections were held in the third week of July and the following members formed the Gymkhana Managing Committee.

1 Prin. Y. S. Mahajan (President)
2 Prof. D. H. Chaudhari (Chairman)
3 „ M. M. Thatte
4 „ J. V. Mahajan
5 „ C. R Potnis (Co-opted)
6 Shri S. D. Lokhande (General Secretary)
7 „ A Latif (Minor Games Secretary)
8 „ K. R. Bhangale (Indian Games Secretary)
9 „ B. A. Dhake (Hockey Secretary)
10 „ D. D. Patil (Foot ball & Volley ball Secretary)
11 „ E. T. Barhate (Reading room & Magazine Secretary)
12 „ S. P. Oka (Debating Union Secretary)
13 Miss Vimal Thakar (Ladies Representative)

The first term of the year passed in heavy unusual rains and as such it was impossible to give practice to any one of the teams in the first term. Yet in the Diwali vacation the Kabaddi, Khokho (Ladies & Gents), Foot ball and Hockey teams made practice, but it was insufficient. With this little practice we participated in the Inter Collegiate sports which were held this year at Amalner.

Our College won in Ladies Khokho. The skill of Miss Usha Gosavi, Usha Dixit, Godbole, Shailaja Dixit in the game was

appreciated by all the spectators. Besides this we are runners up in Ladies relay race and Foot ball. In foot ball the play of Shri A. R. Thakar and D. C. Keloo was worth seeing. In Hockey the skill of Shri A. R. Thakar and Z. B. Basit no one can deny. No doubt our hocky team was superior yet we are not winners due to our ill luck in the toss. In Kabaddi the skill of Shri Bhangale, G. K. Sonawane, Latif and P. H. Oak was remarkable. In gents Khokho due to lack of practice, the skillful players, Shri P. R. Khadke and Deshmukh could not shine. We have hopes that they will do their best in the next Inter Collegiate sports. Miss Prabhune was unfortunately defeated in ring tennis singles final.

In Athletics at the Inter Collegiate sports Miss Usha Gosavi was the winner in 100 meters this year also. Miss Usha Dixit stood second in broad jump, Shri D. R. Mahajan is first in Hop-step and jump and second in Broad jump. On behalf of the G. M. C. we congratulate all the winners.

It is note-worthy that Miss Usha Gosavi this year too has been selected to represent our University in Ladies Khokho & Miss Usha Gosavi, Miss Usha Dixit and Shri D. H. Mahajan were selected in the Athletic team of the North Group. We congratulate them for their merit.

The medical examination has been conducted this year also during the first term of the year. We extend our hearty thanks to the local doctors who helped us in undertaking it.

We cannot close the Gymkhana report without thanking the persons who helped us in conducting the G. M. C. affairs.

S. D. Lokhande
General Secretary

D. H. Chaudhari
Chairman

मराठी विभाग

नवरसीं भरवी सागरु।
करवी उचित रत्नांचे आगरु।
भावार्थाचे गिरिवरु।
निफजवी माये ॥

साहित्यसोनियाच्या खाणी।
उघडवी देशियाचिया क्षोणी।
विवेकवल्लीची लावणी।
हो देई सैंघ ॥

संवादफळनिधानें।
प्रमेयांचीं उद्यानें।
लावी म्हणे गहनें।
निरंतर ॥

—ज्ञानेश्वर

अजिंठा

* * *

पाषाण हृदयीं
विशाल सुंदर
विलसे महान
कलेचें मंदीर ॥१॥

स्वप्निल योगिनी
कविता कामिनी
करीते विलास
प्रासादवितानीं ॥२॥

श्रमण श्रमले
मुक्तीतें शोधीत
कणाकणांतून
झाले कलासक्त ॥३॥

प्रपात येथला
अखंड ऐकवी
पूर्वानुभूतींचा
साम तो मानवी ॥४॥

इकडे विलास
तिकडे संन्यस्त
इकडे आर्जव
तिकडे विरक्त ॥५॥

प्रासादीं दाटली
शृंगार-शांतता
युगायुगांच्या
निगूढशा कथा ॥६॥

गिरींचीं शिखरें
गौरवें गर्जती
कुशींत आमच्या
'प्रीति आणि भक्ती' ॥७॥

— विनू चौधरी
चतुर्थ वर्ष, विज्ञान

सोनियाच्या ताटीं - उजळली ज्योति !

लेखक– र. बा. कुळकर्णी
(बी. ए. फर्स्ट इयर)

टन्... टन्... टन्... टन्... टन्...! घड्याळाने पांच हुंदके दिले तशी अरविंदला पटकन् जाग आली. जाग आली असं म्हणण्यापेक्षा तो केव्हाचाच जागा होता. हे पांच ठोके आपण केव्हा एकदां ऐकूं असं त्याला झालं होतं. त्याने घड्याळाकडे निरखून पाहिलं; हो, बरोबर पांचच वाजले होते. पांच... पांच... पांच... अरविंदाचं मन विव्हळत होतं; उदास झालं होतं. पण त्या विषण्णतेचं धुकं आज तो पूर्णपणे वितळवून टाकणार होता. मनाच्या कप्प्यांतून उदासीनतेला घालवून देणार होता. त्याचं लक्ष जवळच झोंपाळ्यावर शांतपणे पहुडलेल्या सानुल्या सुनीलकडे गेलं. मंद प्रकाशांतहि सुनीलचा उजळ चेहरा उमटून दिसत होता. झोपेंत मिटलेले असूनहि त्याचे डोळे उघडे आहेत व ते जणूं आपल्याला बोलावित आहेत असा अरविंदला भास झाला. सुनीलचे ते इवले इवले ओठ, छोटंसं नाक नि नाजुक जिवणी...... किती मोहकता नि जादू भरलेली होती त्यांत !!

अरविंदने पांघरुण बाजूला सारलं नि तो ताडकन् उठला. झोंपाळ्याजवळ येऊन त्याने सुनीलच्या छातीवर प्रेमळपणे हात ठेवला. तो त्याला गोंजारुं लागला; थोपटूं लागला. पण त्याचं मन त्याच्या जीवनाच्या गतेतिहासाचीं पानं चाळण्यांत गुंतलं होतं....

त्याचं लक्ष पुन्हा एकवार घड्याळाने वेधून घेतलं. पांच वाजून पांचच मिनिटं झालीं होती... पांच...पांच...! कुणी मस्तकांत घण मारतंय् अशी त्याची अवस्था झाली. तो क्षणभर सुन्न झाला. घड्याळाकडे दृष्टि जाऊं नये म्हणून त्याने तिकडे पाठ केली. पण दैव मोठं खोडकर असतं ना ! तें माणसाला एकदम मारीत नाही, छळून छळून माणसाला विव्हळ करण्यांत त्याला फार धन्यता वाटते. सुनीलच्या अंगावरचं विस्कटलेलं पांघरुण नीट करतां करतां त्याचं लक्ष पुढल्या भिंतींकडे गेलं— कॅलेंडरहि क्रूरपणे हंसत होतं. पांचव्या महिन्याची– मे महिन्याची पांच तारीख होती आज ! पांच !! पांचऽ !!!

होय; पांच या आंकड्याने त्याच्या जीवनाचा सारा रंग बदलवून टाकला होता; क्रांति घडवून आणली होती. आज सुख दिलं होतं; पण सुखाच्या तुलनेने दुःखाचं पारडंच त्याच्या नशिबांत अधिक जड झालं होतं. एका क्षणार्धांत मागे घडलेल्या साऱ्या घटना त्याच्या नजरेसमोरून तरळून गेल्या. पांच वर्षांपूर्वी अशाच एका मे महिन्यांतल्या पांच तारखेला, जिच्यावर त्याने जीवापाड प्रेम केलं होतं त्या ज्योति चॅटर्जीने त्याच्याशीं विवाह करायला नकार दिला होता उंचच उंच कड्यावर उभं राहून खालचं स्वाभाविक सृष्टि सौंदर्य दोन्ही डोळ्यांनीं मनसोक्त प्यावं आणि आपल्याला झालेला आनंद कुणाला तरी सांगावा म्हणून मागे वळावं तोंच कुणीतरी कमरेंत लाथ मारून दुष्टाव्याने आपल्याला वरून पार खालीं ढकलून द्यावं... बस्स् तशी झाली होती त्याच्या मनाची स्थिति. पण अरविंद कच्च्या दिलाचा प्राणी नव्हता. ज्योतीच्या नकाराने त्याला बिलकूल दुःख झालं नव्हतं असं नाही; पण केवळ त्याच दुःखाचं काथ्याकूट कुटून त्याचं सारखं रडगाणं गात बसणारा भेकड तो खासच नव्हता. बरोबर एक वर्षानंतर त्याचा सोनिया चितळकर या महाराष्ट्रीय मुलीशीच विवाह झाला. पांच तारिख होती मुहुर्ताच्या दिवशींची. सोनिया दिसायला; रुपगुणाला ज्योतीपेक्षा कांकणभर उजवीच होती. त्यामुळे तो तिच्या सहवासांत रमला. ज्योतीची आठवण देखील बुजत चालली होती. क्वचित् एकाद वेळेला त्याला कलकत्त्यांतलें ' ते ' दिवस आठवत. पण कडक उन्हाने रस्त्यावरचं डांबर वितळतं नि पुन्हा थंडीने

गोठतं. तशाच होत्या त्या साऱ्या आठवणी. सोनियेच्या सुखद सहवासाच्या क्षणिक गार गार लाटा साऱ्या या आठवणी गडप करून टाकी. परंतु मनुष्याची कर्मगतिच विचित्र नि लहरी असते हेंच खरं. ज्या गोष्टीची कधी चुकून देखील मनांत कल्पना येत नाही, तीच गोष्ट प्रत्यक्षांत घडली म्हणजे माणसाचा तोल जातो. सर्व जण आप–ल्याला खायला उठलेले आहेत, आपल्याला जगायचा अधिकारच नाही असं त्याला वाटूं लागतं... तसंच कांहीसं अघटित घडलं अरविंदच्या बाबतींत. दोन वर्षांनंतर त्याला मुलगा झाला. त्याचा आनंद गगनांत मावेना. पण त्या निर्भेळ आनंदाची मजा लुटण्याइतकं जबरदस्त भाग्य मात्र त्याला लाभलं नव्हतं. प्रसुतीच्या वेळीं सोनियाला अतिशय त्रास झाला. ऑपरेशन करावं लागलं, तें यशस्वीहि झालं होतं; पग दोन तासा-नंतर पुन्हां तिच्या पोटांत कळा येऊं लागल्या, इतक्या कीं तिला धड किंचाळ्या देखिल मारतां येत नव्हत्या. अरविंदला तें करुण दृश्य बघवतं नव्हतं. बाळ सुखरूप होतं पण बाळाची जन्मदाती आई...? सर्जनने प्रयत्नांची शर्थ केली. परंतु प्रयत्नांनी पावणारा परमात्मा प्रयत्नांची पराकाष्टा करूनहि पावला नाही... अखेर दैवाच। विजय झाला. बाळाच्या भाग्यांत मातृसुख नव्हतं आणि तें निष्ठूर दैव पुनर्विजयाच्या प्राप्तीने अरविंदाकडे पाहून हंसत होतं. बाळाला नि अरविंदाला मागं सोडून सोनिया स्वर्गीत निघून गेली...!

...आणि आज छोट्या सुनीलचा तिसरा वाढ-दिवस व सोनियाचा तिसरा श्राद्धदिन होता. किती विचित्र मेळ आणि अजब योगायोग ! अरविंदला हंसूहि आलं नि रडूं देखिल. तो कांहीसा खिन्न झाला. ऐन तारुण्यांत परलोकवासी झालेल्या आपल्या पत्नीच्या वियोगाच्या चटक्यांनी त्याचं हृदय भाजून निघालं होतं. जन्मतांच मातृसुखाला आंचवलेल्या सुनीलकडे पाहून तें तिळतिळ तुटत होतं. सोनियाची आठवण येऊनं नेहमी तो असाच उदास होत असे. पण आज सुनीलचा वाढदिवस साजरा करावयाचा असं त्यानं ठरविलं... गेल्या वाढदिवसाला उदासीनतेमुळे त्याला कांहीच सुचत नव्हतं..... सोनियाच्या अनपेक्षित मृत्युने त्याला जबरदस्त धक्का बसला होता...पण... आज सोनियाच्या आठवणीने तो व्यथित झाला होता हें निश्चित, परंतु आज त्याचं दुसरं मन जागं झालं होतं; पाण्यांत पाऊल टाकावं, नेमकं शेवाळावर पडावं नि सटकन् पुढे जावे. अगदीं असंच होतं त्याचं दुसरं मन. सोनियेच्या दुःखावर त्याने हळुवार फुंकर घातली आणि तें चटकन् पुढे सटकलं... सुनीलकडे धांवलं...!

अरविंदने सुनीलकडे पाहिलं. किती शांतपणे पहुडला होता तो. मंद प्रकाशाने त्याचे गोरे गोरे गाल चमकत होते आणि त्यावरची गोलगरगरीत काळी तीट तर इतकी उठावदार भासत होती कीं दृष्टच लागावी कुणाची. अरविंदाची नजर खिळली होती. त्याच्या एका डोळ्यांत अनामिक समाधानाचं पाणी नाचत होतं तर दुसऱ्या डोळ्याच्या कडा मातृमायेला मुकलेल्या अभागी सुनीलकडे पाहून दुःखाश्रूंनीं पाणावल्या होत्या. त्याने डोळे रुमालाने पुसले व सुनीलच्या निरागस मुद्रेकडे पाहून तो हसला... आज सुनीलचा वाढदिवस मोठ्या आनंदाने साजरा करावयाचाच असा त्याने निर्धार केला... सुनीलला आपल्या हातांनी कढत कढत पाण्याने न्हाऊं घालायचं... पावडर— तीट लावायची... छान छान कपडे घालून त्याला नटवायचा आणि साऱ्या मुंबईभर फिरवून आणायचा, राणीचा बाग, तारापोरवाला मत्स्यालय, म्हातारीचा बूट, शिवाजी पार्क नि चौपाटी हें सारं सारं त्याला दाख–वायचं... खूप खूप खेळणी आणि गोड गोड खाऊ द्यायचा, चाळींतल्या सर्व छोट्या दोस्तांना मेजवानी द्यायची... आणखी... आणखी... बस्स् आज सुनीलसाठी "आई" व्हायचं...! अरविंद मनांत एकेक बेत रचित होता. कुठल्यातरी गोड जाणीवेनें त्याचं मन उल्हसित झालं होतं, इतक्यांत सुनील दचकून जागा झाला. अरविंदने त्याला थोपटून झोपविला. साडेपांच वाजले होते नि अजून बाहेर फटफटलं देखिल नव्हतं. अरविंदला झोंप येत नव्हती. सुनीलला आज कोणते कपडे घालावेत असा मनाशीं विचार करीतच त्याने कपाट उघडलं सुनीलसाठी त्याने नाना प्रकारचे नाना ड्रेस शिवविले होते. कपाटांतून सर्व कपडे त्याने बाहेर काढले आणि शेवटच्या कपड्या-बरोबर एक पुठ्ठाहि खालीं पडला आहे हें त्याच्या लक्षांत आलं. त्याने वांकून पाहिलं, तो एक आयाता--कृति पुठ्ठा होता नि त्यावर बरीच धूळहि सांचली होती त्याने तो पुठ्ठा उचलून हातांत घेतला. आणि उलटा केला..... क्षणभर भयंकर संतापाची तिडीक त्याच्या डोक्यांत चमकून गली. आणि पुन्हा दुःखाच्या आवेशाने त्याचे डोळे भरून आले.... त्यानें नीट निरखून पाहिलं, तीन तीनदां डोळे चोळून पाहिलं. तें सुंदर चित्र होतं; त्यानं स्वतःच काढलेलं, रंगविलेलं..... ज्योति चॅटर्जीचं पोर्ट्रेट होतं तें. अरविंद त्याकडे बघतच राहिला. ५का क्षणांत त्याचं मन वर्तमानाचा भेद करीत करीत भूतकाळाच्या गर्भीत जाऊन पोहोंचलं.....

... पांच वर्षांपूर्वीची गोष्ट. जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्सची पदवी घेऊन अरविंद नुकतांच बाहेर पडला होता. आणि मुंबईतच त्याने स्वतःचा स्टुडिओ स्थापन केला होता. कॉलेजांत असतांनाच एक उत्कृष्ठ चित्रकार म्हणून त्याने लौकिक संपादन केला होता. निरनिराळ्या मासिकांतून त्याचीं चित्रं प्रसिद्धि मिळवित होती. असेंच एकदां अखिल भारतीय चित्र-प्रदर्शनांत त्याच्या चित्राला राष्ट्रपति--सुवर्ण-पदक मिळालें. त्याने मिळविलेला हा अलौकिक विजय होता. अभिनंदनाच्या व गौरवाच्या मऊ मऊ शद्बांचा नुसता वर्षाव होत होता त्याच्यावर. आणि असेच एके दिवशीं त्याला कलकत्याहून एक पत्र आलें. सुविख्यात चित्रकार ज्योतींद्रबाबू चॅटर्जीनीं पाठविलं होतं तें त्याला. पत्र वाचून स्वर्ग दोन बोटं उरला होता त्याला. ज्योतींद्रबाबूंनी प्रदर्शनांत त्याचीं चित्र पाहिलीं होती आणि त्यांना तीं इतकी आवडली कीं "असा तरुण कुंचला-बहाद्दर हातचा गमवायचा नाही." असं त्यांनी मनाशीं ठरवून टाकलं आणि अरविंदाला कलकत्त्याला येण्याचं निमंत्रण पाठविलं.

तें आमत्रंण वाचून अरविंद सुखावला होता. एका प्रसिद्ध चित्रकाराने आपल्या कलाकृतींचं मार्मिक रसग्रहण करावं ही केव्हढी सद्भाग्याची गोष्ट वाटत होती त्याला. लगेच चार दिवसांनी त्याने मुंबई सोडली. कलकत्याकडे प्रयाण केलं. मुंबई ते कलकत्ता एवढा लांबचा प्रवास परंतु त्याचा शीण म्हणून त्याला वाटला नाही. उलट सुप्रसिद्ध चित्रकाराच्या मार्गदर्शनाखालीं आपल्याला कार्य करतां येईल या जाणीवेने त्याचं स्वप्नाळू मन भविष्याच्या दिशेने हसती नाचरी पावलं टाकीत होतं. आज महाराष्ट्र सोडून आपण रवींद्रनाथांच्या नि सुभाषांच्या कर्मभूमीवर पाय ठेवणार आहोत या गोष्टीचाहि त्याला अभिमान वाटत होता — मग त्याचं मन 'सुजलां-सुफलां' बंगालचं चित्र मनांत रंगवूं लागलं. बंगाली लोक, बंगाली तरुण सुभाषबाबूंप्रमाणेच ध्येयवादी व लढाऊ वृत्तीचेच असतील ना ? आणि त्या वंग-युवती ? हा प्रश्न मनांत येताचं त्याला उगाचच गोड हुरहुरी वाटूं लागली. बंगाली तरुणी खूप सुंदर नि नाजुक असतात हें त्याने ऐकलं होतं. शरत्चंद्रानीं आणि बकिमचंद्रानीं वर्णिलेल्या कथा - नायिका आठवण्याचा त्याने उगाचच प्रयत्न केला ... अशा अनेक कल्पनाशीं खेळतां खेळता कलकत्ता स्टेशन केव्हा आलं हें त्याला कळलं देखील नाही.

स्टेशनवर स्वतः ज्योतींद्रबाबूंनीं त्याचें स्वागत केलें आणि टॅक्सींतून ते दोघं निवासस्थानाकडे निघाले.

"ज्योति-सदन" या टुमदार बंगल्यापुढे टॅक्सी थांबली. त्या पाटीकडे पाहून अरविंद म्हणाला, "बाबूजी हेंच वाटतं आपलं निवासस्थान ?"

" हा हेंच ! " टॅक्सींतून उतरतां उतरतां हसतच ज्योतींद्रबाबू उत्तरले आणि पुढे म्हणाले, " पण अरविंदराव, तुम्ही हो कसें ओळखलें ? "

" वाऽ त्यांत काय अवघड आहे एवढं ? आपल्या नांवाचं सदन... ? " त्याला पूर्ण न बोलूं न देतां मध्येच ज्योतींद्रबाबू म्हणाले, —

" छे, साफ चुकलात तुम्ही ! पाटी आहे ' ज्योति-सदन ' म्हणून; मांझं नांव तर चांगलं ज्योतींद्रबाबू आहे. " त्यांचं बोलणं ऐकून अरविंद प्रथम बुचकळ्यांत पडला होता. पण बाबूजी जेव्हा खरोखरच दारावरची बेल वाजवूं लागले तेव्हा ते आपली मुद्दाम थट्टा करताहेत् हें त्याने ताडलं

बेल वाजली, त्यासरशी ' आलेऽ बाबा ' असा आंतून आवाज आला नि लगोलग दार उघडलं गेलं. अरविंद बघतच राहिला .... दारांत मूर्तिमंत लावण्य उभं होतं. चंद्रालाहि लाजविल असा गोलगरगरीत गोरापान चेहरा; सफरचंदी गाल, दोन टपोरे लाजरे नेत्र, हिरव्याचार बंगाली साडीची शोभा खुलविणारा तांबडालाल ब्लाऊझ ... अरविंद डोळे भरून बघत होता. जेव्हा ज्योतींद्रबाबू " बेटी ज्योति, हेच आपले मुंबईचे पाहुणे " असं आंत जातां जातां म्हणाले तेव्हा कुठे तो भानावर आला आणि ' ज्योति-सदना ' चें कोडेंहि त्याला तात्रडतोब उलगडलें.

" अरविंदराव, घराचं नांव अगदीं सार्थ वाटतं ना तुम्हाला ? अहो बापबेटी दोघं मिळून दडून बसले आहेत त्या नांवांत, खरं ना ? आणि शिवाय आमच्या ज्योतिबाई कुठें पळूनबिळून गेल्या तर त्याची आठवण यायला नको का बापाला ! " बाबूजी ज्योतीकडे पाहून हसले.

" हे हो काय बाबा ? " असें बोलून तिने इतका गोड मुरका मारला कीं लज्जेने तिचे ओठ आरक्त झाले. तिने हळूंच अरविंदकडे पाहिलं नि तोहि तिच्याचकडे एकटक नजरेने बघत होता. चार डोळे एक झाले. त्यामुळे ती पुन्हा इतकी बावरली कीं जवळ जवळ धांवतच आंत निघून गेली.

कलकत्त्यांत त्याचे दिवस अगदीं मजेंत जात होते. आणि त्यांतहि नवयौवना ज्योतीच्या सुखद सहवासामुळे तो स्वप्नांच्या सोनेरी जगांत वावरत होता. ज्योति जितकी सुंदर तितकीच हुशार नि निर्भिड होती. कॉलेजांत होणाऱ्या वादविवादस्पर्धेत तर ती हटकून चमकायचीच. ' स्त्री–स्वातंत्र्य ' हा तिचा चर्चेचा आवडता विषय होता. आणि तत्वज्ञानाशीं फारसें सूत नसलेल्या अरविंदलाहि कैक वेळेला तिचं म्हणणं निमूटपणे मान्य करावं लागे

' डलहौसी–चौकांत ' ज्योतींद्रबाबूची रंगशाळा होती. ती भव्य आणि आलिशान असल्याने अरविंदला फारच आवडली. कॉलेजला सुटी असल्याने ज्योतीहि रंगशाळेंत येऊन बसत असे. तिलाहि चित्रांचा नाद होता. एके दिवशीं अरविंद एक निसर्गदृश्य चितारण्यांत रंगून गेला होता. ज्योति गुपचूप त्याच्यामागे उभी राहून अवलोकन करीत होती. पॅलटमध्यें कुंचला बुड–विण्यासाठी त्याने मागे मान वळविली तेव्हा कुठे ज्योति भानावर आली. आपण बिलकूल बावरलो नाही असा भाव चेहऱ्यावर कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली,

" फार सुरेख आहे हं दृश्य, कुठलं स्केच आहे हें ?"

" तूं ? अन् न सांगतां, बोलतां एकदम ! पण ज्योति, असं चोरून चोरून बघायचं नसतं हं चित्र ! गुन्हा आहे हा एक. "

" अस्सं, मग आरोपीला मान्य आहे तो गुन्हा. फर्मावा पाहूं शिक्षा... "

" पण निदान अशा ह्या आरोपीकडे पाहून तरी बुवा आतां कोणती सजा द्यावी हें कांही समजत नाही. " अरविंद हसला तशी ज्योति लाजली. पुन्हा तो बोलूं लागला.

" ज्योति, आज तूं खरेंच फार सुंदर दिसतेस हं. तुझं एकादं छान पोर्टेट काढायचं ठरविलं आहे मी कधीपासून. "

" खरच ? मग उशीर कां ? काढा कीं आत्तांच " असें म्हणून ती एका विशिष्ठ "पोझ" मध्यें बसली आणि अरविंदहि लोगोलग ' माप ' घेऊं लागला. त्याला आज तिचं चित्र रंगवायचं होतं हें निश्चित, पण तिचं चित्र काढण्याऐवजी तिच्या रुपाकडेच केवळ बघत बसावं असं त्याला वाटतं होतं. ते मोहक डोळे, कपाळावर नाचणारे लबाड केशकलाप, लिप्स्टिक् न लावतांहि लाल लाल भासणाऱ्या ओठांच्या पाकळ्या... तिचं सौन्दर्य दोन्ही डोळ्यांनीं, अनिमिष नजरेने तो टिपून घेत होता. चार दिवसांतच तिचं पोर्टेट रंगवून तयार झालं. अरविंदाच्या कुशल कुंचल्याचा प्रत्यय प्रत्येक रेषेंतून व्यक्त होत होता. ज्योतीला स्वतःच तें चित्र खूपच आवडलं. तें चित्र तिला भेट म्हणून देतांना अरविंद म्हणाला,

" ज्योति, तूं कांहीहि म्हण, परंतु आज मी हरलों आहे हें निश्चित. " त्याचा कावेबाजपणा ध्यानांत आणून ती उत्तरली;

" मग जिंकलं तरी कोण ? "

" तुझे हे दोन डोळे जिंकलेत् म्हटलं बाईसाहेबा !"

" चला कांहीतरीच बाई थट्टा ? "

" थट्टा नाही ज्योति, आजपर्यंत मी अनेक चित्रं रंगवलीत्, पोर्ट्रेट्स रेखाटलीं, परंतु तुझं चित्रं मात्र मनाजोगतं जमवूं शकलों नाही मी. तूं कुंचल्यां-तली जादू हिरावून घेतलीस आणि तुझी मोहिनी माझ्यावर टाकलीस. म्हणून मी म्हणतों कीं तुला जरी तुझं चित्रं आवडल असलं तरी माझ्या दृष्टीने बें अपूर्णच आहे. तुझं खरंखुरं लावण्य मी त्यांत ओतूं शकलों नाही. "

" म्हणूनच हारलात् वाटतं ! " हंसत हंसत ज्योतीने टोमणा मारला. " पण असे पराजित होण्याचे किंवा हरण्याचे अनेक प्रसङ्ग आलेत तरी तुम्ही डगमगणार नाही अशी खात्री आहे माझी " — अन् ती मोठ्याने हसली व अरविंदकडे न पाहतांच निघून गेली. तो आश्चर्याने बघतच राहला तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे. या प्रकाराचा त्याला कांहीच अर्थबोध होईना. ती असं कां बोलली असावी याचं गूढहिं त्याला उकलेना. ती चिडली असली म्हणजे कधी कधी असं बोलते हें त्याला ठावूक होतं. पण क्षणापूर्वी आपल्याशीं हसत-खेळत बोलणाऱ्या ज्योतीच्या चिडण्याचं कारण काय असावं मग ? गेल्या आठवड्यापासून तिच्या बोलण्यांत, चालण्यांत पडत चाललेला सूक्ष्म फरक, वागणुकींतला बदल अतांशा त्याला जाणवूं लागला होता.

ज्योति स्पष्टवक्ति होती, व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी होती हें त्याला मान्य होतं, पण त्यामुळेच तिचा स्वतःच्या मनावरील ताबा सुटत चालला होता ही गोष्ट स्पष्ट होती. तिचं अरविंदवर प्रेम होतं. पण तें केवळ दिखाऊ तर नसेल ना ? नाना शंकाकुशंकांनीं तो बेजार झाला होता. परंतु तिची हंसरी मुद्रा पाहतांच आपली शंका उगाचच आहे. असं तो मनांत म्हणाला आणि वृद्ध ज्योतींद्रबाबू आपल्याशीं फार मायेने वागतात हें आठवून तो जास्तच बावरला. ज्योतीची ' मुग्ध ' वृति पाहून तो अति व्याकूळ झाला होता... आणि एके दिवशीं तर त्याने ज्योतीला एका तरुणाबरोबर भटकतांनाहि पाहिलं होतं. त्याचं मन फार व्याकूळ नि बेचैन झालं. ज्योतीला या गोष्टीचा जाब विचारायचाच असं त्याने ठरविलं. ज्योतींद्रबाबू कामानिमित्त हावड्याला गेले होते. त्यामुळे तिला सारं स्पष्ट विचारतां येईल या हेतूने तो रंगशाळेंतून ज्योति-सदनाकडे निघाला. तोंच रंगशाळेच्या फाटकांतच ज्योति उभी असलेली त्याला दिसली. पण आज नेहमीप्रमाणे तें मोहक हास्य मात्र आटून गेलें होतें. कुठली तरी भीति तिच्या दोन्ही डोळ्यांत बिंबित झाली होती.

" ये ना आंत " असें म्हणून अरविंद माघारी वळला नि आंत आला. ज्योतिहि त्याच्या पाठोपाठ आंत शिरली ... कांही वेळ निस्तब्ध शांतता खोलींत व्यापून राहिली होती. खाली नजर वळवून ज्योति म्हणाली;

"अरविंद, तुमच्याशीं मला जरा महत्वाचं बोलायचं आहे."

"ज्योति, मी का कुणी परका आहे? निःसंकोचपणे बोल." ही आतां काय बोलणार आहे; हें न कळल्याने त्याची धडधडती छाती अधिकच अस्वस्थ झाली. नि मग एकदम् वीज लकलकावी तशी आलेला हुंदका आवरुन ज्योति बोलूं लागली —

"अरविंद, माफ करा मला. तुम्ही मला कृतघ्न म्हणाल, वेडी म्हणाल, परंतु माझ्या मनाचा कोंडमाराहि सहन करणं मला अशक्य झालं आहे. अरविंद तुम्ही शहाणे आहांत, समजूतदार आहांत म्हणूनच मोठ्या धाडसाने मी बोल्लें आहे...... अरविंद तुम्ही मला विसरून जा. या क्षणापासून माझी आठवण मनांतून पुसून टाका ...... आवेगाने आलेला हुंदका आवरुन ज्योति आली तशी, त्याच्याकडे न पाहतांच विलक्षण वेगाने निघून गेली. अरविंद बघतच राहला किती वेळ. हें घडतंय् काय हेंच त्याला कळेना. पण हळुंहळु सारं त्याच्या ध्यानांत आलं. "पण असे पराजित होण्याचे किंवा हरण्याचे अनेक प्रसंग आलेत् तरी तुम्ही डगमगणार नाही अशी खात्री आहे माझी" हें ज्योतीचं कालचं वाक्य राहून राहून आठवूं लागलं त्याला. खरंच आज त्याची हार झाली होती. तो खिन्न झाला. दुर्दैवाची चीडहि आली त्याला. आतां उजळ माथ्याने कलकत्त्यांत वावरणं त्याला प्रशस्त वाटत नव्हतं. ज्योति देखील म्हणे दिल्लीला तिच्या मावशीकडे निघून गेली होती. 'मुंबईस आई फार आजारी आहे' अशी ज्योतींद्रबाबूंकडे बतावणी करून त्याने कलकत्ता सोडलं ......"

वळवाची सर येऊन जावी त्याप्रमाणे अनेक घटना त्याच्या दृष्टिपथांत चमकून गेल्या. रस्त्यावरून पेपर्स विकत जाणाऱ्या पोरांच्या ओरडण्याने त्याची समाधी भंगली. त्याचा हात थरथर कापत होता. तो पुन्हा पुन्हा ज्योतीच्या 'पोर्टेट'कडे बघत होता. कलकत्त्यांत घालविलेले सारे दिवस त्याला आठवले. त्याचं मन पुन्हा व्याकूळ झालं. उदास झालं आणि राहून राहून ज्योतीची आठवण त्याला सतावूं लागली. त्याच्या डोळ्यांपुढे ज्योतीच्या असंख्य मूर्ती उभ्या राहिल्या. त्याचं लक्ष सुनीलकडे गेलं; नि नकळतच ज्योति सुनीलला गोंजारते आहे असा त्याला भास होऊं लागला, सोनियाच्या फोटोंतहि त्याला हसरी ज्योतीच दिसूं लागली...!

साडेसहा वाजले. अरविंदने सुनीलला जागा केला. आणि मनांत योजिल्याप्रमाणे त्याने स्वतः त्याला न्हाऊं घातलं, पावडर फासली, तीट लावली, सुंदर सुंदर कपडे घातले. सगळा नट्टापट्टा त्याने हौसेने केला. त्यांतहि आगळं आणि अनुपमेय सुख लपलेलं असतं. या गोष्टीची त्याला चांगली प्रचीति आली. आणि सुनीलहि 'आऽईऽऽ'— 'आई' म्हणून त्याला सारखा त्रास देत होता. त्याचे बोबडे बोल केवळ ऐकत बसावेत असं त्याला वाटत होतं.

आणि नंतर दोघेहि बापलेक भटकंतीला बाहेर पडले. सुनीलला तर इतका आनंद झाला होता कीं बस्स्! त्या गुलामाचे गालगुच्चे घ्यावेत असं अरविंदला झालं होतं !! त्याने त्याला राणीचा बाग दाखविला. सुनीलला नीट बोलता येत नव्हतं परंतु त्याची जिज्ञासू मुद्रा बोलकी होती, अरविंद 'बोबल्या बोबल्या' भाषेंतच विशिष्ट हावभावांसहित त्याला हवी ती माहिती पुरवीत होता. त्याने मग त्याच्यासाठी नाना तऱ्हेची नाना खेळणी खरिदली, गोड मिठाई घेतली. नंतर त्याने टॅक्सी मत्स्यालयाकडे वळविली आणि शिवाजी पार्कवरून ते चौपाटीकडे निघाले.

सुनीलला हसविण्यांत, फुलविण्यांत अरविंद दंग झाला होता. तरी पण मधूनच ज्योतीची तीव्र आठवण त्याच्या मनांत डोकावे. रस्त्यावरून येणाऱ्या जाणाऱ्या तरुणींकडे पाहून तर ती जास्त प्रज्वलित होई. उंचच उंच इमारती, मोठमोठीं दुकानं पाहून सुनील आनंदाने

टाळ्या पिटीत होता नि 'आईऽआऽई' म्हणून गंमत करित होता.

मुलं कितीहि लहान असली तरी स्त्रीचा स्पर्श पुरुषाच्या स्पर्शापेक्षा अधिक मृदु असतो हें त्याला चटकन जाणवतं. मध्येंच रस्त्यांत सुनीलची मावशी भेटली तेव्हा तिच्याजवळ सुनील किती झटकन् गेला हें अरविंदाला कळलेंहि नाही. आईच्या हस्तस्पर्शाला मुकलेला सुनील मावशीच्या कडेवरून उतरायला राजी नव्हता.

··· चौपाटीच्या दिशेने तो चालत होता. तिकडेच ज्योतीचा मावस की चुलत भाऊ राहत असे हें त्याला ठावूक होतं. नकळतच त्या बंगल्यापुढे अरविंद क्षणभर उभा राहिला. कुठे असेल ज्योति? कशी असेल? विवाहीत कीं अविवाहीतच? अशा नाना प्रकारच्या उत्तरासाठी तिचा तपास करावा असं त्याला वाटलं, पण नकोच तिची आठवण; असा विचार करून तो पुढे निघाला. ज्योतीची स्मृति मनांतून काढून टाकली असतांनाहि तिची मूर्ति पुन्हा पुन्हा कां नजरेसमोर यावी? "ज्योति ज्योति" त्याचं मन फक्त हींच दोन अक्षरें घोकत होतं. तो खरोखरच बेभान झाला होता. फिरून फिरून सुनीलहि कंटाळला होता. त्याची 'आऽईऽऽ'ची टकळी चालूंच होती. रस्त्यावर दिसणाऱ्या स्त्रियांकडे जाण्यासाठी तो आतुर झाला होता... त्यामुळे अरविंद त्रासला. काय करावं हें त्याला सुचत नव्हतं.

सुनीलसाठी चॉकलेट्स घ्यावींत म्हणून त्याचीं पावलं समोरच्या स्टोअरकडे वळली आणि विलक्षण आश्चर्याच्या धक्क्याने तो जागच्या जागीं थिजून उभा राहिला. कांच खूप तापलेली असावी अन एकदम् एकादां पाण्याचा थेंब चुकून तिच्यावर पडावा म्हणजे ती जशी तडकते तशी त्याची अवस्था झाली ... तो न्याहळून, डोळे चोळून चोळून समोर पाहूं लागला. क्षणभर स्वतःचा त्याच्यावर विश्वासच बसेना. त्याने स्वतःला चिमटी घेऊन पाहिली, तो स्वप्नांत नव्हता हें खास! ... मग आपण समोर जें बघतों आहोंत तें सारं खरं आहे एकूण; हो अगदीं खरं आहे. त्या स्टोअरकडे बघत होता — काऊंटरजवळ पाठमोरी, सडपातळ बांध्याची, हिरवी साडी परिधान केलेली तरुणी उभी होती ... आणि तिची केशरचना बंगाली पद्धतीची होती. होय, ती ज्योतीच होती. ज्योति, ज्योति अरविंद पुटपुटत होता — आज सकाळपासून ज्योतीच्या आठवणीने आपण बेजार झालों आहोंत, तिचं चिंतन करीत आहोंत, आणि लगोलग ज्योति आपल्याला भेटावी. परमेश्वर पावल्यानंतर जेवढा आनंद बालध्रुवाला झाला असेल तेवढा आनंद झाला त्याला. किती विचित्र योगायोग. सुनीलचा वाढदिवस नि सोनियाचा मृत्युदिन, असाच विलक्षण मेळ! वाऱ्याच्या गार झुळुकीने तो उल्हासित झाला. त्याचा नशिबावर नि भविष्यावर विश्वास नव्हतां ... पण आतां सारंच उलटं घडतं होतं!

ज्योतीला जाऊन भेटावं आपण, तिला खचित आनंद होईल. असा विचार करून त्याने एक पाऊल पुढे टाकलं; परंतु त्याचा दुसरा पाय वरच्यावरच राहिला. ज्योतीच्या शेजारी एक सूटबूटधारी तरुण उभा होता. हा तिचा नवरा असेल मग नकोच तिची भेट. आणि जिने एकदां आपल्याला विस्मृतींत लोटलं ती पुन्हा आपलं स्वागत करीलच असं कशावरून? पण जरा वेळाने तो तरुण निघून गेला. म्हणजे तो तिचा नवरा नव्हता एकंदरित! सुनील सारखा दुकानाकडे बोट दाखवून 'आईऽआईऽ' ओरडत होता नि अरविंद दुःखावेग आवरून त्याला गप्प करीत होता. ज्योति दुकानांतून बाहेर पडली. पण तिने कांहीच खरेदी केली नव्हती. ती सरळ समोर बघत चौपाटीकडे निघाली होती. आश्चर्याचा दुसरा धक्का बसला त्याला. सुनीलहि रडकुंडीला आला होता. त्याची मनःस्थिति चमत्कारिक आणि द्विधा झाली. ज्योतीला भेटावं कीं न भेटावं या विचाराने त्याचं डोकं गरगरूं लागलं.

आणि हां हां म्हणतां ज्योति किती तरी वेगाने पुढे निघून गेली होती. सकाळच्या वेळीं अन् तीहि एकटीच अनवाणी ही कुठे निघाली असेल? सुनीलला चूप करून तोहि तिच्यामागं निघाला. दिव्याभोवतीं किती तरी पतंग गोळा होतात त्याप्रमाणे असंख्य उलट विचारांची त्याच्या मनांत दाटी झाली. त्याचीं पावल तिच्या पावलांवर पाऊल टाकून तिच्याच दिशेने आपोआप वळत होतीं. सकाळच्यावेळीं चौपाटी-वर लोकांची विशेष गर्दी नसते आणि आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ज्या बाजूला लोकांची चाहूल सुद्धा लागत नाही त्या निर्जन किनाऱ्याकडे ज्योति संथपणे चालली होती. अरविंद मनांतून फार घाबरला; चरकला. समुद्राला भरती येण्याची वेळ होती ती ...... ' म्हणजे ज्योतीचा विचार आत्महत्ये ... " त्याने जीभ चावली. नाही नाही ते वाईट विचार मनांत येऊं लागले. तो झपाझप पाय उचलूं लागला. भरतीच्या लाटा समुद्राच्या पृष्ठ भागावर नाचत होत्या. ज्योति किनाऱ्याच्या अगदी जवळ जवळ येऊं लागली होती. मग आपली शंका तर खरी ठरणार नाही ना? त्याच्या हृदयाचा थरकांप उडाला. त्याला वाटलं 'ज्योति ज्योऽतिऽ' म्हणून जोरांत किंचाळावं नि तिला मागे ओढावं; त्याने तसा प्रयत्नहि करून पाहिला. पण विलक्षण भितीमुळे त्याच्या तोंडातून शब्दच बाहेर पडेनात्, ज्योतीने आपल्याला झिडकारलं असलं, भावना मारून टाकल्या असल्या तरी अशावेळीं तिला परावृत्त करणं, वाचविणं आपल्या हातीं आहे अन् तें आपलं कर्तव्यच आहे असा विचार करून तो भराभर पावलं उचलूं लागला ...

किनाऱ्यापाशीं एका उंच खडकावर ज्योति अविचल शांतपणे उभी होती. लाटा उसळ्या मारीत होत्या. एकमेकांवर आदळत होत्या. जणूं त्या ज्योतीला आपल्यांत बोलावित होत्या. तिने सूर्यनारायणाला एकवार नमस्कार केला. डोळे घट्ट मिटून घेतले. तसा अरविंद अतिशय भेदरला नि जवळ जवळ धावत येऊनच त्याने खडक गांठला. मदोन्मत्त लाटांना कवटाळण्यासाठी ज्योति उडी घेणार इतक्यांत ... " ज्योति मागं हो आधी " असें ओरडून अरविंदने तिला खसकन् मागे खेचली. नि घडत असलेल्या ह्या साऱ्या प्रकारामुळे रडकुंडीला टेकलेल्या सुनीलने "आऽईऽऽ" म्हणून तिला मिठीच मारली. क्षणभर काय घडतय याची कल्पनाच अरविंदला येत नव्हती. त्याची चर्या विलक्षण भयभीत झाली होती. आपण चित्रपटांतला एकादा प्रसंग तर पाहत नाही ना असा त्याला भास झाला ... आणि ज्योतीला तर हें सर्व अकल्पित आणि विपरित होतं. ती फार भांबावली. तिने चमकून वर पाहिलं नि अरविंदच्या डोळ्यांत आलेलं पाणी पाहून ती विरघळली. झटकन् तिची नजर जमिनीकडे गेली. सुनीलच्या इवल्या इवल्या हातांच्या व मऊ मऊ गालांच्या स्पर्शाने तिच्या मनांतले वाकडे विचार बर्फ वितळावं तसे पूर्ण वितळले, कुणीच बोलतं नव्हतं. नीरव शांतता सर्वदूर व्यापून राहिली होती.

शेवटीं त्या भयाण शांततेला वाचा फोडीत ज्योति कचरत कचरत बोलूं लागली; "म .. म .. मला क्षमा करा अरविंद. मी वेडी आहे. मूर्ख आहे. मागं मी तुम्हांला " मला विसरून जा " म्हणून सांगितलं होतं, आतां माझे मागचे ते वेडे विचार, माझा अपराध विसरून जा. कां दया करतां अरविंद तुम्ही या कृतघ्न ज्योतीवर? खरंच मला .. म .. ला .. जा .. ऊ .. द्या, कशाला वा .. च .. व .. ल त् म .. म ..." तिच्या तोंडावर हात ठेवून अरविंद म्हणाला;

" अगदीं बोलूं नकोस असं ज्योति, तो वाकडा विचार आतां मनांतहि आणूं नकोस. ज्योति, मी तुझा अपराध विसरूं शकेन परंतु तुला मात्र यापुढे विसरूं शकणार नाही; ज्योति माझ्यासाठी नाही पण ... पण माझ्या चिमण्या सुनीलसाठी तरी तुला जगायलाचं हवं ... " भावनातिरेकाने त्याचा कंठ दाटून आला. त्याचा अनावर हुंदका ऐकून तिच्या काळजांत चर्रर्र झालं. तिने वर पाहिलं. अरविंद गप्प होता. पण त्याचे दोन डोळे बोलत होते. जे अनंत शब्दांत सांगतां आलं

असतं तें त्याच्या हृदयाच्या स्पदनांतून तिला स्पष्ट ऐकूं येत होतं. ती म्हणाली;

" अरविंद क्षमा करा तुमच्या ज्योतीला तिच्या आतांच्या अपराधाची; यापुढे मी तुमचीच राहीन; सुनीलची आई होईन. " तिने सुनीलला उराशीं घट्ट कवटाळलं. ती त्याचे भराभर गालगुचे घेऊं लागली. अरविंदने डोळे पुसले. आतां त्याच्या मनांत समाधानाचं पांढरं कबुतर फडफड करीत होतं. ज्योति पुन्हा बोलूं लागली;

" अरविंद, स्त्री–स्वातंत्र्याचं उठल्या बसल्या गाणं गाणारं माझं मन बेताल झाल्यामुळं मी तुम्हाला नकार दिला. एका बंगाली तरुणाच्या मोहांत मी फसलें. तो श्रीमंत होता, बॅरिस्टर होता; सुखवस्तु होता आणि पुढील शिक्षणासाठी तो इंग्लंडला जाणार होता; मलाहि बरोबर नेण्याचं त्याने गोड आश्वासनहि दिलं होतं. मी माझं प्रेम त्याला अर्पण केलं होतं. पण ती प्रणयाची मादक धुंदी होती. ती केव्हा वितळेल याचा मी विचारच केला नाही आणि अखेर त्याने माझा विश्वासघात केला. अरविंद, गोडगोड भुलथापा मारून त्याने मला हवेंत नाचवलं, प्रणयाच्या मादक चेष्टा केल्या, त्याच्या घरीं आमचा वाङ्निश्चय झाला नि तो एकटाच इंग्लंडला निघून गेला. तों परत आलाच नाही. तिकडेच एका युवतीशी त्याने लग्न लावलं. पापी, नीच! माझ्या साऱ्या आकांक्षा त्याने ठार मारून टाकल्या. मग माझे डोळे उघडले. स्त्री एकाच, एकाच पुरुषाला मन अर्पण करूं शकते, हें मला पटलं नि सारखी तुमची आठवण होऊं लागली. बाबा माझ्यावर चरफडले, रागावले. मी खरोखरच शुद्ध होतें, पवित्र होतें नि अजूनहि आहे. परन्तु स्त्रीच्या मनाची गुंतागुंत न उकलणाऱ्या निष्ठुर समाजाने माझं म्हणणं ऐकूनहि घेतलं नाही. समाज पतिता म्हणून मला सतावूं लागला...अरविंद माझ्या भावनांची कुणीच कदर केली नाही. बाबांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास होता पण समाजाची प्रखर कटु निंदा सहन करणं त्यांच्या शक्तिबाहेर गेलं नि त्यांतच त्यांचा अंत झाला... पुढे मी मुंबईला माझ्या मावस भावाकडे आलें. नातेवाईक देखील मला घरांत घ्यायला कचरत होते. पण माझा मावस भाऊ सुशिक्षित होता. त्याचा माझ्यावर फार जीव. पण येथे देखील एक अविवाहित, प्रौढ कुमारिका म्हणून जो तो मला हिणवूं लागला. शेवटीं त्या जाचाचा मला फारच त्रास होऊं लागला. त्रास कसचा? माझ्या अपराधाची सजा होती ती मनाला. अरविंद मी देखिल एक स्त्री आहे. मलाहि भावना आहेत. आपणहि सुगृहिणी म्हणून मानानं मिरवावं असं मला फार वाटूं लागलं. मला मातृत्वाची तृषा लागली. आणि राहून राहून तुझी आठवण येऊं लागली. मी तुझा खूप शोध केला मुंबईत; पण मला काय मिळालं? लोकांच्या वाईट, कुत्सित नजरा! तुझं लग्न झाल्याचं मात्र मला कळलं आणि मग मी तुझा विचार सोडला... पण माता होण्याची माझी इच्छा फार प्रबळ होऊं लागली. नातलगांच्या कुटाळकीला चिडून मी मावसभावाचें घर सोडलें नि दुसरीकडे नोकरी करूं लागलें. बालका-श्रमांत मी शिक्षिका झालें. तेथल्या गोजिरवाण्या चिमण्या बालकांनीं माझं मन जिंकलं. त्यांचा मला लळा लागला. पण तें ताक होतं नुसतं. खऱ्या दुधाची सर त्याला कशी येणार? शेवटीं जीवनाला वैतागून मी आज माझ्या एकाकी जीवनाचा शेवट करणार...."
तिने हुंदका आवरला.

बराच वेळ तिची लांबलचक कहाणी ऐकून अरविंद सद्गदित झाला. तिला दिलासा देऊन तो बोलूं लागला;

"ज्योति, चूक कुणाचीच नाही. माणसाच्या हातून नकळत, अनवधानाने असं घडतं नेहमीं. हे सारे दैवाचे फासे आहेत. सुख आणि दुःख ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. दुःख आहे म्हणूनच आयुष्य सुसह्य झालं आहे. दुःखाशिवाय जीवन म्हणजे मीठाशिवाय जेवण! सागराच्या तळाशीं खोल खोल माणिक मोती दडलेले असतात, पण ते मिळविण्यासाठी मधले खडक, कांटेकुटे तुडवावे लागतात माणसाला;

सुखाच्या हिरवळीसाठी दुःखाच्या कडेकपारी ओलांड-ल्याच पाहिजेत. आणि आज त्या तूं अन् मी पार केल्या आहेत. आज सुखाने भरलेला अमृत-कलश आपल्याला गवसला आहे." ज्योतीला जवळ ओढीत तो पुन्हा हसून म्हणाला; "ज्योति तूं माझीच आहेस. माझी सोनिया आहेस, माझ्या लाडक्या सुनीलची सोनिया आहेस. तो बघ लबाड कसा हसतो आहे तें!"

"खरंच अरविंद! तुम्ही माझेच आहांत. धन्य आहे मी!! यापुढे स्वप्नांत देखील मी तुम्हाला अंतर देणार नाही. एकाच वेळी पत्नि आणि माताहि झालें आहे मी. मी सुनीलची सोनिया आई आहे. मला सोनियाच म्हणा तुम्ही." असें म्हणून ती सुनीलचे भराभर मुके घेऊं लागली. तो लबाडहि तिच्याकडे पाहून हंसत होता. अनामिक हास्याने तिचा चेहरा उजळला होता. अरविंदला धन्यता वाटली. ज्योतीच्या कडेवर बसलेल्या सुनीलकडे पाहून त्याला सोनियाची आठवण झाली आणि मातृछायेला पारखा होऊनहि पुन्हा मायेच्या पंखाखाली विसावलेल्या सुनीलचा त्याने प्रेमाने मुका घेतला.

सानुला सुनीलहि त्यांच्याकडे पाहून गालांतल्या गालांत हसत होता....!

समुद्राला भरती येत होती. हातांत हात धरुन लाटांवर लाटा नाचत होत्या.

त्वरेने विचार करा आणि लगेच खरेदी करा....
★ लक्षांत ठेवा - जगांत वेळेला सर्वांत जास्त किंमत आहे—
★ कमीतकमी वेळांत अधिक काम करण्यासाठी—
★ आपणा सर्वांस स्वस्त, योग्य व परवडणारें साधन—
★ सायकल ! सायकल !! सायकल !!!
प्रथम चौकशी करा --
रायसोनी सायकल मार्ट
कॉटन मार्केट समोर, जळगांव, पूर्व खानदेश.
सर्व प्रकारच्या सायकली व त्यांचे सुटे भाग अत्यंत किफायतशीर भावांत मिळण्याचें पूर्व खानदेशांतील एकच ठिकाण.
सर्व प्रकारच्या सायकली हप्त्यानेहि विकत मिळतील.

वात्सल्य ....

छाया — कोळी बी. एम्. (P. D. Arts.)

सातपुड्यांत ....

छाया — वडेर के. बी. (Sr. B. Sc.)

भीति........

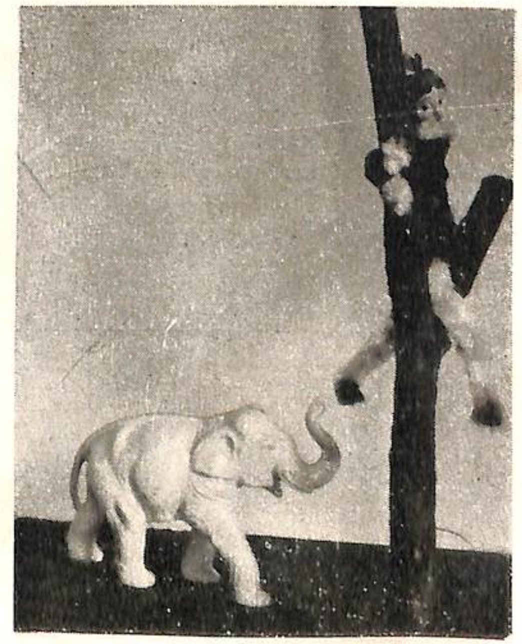

छाया — घोरपडे एफ्. टी. (P. D. Arts.)

वसंताची प्रतीक्षा —

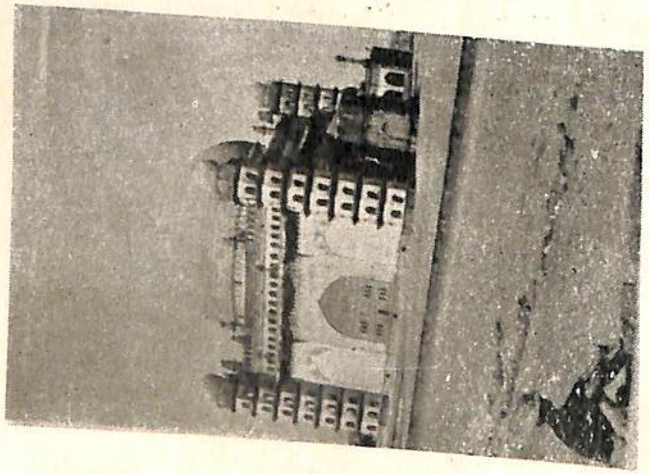

गोलघुमट [विजापूर] —

छाया – देवकीनंदन सारस्वत

आली आज बहार —

छाया – देवकीनंदन सारस्वत

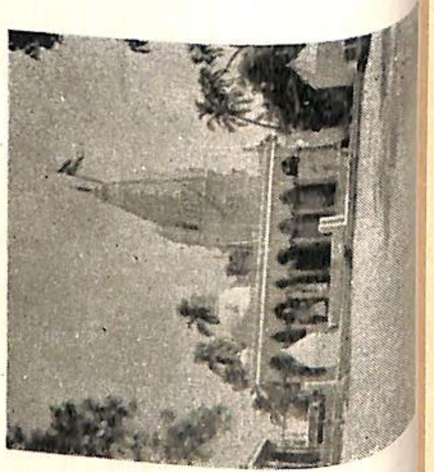

सुदामा मंदिर (पोरबंदर) —

छाया – एफ्. डी. घोरपडे (प्री. डी. आर्ट्स्)

श्रीकृष्ण समाधि (वेरावळ) —

छाया – देवकीनंदन सारस्वत

महाविद्यालयीन विद्यार्थी–जीवनांतील समस्या

लेखक– भालचंद्र वाणी
(तृतीय वर्ष, कला विभाग)

सर्वत्र समस्यांची भेंडोळीं विखुरलेलीं आहेत. जिकडे पहाल तिकडे समस्याच समस्या ! सारं जग हें समस्यामय आहे. जर जीवनांत समस्या नसतील तर त्या जीवनांत अर्थ तरी काय ? जीवनांत मजा ती काय राहील ? जीवन समस्यामय असल्याने त्यांत गूढता निर्माण झाली आहे. सारं जीवन जर समस्या-प्रधान आहे तर त्यास महाविद्यालयीन जीवन तरी कसें अपवाद असूं शकेल ?

एस्. एस्. सी. च्या मोहरेवर विद्यार्थी नोकरीच्या बाजारांत विकला जात नाही. तेव्हा आणखी वरच्या दर्जाची पात्रता असावी म्हणूनच तो महाविद्यालयांत पदार्पण करतो. सुशिक्षित बेकारांत त्याची गणना कधीच झालेली असते. त्या सुशिक्षित बेकारीच्या खाईतून वर डोकावण्यासाठी तो महाविद्यालयाकडे धाव घेतो. एस्. एस्. सी. झाल्याबरोबर तर त्यास कोठे नोकरी लागत नाही. मग; ' बैठेसे बिगार अच्छी ' याच एका न्यायाने तो महाविद्यालयाकडे आकर्षिला जातो. अन् त्यांतच त्याची चूक होते. अन् त्यांतच एक धीर गंभीर समस्या निर्माण होते. आपला अभ्यास चालू असतांनाच तो ' अप्लाय अप्लाय ' करीत असतो. त्यास ' रिप्लाय ' नसतो; ती गोष्ट निराळी ! एकाच वेळीं दोन्ही बाजूस हात ठेवण्याची प्रवृत्ती बळावते. व त्या दृष्टीने प्रयत्न होतात. मुळांतच अभ्यास करण्याची हौस कमी अन् त्यांत हें उपांग, नव्हे प्रमुखांग ! त्यामुळे त्याचें अभ्यासाकडे स्वाभाविकच दुर्लक्ष होतें. अभ्यास करण्याऐवजी ' वॉन्टेड ' शोधून काढणें तो जास्त पसंत करतो. त्याने अभ्यासांतील त्याची प्रगती खासच खालावते. कसा तरी ' अभ्यासी काडी पहिलवान ' तग धरून उभा असतो. ऐन-वेळेची तयारी करून तो परिक्षेला बसतो. अन् तींतून तो कसा तरी ' सटकतो. ' इकडे जेमतेम पास–क्लास असल्याने त्याच्या ह्या पात्रतेचा नोकरींत कांही लाभ होत नाही. अन् शेवटीं त्याच्यामागे निराशा हात धुवून लागते ती कायमची ! पण त्यांत बाह्यतः दोष जरी विद्यार्थ्यांचा असला तरी अंतर्गत दोष हा त्याची आर्थिक स्थिति व सामाजिक स्थितिवरच आहे. आर्थिक व सामाजिक स्थितीच्या परिणामीं विद्यार्थी दाबलेल्या स्पंजाप्रमाणे वागत असतो. जशी परिस्थिति त्यास दाबेल तसा तो दबतो अन् त्याचवेळीं लांबूळका होऊन बाहेर डोकावतो.

एस्. एस्. सी. झाल्यावर विद्यार्थी इंग्रजीची जी शिदोरी आपल्या पाठीशीं घेऊन येतो ती अगदीच तोकडी असते. धड एक वाक्य इंग्रजींत लिहितांहि येत नाही अन् वाचतांहि येत नाही. अशी त्याच्या इंग्रजीची शोचनीय तथा केविलवाणी स्थिति झाली आहे. सस्तेगिरीचें वा कुच्मुडीयाचें गाईड घोकून तो एस्. एस्. सी.च्या कचाट्यांतून आपली सोडवणूक करून घेत असतो. माझ्या माहितींतील एक ' शा. मा. ' सुरवातीस कुठलेंच इंग्रजीचें ज्ञान नसतांना अवघ्या सहा महिन्यांत गाईड घोकून, इंग्रजींत ३५ मार्क्स मिळवून पहिल्याच प्रयत्नांत एस्. एस्. सी. उत्तीर्ण झालेले आहेत. धन्य त्या बापुड्याची अन् धन्य त्या शिक्षणाची ! ' आमच्या वेळीं मॅट्रीकला काय इंग्रजी होते ? ' त्या फिगर्स ऑफ स्पिचेस्, अन् ते मोठे मोठे निबंध, असें तावातावाने (आपल्या नसलेल्या) मिशीवरून हात फिरवणारे महाभाग आहेत. तात्पर्य, तुमचें इंग्रजी अगदी कुचकामी आहे एवढाच त्यांचा सूर असतो.

पण त्यांच्या सांगण्यांत असत्य काय आहे? आज एस. एस. सी.चें इंग्रजी हें कुचकामी झालें आहे. अन् एवढ्याशा मोजक्या भांडवलावर विद्यार्थी कॉलेजमध्यें कसा टिकाव धरूं शकेल? इकडे मॅट्रीकच्या इंग्रजीचा दर्जा कमी करून कॉलेजच्या इंग्रजीचा दर्जा तोच ठेवायचा हा कुठला खासा न्याय? एक तर महाविद्यालयीन इंग्रजीचा दर्जा कमी करा नाहीतर एस्. एस्. सी. च्या इंग्रजीचा दर्जा तरी वाढवा. 'पण लक्षांत कोण घेतो?' संथ पाण्यांत पोहण्यास नुकत्याच शिकलेल्या मुलास वेगाने वाहणाऱ्या प्रवाहांत एकदम सोडून दिल्यानंतर त्याची जी तारांबळ उडते, अगदी तीच तारांबळ कॉलेजकुमारांची होते. संथ इंग्रजीच्या ज्ञानाने तो कॉलेजमधील वहात्या इंग्रजीबरोबर कसा बरे टिकाव धरूं शकेल? म्हणूनच तर आम्हां विद्यार्थ्यांवर कॉलेजमध्यें पाऊल टाकल्यानंतर तर्खडकरांचें भाषांतर शिकण्याची पाळी येते. इंग्रजी कच्चें असल्यानेच निकाल कमी लागतात. विद्यार्थी जास्त नापास होतात. हाच कुचकामी इंग्रजीचा परिणाम पण निकालाचें प्रमाण दिवसेंदिवस घटत आहे, असा गहजब करणाऱ्यांनी वरच्या गोष्टीची दखल घ्यायला नको कां? तें त्यांचें कर्तव्य ठरत नाही कां? का त्यांना विद्यार्थी जास्त नापास होतात याचाच गहजब करण्याचा तेवढा हक्क आहे?

ह्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजीच्या शिदोरीवर उपाय म्हणून प्रादेशिक भाषेत उत्तर देण्याची खास सोय विद्यापीठाने केली आहे, असं तुम्ही म्हणाल. योजना स्तुत्य तथा स्वागतार्हच आहे. साऱ्यांनाच आपल्या मातृभाषेविषयीं आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा नि स्वाभिमान असतो. मातृभाषेत शिक्षण घेण्याची 'चव' देखील आगळीच. पण आम्हां विद्यार्थ्यांत याने प्रथमतःच गोंधळ निर्माण होतो. विषयांविषयीं कांही एक माहिती नसतांना तो इंग्लिशमध्यें घेऊं का मराठींत घेऊं असा प्रदीर्घ पेंच आमच्यापुढे उभा रहातो. शृंगापत्तीच उभी रहाते म्हणा ना! इंग्रजींतून विषय घ्यायचा म्हटला तर इंग्रजी समजत नाही, नि मराठींतून घ्यायचा म्हटला तर मराठींतून शिकवत नाही. एक कुठलाहि पर्याय उचलल्यावर तो यशस्वी होत नाही म्हणून दुसरा पर्याय फॉर्म भरतेवेळीं उचलणारे महाभाग थोडे नाहीत. बरं विद्यार्थ्यांचीच चूक म्हणावी तर तसेंहि नाही. त्यांत प्राध्यापक वर्गहि सापडतो. विद्यार्थ्यांना इंग्रजींत लिहिणें सोपें जाऊं शकतें असा मोघम नव्हे बाजारी सल्ला प्राध्यापक देतात व ते इंग्रजींत शिकवायला सुरवात करतात. मुलांचा त्या इंग्रजीपुढे टिकाव लागत नाही. तेव्हा कांही मुले मराठीकडे धांव घेतात. अर्थात् सुरवातीपासूनच जे मराठी घेणारे असतात त्यांच्यात ही भर पडते एवढेंच. मग विद्यार्थ्यांच्या विनंतीला मान देऊन प्राध्यापक सबंध 'लेक्चर' इंग्रजींतून पण त्याची 'समरी' फक्त शेवटच्या पांच मिनिटांत मराठींतून सांगीन' असं आश्वासन देतात अन् समरी सांगण्याऐवजी ते शब्दशः इंग्रजी भाषणाचा अनुवाद सांगतात. सारांश, एकाच मुद्याला दुहेरी वेळ दवडला जातो. अन् सरते शेवटीं प्राध्यापक मराठीपुढे अक्षरशः लोटांगण घेतात. धन्य ते प्राध्यापक! धन्य त्या अपूर्ण राहिलेल्या अभ्यासाचें खोबरें! तुम्ही हे 'टॉपिक्स' घरीं पाहून टाका, असें सांगून प्राध्यापक सोडवणूक करून घेतात. एकंदरींत माध्यमाच्या बाबतींत साराच खेळखंडोबा अन् मार्कांचा हातांत लड्डोबा! या बाबतींत विद्यापीठाचीच 'घोड चूक' आहे. विद्यापीठ विद्यार्थ्यांपुढे माध्यमाचा पर्याय टाकून मोकळें झालें आहे. पण आपलीं महाविद्यालयें त्याची अंमलबजावणी कशी करतात याची विद्यापीठाने कधी दखल घेतली आहे का? महाविद्यालयांत निम्मे–निम्मे विद्यार्थी दोन्ही भाषांत उत्तराचें माध्यम निवडतात. पण महाविद्यालयांत शिकविलें मात्र जातें, एकाच माध्यमांतून! विद्यापीठाने ज्या माध्यमांतून विद्यार्थी उत्तरें लिहिणार असतील, त्या माध्यमांतून शिकविण्याची महाविद्यालयांना सक्ति नको कां करायला? जर एकाच माध्यमांतून विषय शिकविला जात असेल तर त्या कॉलेजमधील विद्या-

र्थ्यांना त्याच माध्यमाची सक्ति करायला हवी. जर विद्यापीठाने असें केलें नाहीतर शें. ८० उपस्थिति प्रत्येक लेक्चरला विद्यार्थी कसा बरं देऊं शकेल? समजा, जर विद्यार्थ्याने मराठी माध्यम निवडलें अन् महाविद्यालयांत इंग्रजींतूनच शिकविलें जात असेल तर त्याने त्या तासाला बसायचें तरी कां म्हणून? नुसत्या हजेरीसाठीच ना! पण असे विद्यार्थी वर्गात बसल्याने ते साऱ्या वर्गाचें लक्ष पांगवितात, याची दखल घेतोय कोण?

शिक्षकाचा पेशा हा एक महान मंगल नि पवित्र पेशा आहे, असें साने गुरुजी म्हणत. साने गुरुजींच्या शिक्षणाविषयीं अन् शिक्षकाविषयीं कल्पना महान नि आदर्श होत्या. शिक्षणासारखें पवित्र कार्य दुसरें नाही. ज्ञानार्जनासारखं पवित्र कार्य दुसरें नाहीं; उद्याच्या नागरिकांचा महान शिल्पकार म्हणून शिक्षकाला कुणीसें वाखाणलें आहे. शिक्षकी पेशा मग इथून तिथून सारखाच. शा. मा. काय नि प्राध्यापक काय, दोन्हीहि एकाच पेशांतील. पण साने गुरुजींच्या निर्मळ नि मंगल कल्पनांना आज मूठमाती मिळाली आहे. त्याला कॉलेजांतील प्राध्यापक देखील अपवाद नाहीत. थोड्या ना फार प्रमाणांत तेहि आपल्या कार्याकडे दिवसेंदिवस दुर्लक्ष करूं लागले आहेत. काय सांगतोय मी! पण हें कटु सत्य आहे. हे प्राध्यापक पहिल्या किंवा दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झालेले असतात. बुद्धिमान लोकांचा वर्ग आहे हा! पण पहिला वा दुसरा वर्ग असला म्हणजे तो शिकविण्याच्या कामांत एकरूप होऊं शकतो किंवा तो पट्टीचा शिक्षक होऊं शकतो हें समीकरणच मुळांत चूक आहे. बुद्धिमान असेल कदाचित्, पण त्यास जर शिकण्याची कला अवगत नसेल तर काय त्याचा उपयोग? शिकवण्याची कला अवगत नसणाऱ्यांसाठी हें क्षेत्र नसतें त्यांना दुसरें क्षेत्र खुलें असतें. एकादा 'थर्डक्लास' शिक्षक देखील अभिजात कलावंताप्रमाणे उत्तम शिकवूं शकेल. याचा अर्थ असा नाही कीं, कॉलेजमध्यें थर्डक्लासांत उत्तीर्ण झालेले प्राध्यापक घ्यावेत. शिक्षकाच्या भूमिकेसाठी कांही स्वभावतःच गुण अंगीं असावयास हवेत. जर 'शिक्षकाचे' गुण त्यांचें अंगीं नसतील तर त्यांनीं आपली जागा खाली करून दिली पाहिजे. तेथे पाहिजेत जातिवंत! फळ्यावरील अक्षर विद्यार्थ्यांना समजत नाही. काय करावं बरं आम्ही? ही प्राध्यापकांबद्दलची समस्या विद्यार्थ्यांनीं कशी सोडवावयाची? साने गुरुजी अमळनेरच्या विद्यालयांत शिकवतांना इतके तल्लीन होत कीं त्यांना वेळेचें भान रहात नसे. अन् विद्यार्थीहि त्यांच्या तासाला गर्क असत. विद्यार्थ्यांना त्यांचा तास संपू नये असेंच वाटावयाचें. धन्य ती विद्यार्थ्यांत समरस होऊन शिकवण्याची कला! पण आज त्यांच्यासारखे सरस्वतीचे वरदहस्त प्राप्त झालेले कलावंत विरळाच. आजच्या प्राध्यापकांना अनियमितपणाचा रोग जडला आहे अन् दिवसेंदिवस बळावत आहे तो! पिरीयड चुकवण्याची प्रवृत्ती मुलांपेक्षा प्राध्यापकांतच जास्त प्रकर्षाने आढळून येते. अर्थात कांही प्राध्यापक अपवाद असतील ती गोष्ट निराळी. क्षमा करावी त्यांनी. विद्यार्थी नि विषय यांत गर्क होण्यापेक्षा प्रोफसरांची नजर घड्याळाच्या दोन काट्यांशीं अधिक समरस होते. शिकवितांना पांच पांच मिनटांत घड्याळाकडे पहाणारे काय बरें आमच्या पदरांत टाकत असतील? बेल झाल्यानंतर वर्गाचे बाहेर पडतांना उगाचच डावा हात वर करून घड्याळाकडे पहाणारे अन् (न आलेला) घाम पुसणारे प्राध्यापक आहेतच की? अशा प्राध्यापकांना मी 'कॉंट्रॅक्टर' म्हणणेंच जास्त पसंत करतो. आज किती पिरीयडस् चुकविले यांतच त्यांना भूषण. शिक्षकाच्या महान नि पवित्र भूमिकेचें विडंबन होत असल्याने त्याचा खास परिणाम विद्यार्थ्यांवर झाल्यावाचून कसा बरें राहील? अशा कांही गोष्टी प्राध्यापक नकळत सवयीने करून जातात पण त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर होऊन तो निराश नि उदास झाला तर त्यांत नवल तें काय?

केव्हाहि विचारल्यास आपल्या लेक्चरचा क्रमांक कितवा हें हातांत रामनामाचा जप करण्यासाठी असलेल्या माळेचा कितवा मणी त्याचप्रमाणे हे प्राध्यापक सांगतात.

" हें माझें सतरावें लेक्चर आहे. " असं सांगण्यांत प्राध्यापक धन्यता मानतात. रामजामाचा जप करणाऱ्याचं इप्सित फक्त एकच ! १०८ वेळा रामनाम म्हणायचें. अन् यांचेंहि तेंच. चाळीस लेक्चरमध्यें ह्या वर्षाचा अभ्यास पूर्ण करायाचाच ही त्यांची लक्ष्मण रेषा ठरून जाते. १०८ मणी केव्हा हाताखालून जातात. असें वाटण्यासारखेंच हेहि चाळीस पिरीयडस् केव्हा संपतील याचा ध्यास लागलेले. अशा बाजारी नि कॉंट्रॅक्ट बेसिसच्या शिक्षणाने आम्हा विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासू वृत्तीचा लोप होणार नाही तर काय ? मग कुठले लागायचे जास्त निकाल ? असें बाजारी शिक्षण असल्याने परीक्षेच्या एक महान दिव्यांतून पार होण्यासाठी जरी मनाला पटत नसलें तरी आम्ही गाईडसकडे धाव घेतली तर आमचें चुकलें कोठे ? अन् हे गाईडस् निर्माते देखील प्रोफसरच असतात की ! फरक एवढाच कीं कांही प्रोफेसर ' साईड बिझिनेस ' म्हणून गाईडस् काढतात तर कांही ' मेन बिझिनेस ' म्हणून गाईडस् काढतात.

प्राध्यापक अनियामित वागतात याला कॉलेजमधील सुज्ञ नि जबाबदार प्राध्यापकच अधिकांशीं जबाबदार होऊं शकतात. कारण ह्या लोकांना आज इथे तर उद्या तिथे जावें लागतें. कुणाला भाषणं करण्यासाठी तर कुणाला विद्यापीठाच्या बैठकीला जावें लागतें. त्यामुळे हे प्राध्यापक नियमितपणे अनियमित असतात. त्यांचा इतरवेळीं तर राहोच पण तासाच्यावेळीं तपास करायला जावें तर बाहेर गांवीं गेले आहेत हें एकच उत्तर मिळतें. विद्यापाठीच्या बैठकींना उपस्थित राहणं हें जरी त्यांचं कर्तव्यच असलं तरी नियमितपणे विद्यार्थ्यांना शिकविणें हें देखील त्यांचं कर्तव्य आहे, नव्हे, आद्य कर्तव्य आहे. विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर एकदम भाराभर घिसाडघाईने कसेबसे शिकवून मोकळे होण्यापेक्षा नियमित शिकविणें हेंच त्यांचें कर्तव्य आहे. त्यांनी शुक्र, शनि, किंवा सोम, मंगळ असे तास आपल्याकडे घेऊं नयेत. म्हणजे मग जोडीला असलेला रविवार जाईल मदतीसाठी. विद्यापीठाने आपल्या बैठकी

वर दर्शविलेल्या दिवशीं ध्याव्यात म्हणजे त्यांच्या बैठकी विद्यार्थ्यांच्या आड येणार नाहीत.

आज महाविद्यालयांत विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच वाढलेली आहे. कांही शिकण्यासाठी तर कांही मौज मारण्यासाठी येत असतात. प्राध्यापकांना विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष पुरवणं अशक्य होतं. त्यांच्या अडचणी समजावून घेतां येत नाहीत. प्राध्यापकांचा वचक बसत नाही. प्राध्यापक ४५ मिनिटं येतात, लेक्चर देतात नि मोठ्या घोळक्यांतून वाट काढीत निघून जातात. त्यास प्राध्यापकवर्ग जबाबदार धरतां येणार नाही. विद्यार्थ्यांची अमाप संख्याच कारणीभूत आहे त्याला ! त्यासाठीच की काय विद्यापीठाने प्री डीग्रीचें शस्त्र शोधून काढलें आहे. एका वर्तमानपत्रकर्त्यांने ह्या योजनचें स्वागत केलें. ज्यांना ज्ञानाची भूक आहे त्यांचीच भूक तृप्त होण्यास हें एक छान अस्त्र आहे. पण हा प्रयोग कितीसा यशस्वी होणार यावर तें अवलंबून आहे. थोडेसे कडक निकाल लागतांच आक्टोबरचे घोडे दामटलेच कीं विद्यापीठाने पुढे ! ' प्रयोग आहे हा ' अन् अशा प्रयोगानांच शिक्षणाच्या क्षेत्रांत ऊत आला आहे. प्रयोगाचा परिणाम दिसण्याच्या आंतच तो प्रयोग बदलवून नविन सुधारलेला (?) प्रयोग सुरूं होतो अन् अशा प्रयोगांत आम्हां विद्यार्थ्यांची दशा नाहक बळी दिलेल्या मेंढरासारखी होते. मेंढी जाते जिवानिशीं अन् खाणारा म्हणतो ' वातड ' अशीच गत ही. तेव्हा एक धोरण निश्चित ठरवूनच त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे. नंतर त्यांच्या परिणामांचाहि विचार करावयास हवा. पण परिणाम दिसण्याच्या आंतच प्रयोगांत बदल. त्यांच्यांत पुन्हा बदल. असं चक्र सतत चालूं आहे. विद्यार्थी वर्गाच्या होणाऱ्या नुकसानीस शिक्षण क्षेत्रांत वावरणारे तज्ञच जबाबदार आहेत. पण हा वर्ग नामानिराळा राहतो. त्यांच्यावर कुठलाच ' असर ' होत नाही.

महाविद्यालय म्हटलं म्हणजे तेथे सुसज्ज नि समृद्ध पुस्तकालय असावं अशी सर्व साधारण समजूत ! ह्याच दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रांतील मुरब्बी लोक पुस्तकालयाकडे पहातात अन् आम्ही वाचनालयाकडे अशाळभूतपणे पहातों. पण महिना महिना वाचनालयांतून पुस्तकं मिळूं शकत नाहीत. संदर्भ पुस्तकें या सदराखालचि वाचनालयांतील निम्याहून अधिक पुस्तकें असल्याने तीं मिळण्याची आशा केली तर वेडेपणाचें होतें. ओळखीच्या लोकांना पुस्तकें मात्र भराभर मिळतात. वशील्याच्या युग त लायब्ररीयन कसा अपवाद असेल बरें ! तात्पर्य, ओळख नसणाऱ्यांच्या हातीं शंख ! बरं जाऊं द्या. मग महाविद्यालयांत आल्यावर भाराभर पुस्तकांचें ' अभ्यासनीय वाचन करूया ' असे मनोरथ हवेंत साफ विरून जातात त्यांत नवल तें काय ? दुरून डोंगर साजरे. अभ्यासाचीं पुस्तकं म्हणावींत तर दोनच प्रती ! मागणी फार. पुरवठा कमी. अन् ओघानेच भाव जास्त. कुणाला ? तर लायब्ररीयनला ! पुस्तकांचें वाटप हें निपक्षपातीपणानेच व्हावयास पाहिजे. संदर्भ पुस्तकें यांतील सर्व नसलीं तरी निम्म्याहून जास्त पुस्तकें विद्यार्थ्यांना दिलीं पाहिजेत. तरच साऱ्या विद्यार्थ्यांना लायब्ररीचा उपयोग होणार आहे नाहीतर त्यांना वाचनालय असून नसल्यासारखेंच आहे !

पण आजच्या खालावलेल्या शिक्षणास शिक्षक जितके जबाबदार, त्याहून जास्त पटीने आजचे विद्यार्थी जबाबदार आहेत. आम्हाला आमची जबाबदारीच कळत नाही. त्यानेच तर सारा घोटाळा होतोय. बेजबाबदारपणे तो अभ्यासापासून परावृत्त होऊन इतर प्रांगणांकडे तो वळतो. कदाचीत् त्यांतील कांही प्रांगणें चांगलीं असतील. अन् कांही अयोग्यहि असतील. पण अयोग्य प्रांगणाकडेच सहसा कल जास्त असतो हें कबूल केलेंच पाहिजे. जर त्याने तसें केलें नाही तर कॉलेज ' लाईफ ' तें काय नि कॉलेजकुमार तो काय ? मग त्यांच्यांत नि माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांत फरक तो काय राहिला ? तास चुकवून तासन्तास फिल्म फेअरच्या सहवासांत कॉमन रूममध्यें बसण्याची संवय आम्हाला जडली आहे. वृत्तपत्रीय अग्रलेख नि बातम्या वाचण्याऐवजी सिनेमाच्या जाहिराती नि बातम्या

वाचण्यांत आनंद वाटतो. सर्वत्र विद्यार्थ्यांच्या ' बेशिस्ती ' ऐरणीवर हातोड्याचे घाव पडत आहेत ते कां उगाच ? त्यांत कांही तरी तथ्यांश आहेच. पराचा कावळा करण्याची इतर बऱ्या लोकांना संवय असली तरी कावळ्याच्या ऐवजी तेथे बारकासा भृंग खचीतच असतो. आजचा तरुण विद्यार्थीवर्ग सिनेमाकडे जास्त आकर्षित झाला आहे. त्यांतील गोष्टींचा त्याचें मनावर परिणाम होणें अपरिहार्य आहे. सिनेमानं वेड लावलंय आम्हांला. सिनेमा मुळी काल्पनिक नि कुठल्या आधारावर आधारित असला तर मूळ कथेचें विकृत स्वरूप त्यांत डोकावतें अन् ह्या विडंबनाचें प्रतिविडंबन करण्याचा कॉलेजमध्यें प्रयत्न होतो. ह्या प्रतिविडंबनाची परिणिति होते प्रेमांत; नव्हे प्रेमभंगांत! आजच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रेमाविषयीं कांही ' आगळ्याच ' कल्पना आहेत. सिनेमाचें भलतेंच वेड ही एक घोर समस्याच म्हटली पाहिजे.

ह्या अशा प्रांगणाकडे आकर्षिला गेल्याने त्याचें अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होतें. मुळांत आनियामितपणाची साथ नि पुन्हा त्यांत अभ्यासाची ' दुर्लक्षणीय ' हौस. मग काय विचारतां ? सबंध वर्षभराचा अभ्यास अवघ्या एका आठवड्यांत, आठ दिवसांत, १९२ तासांत संपविण्याचें तो चाहतो. ऐन वेळीं जें हातीं येईल तें वाचून वेळ मारून नेण्याचा तो प्रयत्न करतो. हें गाईड घेऊं का, ती वही घेऊं, का त्याच्या नोटस् वाचूं असा संभ्रम त्यास होतो. अन् शेवटीं एक ना धड भाराभर चिंध्या ! परिक्षेपूर्वी दोन मिनिटापर्यंत आमचे मित्र वह्या नि पुस्तकांत मान खुपसून बसतात. मध्यंतरी कुठेतरी वाचलें कीं ' अभ्यास करवत नाही, पण परिक्षा उत्तीर्ण होणें अगत्याचें आहे. उपाय सुचवा ' मोठा गमतीदार उपाय सुचविला गेला आहे. ' पुस्तकें जाळून राख करून राखेचें मधाबरोबर चाटण घ्या. ' किती अधोगति झाली आहे बिचाऱ्या प्रश्न विचारणाऱ्यांची ! केवीलवाणा जीव ! पण आम्हां विद्यार्थ्यांच्या ऐदीपणांस सांथ देतात ते प्राध्यापक ! भरमसाठ गाईडस् काढून विद्यार्थ्यांना ऐदी मात्र

बनवले आहे त्यांनी. पुंस्तिका, मार्गदर्शक जरुर आसावी. पण म्हणून क्रमिक पुस्तक वाचावयास न लावणारी तरी असूं नये.

स्वातंत्र्य संग्रामांत भारतीय विद्यार्थीवर्गाने मोठ्या हिरीरीने, तळमळीने नि निष्ठेने भाग घेतला. त्यांत त्यांचा नांवलौकीक झाला. त्यांचें इंग्रजा बरोबर लढणें न्यायाचें नि सार्थ होतें. स्वातंत्र्याच्या महान चळवळींत शाळा, कॉलेजेस् ओस पाडलींत, हरताळ पाळण्यांत आले. त्याचेंच अनुकरण आज होत आहे. तें योग्य की अयोग्य हा वादाचा मुद्दा आहे. शासनकर्त्यां पक्षाकडून वा व्यक्तिकडून चुका होणें अपरिहार्य आहे. कदाचित त्या विरोधी पक्षांच्या खास दृष्टीकोनांतून चुका ठरूं शकतील. त्यावेळीं विरोधी पक्षाचे पुढारी विद्यार्थ्यांना भडकवतात नि विद्यार्थ्यांचा उपयोग आपल्या पक्ष स्वार्थास्तव करून घेतात. विद्यार्थी तर भावनांनी अंध नि बेभान झालेला असतो. त्याला आपण करित असलेल्या कृत्यांची जाणीव नसते. विरोधी पक्षीयांची ओढ साधारणपणे कॉलेजकुमारांकडे असते. कारण ते सूज्ञ, समंजस नि प्रौढ असतात. अर्थात त्यांच्या दृष्टीने ! तेव्हा कांही राजकीय पक्षच विद्यार्थ्यांना राजकारणांत खेंचण्याचा प्रयत्न करतात. राजकारणाचा कुठलाहि सखोल अभ्यास नसतांना त्यास कुठल्यातरी पक्षाचे ‘ युवक सभासद ’ करवून घेण्यांत येते. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्याला जवळ जवळ बळजबरीनेच कुठल्यातरी पक्षाच्या प्राथमिक उंबरठ्यावर चढवलें जातें. पण त्याला प्रक्षुब्ध केलें जातें याचाच खेद होतो. आमच्या राज्यकर्त्यांकडूनहि अशा कांही गोष्टी घडतात की त्याने विद्यार्थ्यांना चेतना मिळते; तो भावनेच्या भरांत वहात जातो नि अभ्यासाच्या मूळ ओघास तो कुठेच सोडून देतो. तात्पर्य महाविद्यालयीन जीवन हें राजकारण खेळण्याचें प्रांगण बनवलें जातें. पवित्र नि मंगल विद्यार्जनाचें ठायीं पक्षांचें भूत संचरते. वास्तविक हा काल राजकीय विचारसरणीचा सखोल अभ्यास करून आपल्या विचारांना चीर बैठक देण्याचा ! पण कृतींत घडते मात्र आगळेंच, राजकारणापासून अलीप्त रहाण्याचा हा काल पण राजकारणाचेंच आकर्षण जास्त झालें आहे. अभ्यासांत त्याने एक महान समस्या निर्माण झाली आहे. तेव्हा कुठल्याहि पक्षाचें हित-अहित न बघतां निरपेक्षपणे राजकीय अभ्यास करणें हितावह आहे. राजकीय अभ्यासास दुय्यम स्थान दिलें पाहिजे आहे. पहिलें स्थान क्रमिक अभ्यासालाच. पण असें घडेल तेव्हा ना ?

महाविद्यालयीन जीवन का सुखासुखी व्यतीत होतें ? मुळींच नाही. त्यांत नानाविध समस्यांचे डोंगर उभे आहेत. त्यांतील कांही समस्यांची उकल झाली कीं दुसरी समस्या तयार. तात्पर्य समस्यांचा डोंगर कायमच. नेहरू आपल्या ‘ हिंदुस्थान की समस्यायें ’ मध्यें म्हणतात “ माझ्यापुढे नानाविध समस्या वेळोवेळीं उभ्या ठाकल्या. त्यानेच मला प्रंसगांना तोंड देण्याचें धैर्य नि बुद्धी प्राप्त झाली. ” आतांच्या पंतप्रधानकीच्या स्थितिप्रत नेण्यास त्यांना समस्याच कारणीभूत झाल्या आहेत. समस्या हा एक स्थितप्रज्ञ गुरु असंच म्हणावं लागेल. नानाविध समस्या आहेत. पण त्यांची उकल करणं विद्यार्थ्यांचंच कर्तव्य आहे. महाविद्यालयीन जीवनांत इतरांचा असलेला दोष शोधून काढण्यापेक्षां स्वतःचेंच–विद्यार्थ्यांचें–आत्मसंशोधन हितावह आहे. कारण त्याच्या स्वतःमुळेच बऱ्याचशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत. स्वतः दोषी असल्यावर लोकांना दोष कुठल्या तोंडाने देणार ? स्वतःच्या डोळ्यांत मुसळ असतांना लोकांच्या डोळयांतील कुसळ दाखवण्या-सारखेंच होईल तें. शनिग्रहाभोवती तीन तेजोवलयें असल्याने तो दैदीप्यमान झाला आहे. तसेंच महा-विद्यालयीन जीवनांत स्वतः विद्यार्थी, प्राध्यापक व शिक्षणतज्ञ यानी निर्माण केलेली समस्या–वलयें आहेत विद्यार्थ्यांभोंवती ! परंतु त्या वलयासमवेत प्रकाशणें दैदीप्यमान होणें यांतच विद्यार्थी–जीवन कृतार्थ आहे !

[‘ महाविद्यालयीन विद्यार्थी–जीवनांतील समस्या ’ या निबंध--स्पर्धेतील पहिल्या क्रमांकाचा निबंध]

कमा : एक स्मृतिचित्र

लेखिका– **कु. सुनंदा देशपांडे**
(सी. एम्. ए.)

कमा ! नांव तरी किती गोड ! खरंच कमे, तुझ्या सहवासांतील अतृप्त व अमोल क्षणांमुळेच माझं सारं जीवन उजळून निघालं ! त्याला एक नवीन वेगळी कलाटणी मिळाली !

कमा, आठवते का ग तुला आपली पहिली भेट ? एका धूसर संध्याकाळीं तुझ्या काळ्याशार कुरळ्या बटा खेळवित, तूं तुझ्या घराच्या पायरीवर ‘ सुखी जीवन ’ असें कोरीव नांव उशीच्या कव्हरवर आपल्या नाजूक बोटांनीं सारं कौशल्य ओतून साकार करीत होतीस— अशाच वेळीं आपली एका त्रयस्थ मैत्रिणीने ओळख करून दिली. ‘ हिचं नांव सुनंदा बरं का ? ’ तूं तुझे भावपूर्ण डोळे माझ्यावर खिळविलेस– अन् जणूं त्याच क्षणापासून माझ्या हृदयाचा वेध घेतलास— त्याच क्षणीं माझं ‘ जीवन सुखी ’ करण्याचाच तर तूं विचार करीत नव्हतीस ना ?

औपचारिक ओळखीचं गाढ प्रेमांत रुपांतर केव्हा अन् कसं झालं ह्याची आपल्या चाहूल देखील लागली नाही. दिवसेंदिवस एकमेकींचा सहवास अधिकाधिक हवाहवासा वाटूं लागला. खरंच कमे, त्या दिवसांतील माझी ‘ शालेय बावळी मूर्ति आजहि आठवली की, हसूंच येतं ! अनवाणी पायाची, लांब केसांना गांठ मारलेली, ‘ शाईची खडी ’ काढलेली पांढरी (?) पातळें नेसलेलीं, अन् ते अपुरं वाटून कीं काय हाताचीं सारीं बोटें पण शाईनेच रंगलेलीं, अन् पुस्तकांचा भारा ऐटीने मिरवणारी माझी ‘ मूर्ति ’ ‘ ह्या थाटांत ’ विद्या संपादण्यास निघायची ! संध्याकाळीं परत आल्यावर लहान मित्र-मैत्रिणी जमवून गल्लींत विटिदांडू, पंतग, लगोऱ्या, इत्यादि खेळ खेळणं म्हणजे जणूं जन्मसिद्ध हक्कच ! हा अवखळपणा, हा अल्लडपणा ‘ ह्या ’ वयांत मुलींना मानवण्यासारखा नसतो. परंतु ह्यांत कांहीच गैर नाही अशी माझी त्याकाळीं समजूत होती. मला मुलांत खेळतांना बघून इतर सर्व लोक नाकं मुरडत ! वरवर कौतुक करून नांवं ठेवायची ! पण तूं मात्र एकदा माझा खेळ कौतुकाने खांबाशीं टेकून बघतांना अचानक हाक मारली. अन् सरळ ह्याबद्दल नापसंती दर्शवून, खेळापासून मला परावृत्त केलंस, अन् ‘ निराळाच अभ्यासाचा ’ व्यवसाय माझ्या पाठीमागे लावलास ! व्यवस्थितपणे पण काटकसरीने कसं राह्यचं याचा पाठ माझ्याकडून गिरवून घेण्यास सुरुवात केली. इतरांना आडदांड, उनाड भासणारी मी मात्र तुझ्यापुढे गोगल-गाय बनलें ! तुझ्या कामसू, अभ्यासू व कष्टाळू वृत्तीचं नेहमीचं कौतुक व्हायचं, ह्याचा मला अभिमान वाटायचा ! अन् म्हणूनच घरांतील इतर कोणत्याहि व्यक्तीला न भिणाऱ्या माझ्यांत असा अचानक वृत्ति-पालट झालेला बघून साऱ्यांनाच आश्चर्य न वाटलं तरचं नवल ! ! शांत आणि स्निग्ध नजर, आत्मविश्वा-साची भाषा बोलणारे डोळे, मूर्तिमान निश्चय बनलेले ओठ, साधी रहाणी, बोलण्यांतला सहजपणा आणि आर्जवीपणा यामुळेच का कुणास ठाऊक, तूं सांगशील तसें वागावे असें मला लगेच वाटूं लागे आणि झालंहि तसंच !

कमे आठवतं कां ग तुला ? माझी परीक्षा जवळ आली होती अन् मी नको नको म्हणत असतांना देखील तूं बाहेरगांवी गेलीस ! नाईलाज होता तुझा ! पण मला मात्र तुझ्या सहवासाची चटक लागल्यामुळे कांहीच सुचेना. रडून रडून डोळे सुजले ! सारखा एकच ध्यास, ‘ माझी कमा कधी येईल ’ ? पण तूं परत आल्यावर मात्र हा माझा ‘ अवतार ’ पाहून मला वेड्यांत काढलंस. हें माझं दर्शन तुला अपेक्षित

होतं ! पण त्यामागील भावना पाहून, तुला आगळें सुख लाभल्याचा आनंद तुझ्या डोळ्यांत स्पष्टपणे प्रतीत होत होता ! त्या दिवसापासून एकमेकींना कोठेंहि दूर न सोडून जाण्याची प्रतिज्ञा केली आपण ! पण ह्यामुळेच ना आपल्याला साऱ्या नातेवाईकांचा रोष ओढून घ्यावा लागला ? पण स्त्रियांच्या प्रतिज्ञा विवाह-मंडपाखाली जाईपर्यंतच टिकतात असं कांहीसं तूं म्हणालीस.

कोठेंहि आपली जोडी बघून घरच्या लोकांना कौतुक वाटायचं ! बाहेरच्यांना कुतूहल वाटायचं ! अन् समवयस्क मैत्रिणींना हेवा वाटायचा !

आपण एकमेकींच्या भावनांना किती जपत असूं ? कमा, अजूनहि तुझी मूर्ति मला आठवते ग ! एकदा पहाटे अभ्यासाकरितां मला उठायचं होतं. उठवून देण्याबद्दल तूं कबूल केलं होतंस. पण तुलाच जाग न आल्याने माझी जाग सूर्योदयाबरोबरच आली. परिक्षा लगेच असल्याने मला सारं पुस्तक पालथं घालावयाचं होतं अन् तें ह्या अपुऱ्या अवधींत पूर्ण होईलसं न वाटल्याने मी मनांतल्या मनांत खूप चडफडलें. तुझ्यावर खूप चिडलें. पण तूं मात्र अपराध्यासारखी माझ्याजवळ बसून सारं कांही ऐकत होतीस – माझी ओढाताण पहात होतीस. तें पुस्तक पूर्ण होईपर्यंत तुझे करुणगर्भ डोळे माझ्यावर खिळून राहिले होते अन् ज्या क्षणीं मी तें पूर्ण करुन तुझ्याजवळ आलें त्यावेळचा तुझा तो प्रेमळ स्पर्श अजूनहि आठवतो ग ! असं वाटतं तूं पुनः परत यावस... तुझ्या ह्या सखीला धीर द्यायला... तूं हुशार असूनहि परिस्थितीने तुला पुढील 'औपचारिक' शिक्षण चालूं ठेवूं दिलें नाही. पण तरीहि तुझ्या खऱ्या अभ्यासांत व व्यासंगांत कधीहि खंड पडला नाही. मी पुढे कॉलेजांत जाऊं लागलें. पण ह्याबद्दल तूं कधीच खंत व्यक्त केली नाहीस ! उलट माझ्या प्रगतींतच एकरुप होऊन समाधान मानूं लागली. दिवसभर सारं घरकाम आटोपून माझ्या वाटेकडे डोळे लावून तूं दारांत बसत असे–घरीं आल्यावर तुझ्याभोंवती घोटाळण्यांत, अन् दिवसभरांतील तुझ्या हकीगतीचं वर्णन ऐकण्यांत वा तूं केलेल्या एखाद्या चविष्ठ पदार्थांची चव घेण्यांत मी माझ्या अभ्यासाचा सारा शीण नकळत विसरुन जात असे... परंतु मला एखाद्या वेळीं जर कां कॉलेजमधून येण्यास अचानक उशिर झाला, तर मात्र माझी तिरपीट उडायची तुझी समजूत घालतांना ! मी सुद्धा अपराधी मुद्रेने सारं कांही ऐकून घ्यायची नाही का ?

पण कमे, खरंच सांगू कां ? तुझ्या सहवासांतील ह्या ओढीनेच कॉलेजमधील कोठल्याहि कार्यक्रमाविषयीं मला कसलंच आकर्षण वाटलं नाही. त्यामध्यें ह्यापेक्षा जास्त कांही सुख असेल असं नव्हतं वाटत मला ! नियमित तास संपवून, धांवपळीनं बस गांठून तुझ्या-जवळ यायचं अन् तुझ्या निर्व्याज मधूर हास्यांत मनसोक्त डुंबायचं हीच एकमेव ओढ मला लागून राह्यची !

माझ्या परीक्षेचे दिवस म्हणजे तुझी कोण धांदल व्हायची ! सारी तयारी करण्यांत, मला धीर देण्यांत, तूं आपला सारा वेळ घालवावयाचीस ! दुसऱ्यांना वाटत असावें, जणूं तूंच निघालीस परीक्षा देण्यास–मी परत येऊन 'चांगला पेपर गेला' असं ऐकेपर्यंत तुझी आतुरता शिगेस पोहचत असे... एकदा मी मात्र सारा अभ्यास झाला असतांहि पूर्व परिक्षेचा एक पेपर न देतांच निघून आलें–साऱ्या मुलींनीच ठरवून आम्ही परिक्षेच्या हॉलमधून कोरा पेपर देऊन निघून आलों–उगीचच आपलं ! घरीं येतांना मात्र तूं माझी चांगली हजेरी घेशील ह्याची खात्री होतीच ! तूं मात्र सहा तास पेपर्स लिहून (?) दमलेल्या माझी वाट पहात होतीस. अशी तुझी मूर्ति दुरुनच बघितल्यावर मला खूप पश्चात्ताप वाटला. नकळत अश्रू जमा झाले – तुला वाटंल पेपर वाईट गेले असतील... तूं ह्या कल्पनेनें मला धीर देत होतीस. पण जेव्हा तूं कोऱ्या पेपरची हकीगत ऐकलीस तेव्हा माझी चांगलीच कान उघाडणी केलीस. पण त्याबरोबरच प्रेमळपणे माझी पुनः असें न करण्याबद्दल समजूत पटवून दिलीस. कमे, आज तूं माझ्याजवळ नसलीस तरी ज्या कांही चांगल्या कृती माझ्याकडून घडतात त्या सर्वांमधून मात्र मला तुझंच दर्शन घडतं !

माझा स्वभाव अत्यंत हावरा ! नाविन्याची सदैव भूक मला लागायची। जें असेल त्यांत कधीहि मी समाधान मानीत नसे ! नवीन नवीन पातळें, नवीन वस्तु कांहीहि नवीन बघितलें कीं त्यावर आपली मालकी असावीच असें मला वाटत असें. पण कमे, ह्याबद्दल तूं किती समर्पक शब्दांनी माझी समजूत घातली " सुनंदे, Always look to the back, " नेहमी खालच्या वर्गाकडे बघत जा–चैनीच्या वस्तु कितीहि असल्या तरी अपुऱ्या वाटतात – त्यामुळे कधीच तृप्ति होत नाही... खालच्या वर्गाला तर धड अन्न व कपडे पण मिळत नाहीत. " ... ह्या गोष्टीमुळे मी स्वतंत्रपणे विचार करू लागलें. मला परिस्थितीची जाणीव होऊं लागली. माझ्या आईला तर आश्चर्यच वाटलें, मी इतकी समजूतदार झाल्याबद्दल ! !

कमे, आपल्या आयुष्यांतील तीं वर्षे ! चंडोला-च्या वेगाने काळ धावला होता कीं कासवाच्या गतीने काळाने पावलें टाकलीं याबद्दल कांहीच नक्की सांगतां येत नाही. नाही का ? कालिदासाने यक्षभूमीचं वर्णन केलं आहे. त्या यक्षभूमींत अंधार नव्हता. चांदणें होतें. भांडणें झालीं तरीहि तीं प्रेमाचींच कीं जीं मिलनानंतर आपोआप मिटत. कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या त्या काव्यपंक्ति कमे, आपण एकमेकांच्या सहवासांत प्रत्यक्षच अनुभवल्या नाही का ? आपला हा काळ ! जणूं एकमेकींच्या सहवासांत व्यतीत केलेल्या त्या गोड क्षणांच्या आडव्या उभ्या धाग्यांनी विणला होता ! संमिश्र भावनांनी ते क्षण नटले होते...पण जणूं काळालाच तें सुख बोचलं. त्याचीच आपल्याला दृष्ट लागली...अशांत तुझा विवाह ठरला त्या क्षणीं अनुभवलेलं दुःख अजूनहि ताजंच वाटतं. क्षणभरहि सहवास नसला तरी मनाला चुटपूट लागून राह्यची...त्या आपण एकमेकींना खूप काळपर्यंत दुरावणार... कसं हें सारं सहन करायचं ? अन् ह्यापुढे जवळ आलों तरी तेंहि 'त्रयस्थ' व्यक्तीच्या मेहेरबानीवरच.... कमे, ही कल्पनाच असह्य वाटत होती–पण कमे, आपण कितीहि दुरावलों तरी एकमेकींना अंतर देणार नाही ह्याची खात्री होतीच ! तूं कितीहि दूर गेलीस तरी तुझ्या सहवासांतील अमूप स्मृति तर तूं माझ्याजवळ कायम ठेवून गेलीस ना ? त्या तर कुणाला कांही हिरावून घेतां येणार नाहीत, नाही का ?

कमे, अजूनहि विचार केला तर असं वाटतं, इतकं गूढ आकर्षण, अगम्य ओढ आपणांस कां वाटत होतीं व अजूनहि कां वाटते ? ... पण कमे, असं तर नसेल ना कीं पूर्वजन्मीचं अपुरं मिलन ह्या जन्मीं घडत असेल ! पण ह्या जन्मीं अपुरा लाभलेला सहवास आपण पुढच्या जन्मीं ......

योग्य जाणीव —

पुरुषांना दांत दाखविण्याची
नेहमी लाज वाटते.
कारण,
त्यांना माहीत असते कीं
" हा स्त्रियांचा जन्मसिद्ध
हक्क आहे. " म्हणून !

— आवारा

लगाम —

" घोड्याला ज्या प्रमाणे
लगाम असावा
त्या प्रमाणे स्त्रीयांना
नवरा असावा
नाहीतर त्या
सैरावैरा धावत सुटतात "

— आवारा

मी कथा लिहितों !

लेखक– **अरविंद काणे**
(ज्यु. एम्. ए.)

'काय, कॉलेजच्या मासिकांत काही लिहिणार का नाही ? ' माझ्या एका मित्राने मी सायकलवरून उतरतांच प्रश्न केला.

' हो, विचार तर करतोय लिहावं म्हणून ! ' मी एकाद्या प्रसिद्ध लेखकाच्या थाटांत उत्तर दिलें.

खरं म्हणजे कॉलेजमध्यें नोटीसबोर्डावर नोटीस लागली त्याच दिवशीं मी ठरविलें कीं यावेळेस आपण मासिकासाठी कांहीतरी लिहायचें. हें ' कांहीतरी ' म्हणजे काय याची मला कल्पनाच नव्हती. व अजूनहि नाही. कारण लघुकथा अगर लघुनिबंध यांतला फरक मला कधीच कळला नाही. तरीपण आपण कांहीतरी लिहायचं एवढंच मी ठरविलं होतं. मी लिहिलेलं कांहीतरी लघुकथा आहे का लघुनिबंध आहे, हें मी माझ्या विश्वासांतल्या बी. ए. ला मराठी घेऊन बसलेल्या मित्राला वाचायला देऊन त्याच्या सल्ल्याने ठरवणार होतो. आणि हें सर्व घडून बरेच दिवस लोटले होते.

आज अकस्मात् मित्राने वरील प्रश्न विचारतांच मला ' कांहीतरी ' लिहायचं याची आठवण झाली. दुसरा तास संपला होता. तिसरा प्रा. देशमुखांचा होता. मला तर आत्तांच घरीं जाऊन कांहीतरी लिहावें असं वाटत होतं. तासाला बुट्टी मारावी का बसावं याचा विचार करीत होतों मी. एवढ्यांत मित्र आला.

' काय रे, एवढा गंभीर कां दिसतो आहेस ? चल; घरीं चलणार कां ? ' मित्राने विचारलें.

' कांही नाही, विचार करतोय घरी जावं का वर्गांत जाऊन बसावं. कांहीतरी लिहायचय मासिकासाठी व डिसेंबरच्या आंत द्यायला पाहिजे लिहून. आणि आज २५ तारीख आहे. ' मी उत्तरलों.

' मग चल घरीं. पण लिहिणार आहेस तरी काय ? '

'अजून कांहीच निश्चित ठरवलं नाही रे. बर पण तूं जा. मला जरा ऑफिसमध्यें काम आहे.' मी मित्राला वाटेस लावलं. त्याने प्रश्नच तसा विचारला होता. म्हणे ' काय लिहिणार आहेस तूं. ' मलाच माहित नाही तर याला काय सांगू कपाळ ? हो, नाहीतर मी लघुकथा सांगायचं आणि लिहून तयार व्हायचा लघुनिबंध ! त्यापेक्षा न सांगणंच बरं, असा विचार करून त्याला घालविले. सायकल घेतली आणि सरळ घरीं आलों. म्हणजे आजच आलों असं नाही. नेहमीच सरळ घरीं येतों मी.

घरांत आलो. 'लवकर कां आलास' असं विचारणारें घरीं कोणीच नव्हतं. एका दृष्टीने बरं असतं तें. एकाच कां बऱ्याच दृष्टीने बरं असतं तें. टेबलापाशीं आलो. इंग्रजी, नागरिकशास्त्र आणि अर्थशास्त्राच्या पुस्तकांनी टेबल खच्चून भरलं होतं. पुस्तकांच्या राशींतूनच ट्यूटोरिअलच्या वह्या बाहेर डोकावत होत्या. सगळीं पुस्तकें एकदम उचलणें शक्यच नव्हतं. त्यांचें सर्वांचें वजन ३० ते ३५ शेर तरी नक्कीच भरेल. अजून सर्व पुस्तकांचा व माझा परिचय पूर्णपणे झालाच नाही. त्यांचीं जोडलेलीं व चुकून तशीच राहिलेलीं पानें मोकळी करण्याचा कार्यक्रम मी कालपासूनच सुरु केला आहे.

टेबल रिकामें केलें आणि कांही कोरे कागद घेऊन लिहायला बसलों. येथपर्यंत सर्व ठीक होतें. पण लिहायला बसतांच पहिला प्रश्न उभा राहिला. प्रश्न असा होता कीं आधी कच्चं लिहायचं कां एकदमच पक्कं लिहायचं ? परंतु लगेच डोक्यांत प्रकाश पडला. कोणी म्हणो अगर न म्हणो आपण नवकथाकार आहोत, तेव्हा एखादा नव–कवि अगर नव--कथाकार ज्या पद्धतीने कथा लिहितो, त्याच पद्धतीने आपण लिहिणें योग्य आहे.

बऱ्याचशा कागदावर बरंचसं कांहीतरी लिहून तें फाडून फेकल्यावर शेवटीं कांहीतरी लिखाण तयार होतं, असं मी कुठेतरी वाचल्याचं मला स्मरत आहे. माझा प्रश्न सुटला होता. बरेच कागद घेऊन मी खुर्चीवर आसन ठोकलें आणि आतां — आतां ? ? ? आणि माझ्यापुढे प्रश्न उभा राहिला ' पण काय लिहायचं ? ' पण — पण — हा प्रश्न मला तात्पुरता तरी सुटला. कारण ताबडतोब माझ्या लक्षांत आलें कीं आपण अजून विषय निवडलेला नाही. हातांतला पेन खाली ठेवला. एका हाताने हनुवटीला सहारा दिला. नजर आढ्याकडे लावली आणि विचार करायला सुरुवात केली.

एखादी गोष्ट मी निश्चित ठरविली कीं मग माझ्यापुढे मुळीच प्रश्न उभे रहात नाहीत. ताबडतोब विचारांची मालिका तयार होते. आणि म्हणूनच मी विचार करावयास सुरुवात करतांच मला विचार सुचला कीं मासिकांत कांहीतरी लिहायचं असल्याने मी सामाजिक विषयच हातांत घेतला पाहिजे. हा विचार सुचतांच मला आनंद झाला. आणि माझी मीच पाठ थोपटून घेतली. आणि लगेच सामाजिक विषयांचा विचार करण्यास मी सुरुवात केली. पग — पण बराच वेळ विचार करूनहि मला विषय सुचेना. जे जे विषय मला सुचले त्या विषयांवर आजपर्यंत अनेक नामवंत लेखकांनीं बरेंच लिहून ठेवलें होतें. आपण कांहीतरी मार्ग सुचवावा असा विचार मला सुचला. पुन्हा मी नवीन सामाजिक प्रश्न शोधण्याच्या प्रयत्नास लागलों. पण... पण माझा बराचसा मौल्यवान वेळ खर्च करूनहि मला नवीन सामाजिक प्रश्न सुचलाच नाही. तेव्हा मला कांहीतरी कां सुचूं नये ? या प्रश्नाचा विचार करण्यास मी सुरुवात केली. आणि लगेच विजेच्या वेगाने माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला कीं नव - लेखकास योग्य असें वातावरण माझ्याभोवती निर्माण झालें नसल्याकारणाने मला विषय सुचत नाही.

लेखकाच्या भोवती कसें वातावरण असावें लागतें याची मला थोडी कल्पना होती. मी उठलों. बरेचसे कागद घेऊन खोलीभर उधळले. त्यांपैकिचि कांहींचा चोळामोळा केला व कांहींच्या चिटोऱ्या करुन त्या उधळल्या. घरांतली दौत आणून त्यांतली शाई टेबलावर ओतली. कांही टाक टेबलावर आणून ठेवले. चहा तयार करुन त्यांतला निम्मा प्यायलों व अर्धा तसाच टेबलावर ठेवला. कांही जुनीं वर्तमानपत्रें टेबलावर ठेवली. अडकित्ता व सुपारीचीं खांडें पण त्याच गडबडींत सामील केली. शक्य तेवढी तयारी केली. चेहऱ्यावर गांभीर्य आणलं आणि अत्यंत शांतपणे खुर्चीवर बसलो. नजर अंतराळांत लावायची होती; पण मला मात्र आढ्यापलिकडील कांहीच दिसत नव्हतें; म्हणून आढ्यावर नजर स्थिर केली आणि विचारास प्रारंभ केला.

पुन्हा तेच सर्व विषय डोळ्यासमोर झरझर निघून गेले. नवीन विषय मात्र सापडेना आणि लगेच विचार आला कीं आज अत्यंत नामवंत म्हणून गणल्या जाणाऱ्या लेखकांनी एक मोठा अन्याय केला आहे. सर्व प्रकारच्या प्रश्नांवर त्यांनी कांहीतरी लिहिलें आहे. आणि हाच त्यांचा अन्याय आहे. माझ्यासारख्या नव--लेखकाला त्यांनी एकहि विषय शिल्लक ठेवला नाही. हा धडधडीत अन्याय आहे. सध्याच्या लोकशाहीच्या काळांत सर्वांना समान संधी मिळणें आवश्यक आहे. हा विचार मनांत येतांच पुढेमागे केव्हातरी या प्रवृत्तीवर सणसणीत टीका करणारा एक लेख लिहायचा निश्चय मी लगेच केला. शेवटीं इलाजच नाही म्हणून मी एक जुनाच विषय निवडला. " हुंड्याची अनिष्ट चाल " हा माझा विषय मी ठरवला. लिहायला बसल्यापासून निर्माण झालेल्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें मला ताबडतोब मिळत गेल्याने मला आणखीनच हुरुप चढला. " हुंड्याची अनिष्ट चाल " या विषयावर मी लिहायचं ठरविलं. पण माझ्यापुढे प्रश्न उभा राहिला सुरुवात कशी करायची ? विचार–विचार–विचार. विचार–कल्पना, कल्पना–विचार !! माझ्या

डोक्यांत विचार आणि कल्पना यांची एकच गुंतागुंत झाली. आणि प्रथम ही गुंतागुंत सोडविल्यावर मार्गाला मी लागलों. आणि गुंतागुंत सोडविल्यावर तयार झालेल्या त्या लांब धाग्यानं मला सांगितलं कीं वेड्या तुझी, प्रतिभा तुझ्यापासून फार दूर आहे. ती जवळ आल्याशिवाय तूं कांहीहि लिहिणें अशक्य आहे. तिची वाट पहा. ती येतांच तुझं लिहिणं सुरु होईल. मी त्याचे आभार मानले आणि प्रतिभा येण्याची वाट पाहूं लागलो. मघाशीच टेबलावर आणून ठेवलेलें घड्याळ आपलं काम चोख बजावीत होतं. टक् टक् ! टक् टक् ! टक् टक् !

बऱ्याच वेळानं मला अस्पष्ट चाहूल लागली. प्रतिभा आली असेल म्हणून मी पाहिलं. हो. तोच तो गांव. तेंच घर. आणि त्याच घराच्या गच्चीवर उभी राहिलेली ती प्रतिभा. तें... संपूर्ण चित्र माझ्या डोळ्या-समोर उभं होतं. मघा त्या धाग्याचं एक टोक तिच्या हातांत होतं. आपल्या काळ्याभोर डोळ्यांनी माझ्याकडे रोखून पहात ती गालांतल्यागालांत हसत होती. हळु हळु तिने हातांतला धागा आपल्याकडे ओढण्यास सुरुवात केली. मी पण धागा न सोडतां हळु हळु तिच्याकडे जाऊं लागलों. आणि – आणि एकाएकी माझ्या हातांतले धाग्याचें टोक सुटलें आणि एखादा पतंग जसा सर सर वर जातो तसें तें वर गेलें. मी प्रतिभेकडे पाहिलं. तिच्या हातांतले टोकसुद्धा सुटलें होतें. दोघां-मधलं अंतर कांही फार नव्हतं. बऱ्याच दिवसांनी 'प्रातिभा' भेटायचा योग आल्याकारणानं मी जास्तच उत्सुक झालो होतो. पण प्रयत्न करूनहि मला व तिला पुढे एकहि पाऊल टाकतां येत नव्हतं. मघाच्याचं धागा हळूहळू आणखीनच वर जात होता. माझ्या दृष्टीच्या आड तो होत असतांनाच एका अस्पष्ट हास्याच्या खळखळाटाबरोबर मला त्याचे शब्द ऐकु आले. "तुम्हाला एकत्र आणण्याचें काम मी केलें आहे. आतां पुढे मात्र तुमचं तुम्ही पहा." धाड् धाड् आवाज झाला आणि दूऽऽऽऽध अशी मोठी आरोळी ऐकली. आणि मी भानावर आलो. ऑ ! म्हणजे ! मधल्या वेळांत माझी डुलकीच लागली म्हणायची ! असं म्हणतात कीं लेखकाची प्रतिभा ही अमूर्त असते. पण मी प्रातिभेची वाट पाहू लागतांच माझी खरी प्रतिभाच माझ्यासमोर आली. आणि लगेच मला धाग्याचे शब्द आठवले. "तुम्हाला एकत्र आणण्याचें काम मी केलं आहे. पुढे मात्र तुमचं तुम्ही पहा." म्हणजे या प्रतिभेकडे पाहूनच का मी लिखाण करायचं. छे ! ही समोर असतांना माझ्या हातून लिखाण होणं अशक्य आहे.

'दूध घ्या साहेब !' दूधवाल्याने पुन्हा आरोळी मारली. मी उठलो. दूध घेतलें. व पुन्हा टेबलापाशीं येउन बसलो. प्रतिभेसंबंधीचे सर्व विचार मनांतून काढून टाकण्याचा माझा प्रयत्नहि कांही केल्या साध्य झाला नाही. तेव्हा या परिस्थितींत कांहीतरी कसं लिहावं हा एक नवीनच प्रश्न माझ्या समोर उभा राहिला. अर्थातच तो सोडविणं भाग होतं. समोरच्या कॅलेंडरवर लक्ष केन्द्रीत करून मी पुन्हा विचार करूं लागलों. वाऱ्याच्या झुळकीने त्याचीं पानं फडफडत होतीं. डिसेंबर महिन्याची ३० तारीख दिसली. पुन्हा एकदा मोठी झुळूक आली. एकामागून एक पान वर उडायला लागलें. डिसेंबर, जानेवारी, फेब्रुवारी, मार्च, एप्रिल ! एप्रिलचें पान बराच वेळ दिसत होतें. एप्रिल ! एप्रिल !! एप्रिल !!! आं... म्हणजे फक्त ४ महिने राहीले परिक्षेला ! आणि मी मूर्खासारखा वेळ घालवतोय विचार करण्यांत ! ४ तास बसून अजून लिखाणाचा एकहि शब्द लिहून झाला नाही. हें कांही परवडणार नाही आपल्याला. त्यापेक्षा मासिकांत कांही न लिहिलें तर ? हा विचार मनांत येतांच मला अवर्णनीय आनंद झाला व कांहीतरीच काय पण कांहीहि न लिहिण्याचा मी निश्चय केला. मनावरचं मणाचं ओझं कुणीतरी उचलल्याचा भास झाला. मी आनंदाने उठलो. व्यवस्थित कपडे करुन सायकलसहित बाहेर पडलों.

GYMKHANA MANAGING COMMITTEE 1959–60

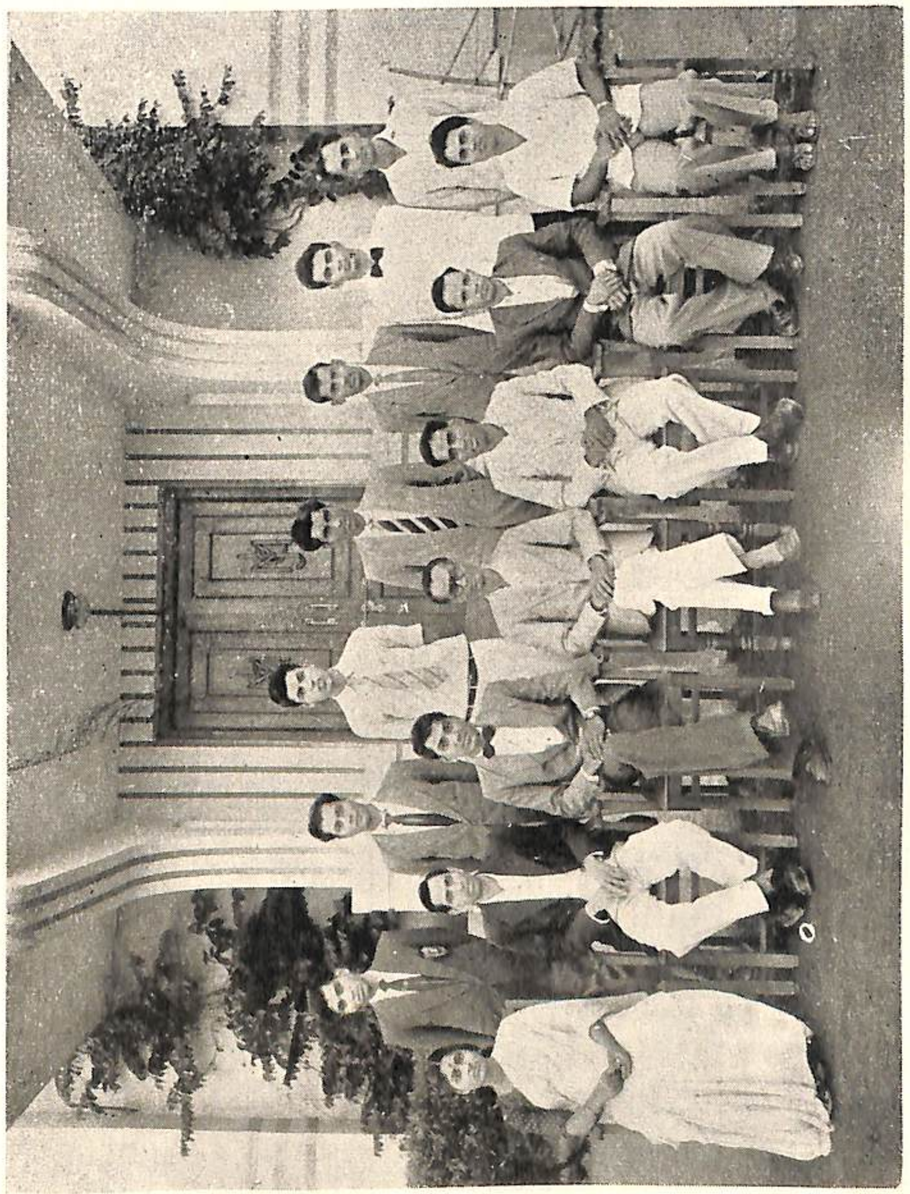

In Chair:— (L. to R.) (1) Miss Vimal Thakar; (2) Prof. M. M. Thatte; (3) Shri S. D. Lokhande (Gen. Secretary); (4) Principal Y. S. Mahajan (President); (5) Prof. D. H. Chaudhari (Chairman); (6) Prof. C. R. Potnis (Vice Principal); (7) Prof. J. V. Mahajan.

Standing:— (L. to R.) (1) Shri B. A. Dhake; (2) Shri K. R. Bhangale; (3) Shri S. P. Oka; (4) Shri E. T. Barhate; (5) Shri D. D. Patil; (6) Shri Shaikh L. M.; (7) Shri Mohan (Peon)

GLORY AT THE I.C. SPORTS 1959

OUR KHOKHO TEAM (WINNERS)

P. T. Leaders 1959-60

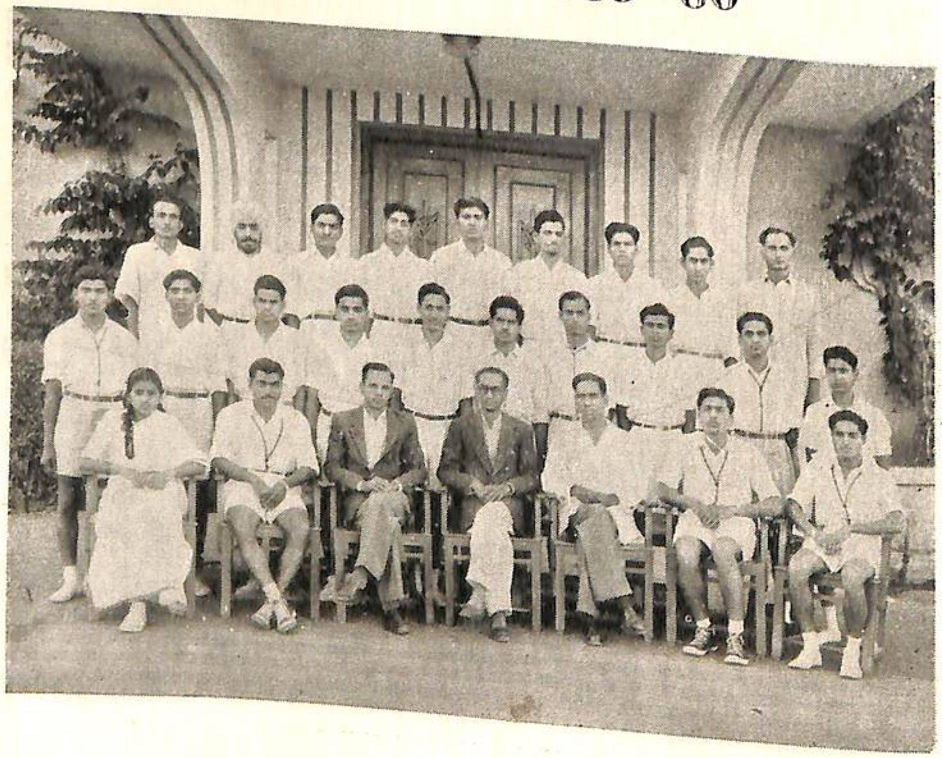

एक गीत हवे !

एक गीत हवे
एक रीत हवी
एक मस्त कलंदर प्रीत हवी !

शुभ्र प्रभातीं चंचल वारे
आरक्त उषामुख स्निग्ध लाजरें
फुलें नाचरीं दंवही गहिरें
अरुणबिंब तें लोभस हसरें
विहगासंगे दृष्टि फिरावी !

लाल क्षितिजीं काजळी संध्या
त्यांत लपावी कुणी अनुराधा
मुरलींतुन मी तिला शोधितां
जिवास व्हावी एकच बाधा
त्या बाधेला मुक्ति नसावी !

पडत्या धारा तनु ही भिजावी
लखल रुपेरी वीज पडावी
अंगांगांतुन तिज चुंबावी
रात्र चांदणी झिरपत यावी
अन् गुंगींतच प्रीत फिरावी !

शब्दावाचुन अर्थ कळावा
वृत्तिवाचुन भाव स्फुरावा
अनामिकेस्तव जीव झुरावा
बोचल्याविना शूल खुपावा
हासत असली कळ सोसावी !

स्वप्न असावें जाग नसावी
डोळे मिटतां नीज नसावी
संधिकालीं या जीवन जगतां
अनुभूति ही नित उन्मेषावी
अतृप्तींत ही तृप्ति मिळावी !

— राजा महाजन

माझ्या कविते !

कविते ग ! झोप जरा
कविते ग ! झोप जरा
छंद तुझा जडतां ग
व्यर्थ ठरे सौदा सारा !
भाव - व्यथा मुलायम
नाचतात ओठावर
अडविते येथे त्यांना
'अर्थशास्त्र' मातब्बर !

ऐक माझे झोप जरा
मिट तुझें ताल गीत
जीवनांत खरा ठरे
माल्थसचाच सिद्धांत !
'भूगोला' शी मी अगस्त्य
शिल्पापरी इतिहास
काव्यांतले वेड माझें
येथे होतें परिहास !

मागणीचा ग सिद्धांत
घरी वाढत्या फळांना
माझ्या पदरांत परी
जागा घटल्या शब्दांना !
भूगोलाचे खारे वारे
मतलइहून दूर
उंचसखल प्रदेशीं
नुस्ता पावसाचा पूर !

सिंधु संस्कृतीच्या धारा
छळतात माझ्या मना
प्रसारला बुद्धधर्म
दावी शृंगाराच्या खुणा !
साऱ्या झोपल्या संस्कृती
आतां कुठे इतिहास
शब्दाशब्दांसाठी आतां
फक्त उरलेले प्रास !

—कु. मृणालिनी पारकर
[प्री डीग्री आर्ट्स]

माळ हा ओसाड

हसला वसंत फुललें चैतन्य
बरसली वर्षा सजल करुण
आले आणि गेले कित्येक हेमंत
तरीही निश्चल उदास उजाड
वर्षोवर्षं उभा माळ हा ओसाड १

*** *** ***

अरुण उषेचें विलोल नर्तन
मार्तण्डाचा दाह संध्येचे विभ्रम
ग्रीष्माचें आतप शिशिराची थंडी
वाऱ्याचें तांडव पिसाट स्वच्छंदी
सुखाचा वर्षाव संकटांची धाड
एकला सोसतो माळ हा ओसाड २

*** *** ***

आज जाणीवेचें येथे ना स्पंदन
आशा निराशांचें तुटलें बंधन
मृगजळ ध्यास उसासे उमाळे
हर्ष शोक राग भाव हे निमाले
नसे खेद खंत कशाचीही ओढ
विरागी विमुक्त माळ हा ओसाड ३

*** *** ***

स्मृतीच्या गर्भांत हिरवें जीवन
अंकुरतें कधी डोंब पेटवून;
अंतरीं उसळे अतृप्तीची आग
वरुनी पांघरी निवृत्तीचा जोग
बंद करी बळें मनाचें कवाड
मुक्याने रडतो माळ हा ओसाड ४

*** *** ***

— प्रा. मो. स. भावे

आल्या पावसाच्या सरी

आकाशींच्या जलदांचे
पालटले रूप-रंग
वाजे वायूचा नगारा
उधळीत रंग-ढंग !

*** *** ***

काळ्या मेघांत नाचली
वीज घेऊनिया तान
चाले वादळी वाऱ्याचें
घोर तांडव थैमान.

*** *** ***

आल्या पावसाच्या सरी
धो धो धावत-वेगाने
चिंब भिजल्या दिशांत
कुणी उधळिलीं रत्नें !

*** *** ***

काळ्या धूसर कौलांना
झालें कनकाचें ऋण
लांबणीच्या तारांवर
झालें थेंब थेंब ऊन

*** *** ***

गजबज धावपळ
नाही कोठे मार्गावर
चार भिजल्या क्षणांनी
फुटे मनांत मोहर

*** *** ***

--ना. धों. महानोर
(प्री डीग्री आर्ट्स)

सहकारी शेती

लेखिका– **मीनाक्षी द. पळसुले**
(बी. ए. प्रथम वर्ष)

शेती हा एक भारताचा मूलभूत व्यवसाय आहे. शें. ७० लोकांचें जीवन शेतीवरच अवलंबून आहे. परंतु देशांतील बहुसंख्य भाग प्राथमिक गरज पूर्ण करण्यांत एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर गुंतलेला असणें हें राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा दृष्टीने योग्य नाही देशाच्या अर्थव्यवस्थेची औद्योगिकव्यवस्था व कृषिव्यवस्था हें दोन भाग आहेत. आणि ते परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच कृषिव्यवस्थेचा विकास झाला पाहिजे. व तो ग्रामदानासारख्या– सहकारीशेतीसारख्या कल्पनांतूनच शक्य आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेंतील औद्योगिक प्रगति न मंदावतां जर तिसरी योजना यशस्वी करायची असेल तर योजनेच्या कालांत शेतीच्या उत्पादनांत दरवर्षी ८ टक्के वाढ झाली पाहिजे. कारण बाजारांत येणाऱ्या शेतीच्या मालावरच कारखानदार 'कच्चा माल' म्हणून अवलंबून राहतात. म्हणून शेतीच्या व्यवसायांत कार्यक्षमता आणल्याशिवाय उत्पादनांत अपेक्षित वाढ होणार नाही व या कार्यक्षमतेच्या मार्गांतील एक महत्वाचा मार्ग म्हणजे शेतीची सहकारी पद्धतीने कसणूक.

शेतीची अति लहान तुकड्यांत झालेली विभागणी, आधुनिक तंत्राचा उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्याची असमर्थता, उत्तम बी-बीयाणें इत्यादि अनेक महत्वाच्या गोष्टींच्या पुरवठ्याचा अभाव वगैरे अनेक गोष्टी शेतीच्या मागासलेपणास कारणीभूत आहेत. म्हणून खत–पुरवठा, गुदामांची सोय, मालाची किफायतशीर विक्री या दृष्टीने शेतकऱ्याला मदत व्हावी म्हणून सेवा–सहकारी सोसायट्यांची वाढ होणें जरूर आहे.

परंतु हें लक्षांत ठेवलें पाहीजे कीं, अशा सहकारी संस्था कितीहि उपयुक्त असल्या तरीहि जोपर्यंत कसणूकीचें क्षेत्र मुळांतच लहान आहे, तेथे ट्रॅक्टर-सारख्या आधुनिक अवजारांनीं, मशागत-लागवडी-बाबतच्या शास्त्रशुद्ध सुधारणांचा फायदा घेऊन जर उत्पादन वाढावयाचें म्हटलें तर तें तितकेसें शक्य होत नाही. भारतांतील दरडोई कसल्या जाणाऱ्या भूमीचें प्रमाण सुमारें २॥ एकर आहे. रत्नागिरीसारख्या ठिकाणीं तर याहूनहि कमी जमीन वांट्यास येते. त्यावरून त्या तुकड्यांच्या एकत्रीकरणाची गरज महत्वपूर्ण आहे हें पटेल. ह्या गरजेंतूनच सहकारी शेतीच्या कल्पनेचा उगम झाला आहे. शेतीसाठी जशी कमाल धारणा ठरवावी लागते, तशीच किमान धारणाहि ठरवावयास हवी. कमाल धारणेचा विचार समानतेच्या प्रेरणेंतून जन्मला असला तर किमान धारणेचा विचार उत्पादन-वाढीच्या तांतडीच्या गरजेंतून निघाला आहे हेंहि लक्षांत ठेवावें.

'सहकारी शेतीचें' स्वप्न साकार करायचें असेल तर नवसमाज निर्मितीची उमेद जनतेच्या अतःकरणांत निर्माण करावी लागेल. आणि हा प्रयोग अगदी नवा आहे. शेतकऱ्याला आपल्या जमिनीबद्दल आत्मीयता वाटते ही गोष्ट खरी, व म्हणूनच तो आपली जमीन गमावून बसण्यास तयार होणार नाही, हा विरोधकांचा आपेक्षहि खरा ! परंतु शेतकऱ्याला जमीन गमवायला सांगतो आहे कोण ? सहकारी शेतींत लवकरच सक्तीचा अंतर्भाव होईल असें सहकारी शेतीचे विरोधक मोठ्या हिरीरीने सांगत आहेत. व त्यामुळे उत्पादन घटेल असा धोक्याचा इशारा देखील त्यानीं दिला आहे. परंतु खऱ्याखुऱ्या सहकारांत सक्ति येऊच शकत नाही.

['सहकारी शेती' या निबंधस्पर्धेतील पहिल्या क्रमांकाचा निबंध]

सहकारी शेतीची भूमिका मान्य नसलेले विरोधक लहान तुकड्यांच्या एकत्रीकरणांहून वेगळा असा सघन कसणूकीचा (Intensive cultivation) मार्ग सुचवितात. त्याकरितां जपानचें उदाहरण दिलें जातें. परंतु तेथील जमीन बारमहा पाणी पुरवठ्याची आहे. तशी परिस्थिति भारतांत नाही. देशोदेशीची भिन्न स्थिति लक्षांत घेतां सध्या तरी भारतांत उत्पादनक्षमता वाढविण्याकरितां सहकारी शेती अमलांत आणणें जरूर आहे.

कमाल धारणेविषयींचे कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी झाल्यामुळे जी अतिरिक्त जमीन उरेल, ती कुळांना किंवा शेतमजुरांना व्यक्तिगत–रीत्या न वाटतां त्यांच्या सहकारी सोसायट्या स्थापून त्यांना देण्यांत यावी. व सहकारी शेतीचा प्रयोग करावा.

किमान धारणेपेक्षा कमी क्षेत्रफळाची जमीन सहकारी पद्धतीने कसल्याशिवाय शेतकऱ्याला कर्ज, बी, खत वगैरे मदतीचा फायदा होणार नाही, हें नीट समजावून सांगावें व त्यांना सहकाराच्या क्षेत्रांत आणावे.

जी नवीन जमीन लागवडीखालीं आणली जाईल ती सहकारी सोसायट्यांनाच कसण्याकरितां देण्यांत यावी.

' सहकारी शेती ' संबंधी कांही प्रमुख लोकांच्या प्रतिक्रिया व शिफारसी ह्या विचारार्ह आहेत. **भूदान यज्ञाचे प्रणेते विनोबा भावे** यांचें मत असें कीं, ' शेतीचें एकत्रीकरण म्हणजे समाजवादाचें पुढचें पाऊल. ह्यांत जमीन प्रथम गांवाची व्हावी. नंतर ग्रामसभा ठरवील त्याप्रमाणे ठरावीक प्रमाणांत व्यक्तिगत वा सामुदायिकरीत्या सहकारी शेती तेथे व्हावी. शेतकऱ्यांची सामील होण्याची इच्छा नसल्यास सक्ति नसावी वा सामील झाल्यावर मत बदलल्यास त्याला आपली जमीन परत मिळावी. कारण सहकार या शब्दांत स्वेच्छेचाच अन्तर्भाव आहे, सक्तीचा नाही. '

साथी जयप्रकाश नारायण ह्यांचें असें म्हणणें आहे कीं,— ' सामुदायीक शेतीला माझा विरोध नाही. तें कार्य सहज व स्वेच्छापूर्वक व्हावें एवढेंच माझें म्हणणें आहे. कुटुंबांनीं सहकारी शेती केली कीं कौटुंबिक भावनेला प्राधान्य मिळतें, व परस्पर– हितसंबंधहि कायम राहतात. परंतु सहकारी शेतीच्या अतिविस्तृत प्रमाणांत बड्या लोकांचेंच जर जास्त फावूं लागलें तर गावांतील संपत्तीचा ओघ त्यांच्याकडे व बाहेरच वाहतो. मग गांवाला सहकारी शेतीपासून काय लाभ असा त्यांनी प्रश्न टाकला आहे.

सहकारी शेतीचें धोरण अमलांत आणावयाचें म्हटलें तर त्यासाठी समाजवादाचा खरा अर्थ लोकांना समजावून द्यावा लागेल. सहकाराच्या भावनेने स्वार्थवृत्तीला आळा घातला जातो. व राष्ट्राच्या विकासाला हातभार लावण्याची वृत्ती येते. अर्थात् राष्ट्राचा विकास, नफा, भरभराट, व उत्पादन वाढ म्हणजेच पर्यायाने व्यक्तीच्या उत्पादनांत वाढ, व्यक्तिविकास इ.

अर्थात् सहकारी संस्था हें एखाद्याला ओढून नेण्याचें स्थळ बनतां कामा नये. ' माझी जमीन ' याप्रमाणे ' आपली जमीन ' ही देखील शेतकऱ्यांच्या मनांत समाधान व अभिमान उत्पन्न करण्यास पुरेशी भावना आहे, त्या भावनेला प्रोत्साहन दिलें तर शेतकऱ्यांकडून सामुदायिक श्रम करवून घेतां येतील. शेतकऱ्यापुढे उभा केलेला आदर्श व सहकाराच्या योजना प्रत्यक्षांत सफल झाल्या तर निकोप ल कशाहीतींल सहकारी शेती मोठा पल्ला गाठूं शकेल.

धोरणांत लवचिकपणा ठेऊन, स्थानिक बदलांना योग्य तो वाव दिला तर हा प्रयोग नक्की यशस्वी होईल. गरज आहे ती एकीच्या भावनेची व चिकाटीची. भारताच्या विकासाकरितां असलेली राष्ट्रीय गरज ह्या भावनेने तिच्याकडे पाहावे. पक्षनिष्ठा बाजूला ठेऊन, खांद्याला खांदा लावून सर्वांनीं त्या हाकेला ओ दिली; श्रम केले तर सहकारी शेती यशस्वी होईल. व त्यांतूनच उद्यांचा संपन्न व विकसित भारत निर्माण होईल.

कसं ऽ कसं ऽ !

लेखिका– **कु. नलिनी म्हाळस**
(चतुर्थ वर्ष, कलाविभाग)

देवा तुझें किती सुंदर आकाश
सुंदर प्रकाश सूऽऽऽऽर्य देतो ॥

तालसुरांत नंदाचें काव्यगायन चालूं होतें माझ्या अभ्यासाच्या वेळीं नेहमीचीच हिची कटकट चाललेली असते तिच्या ह्या कानठळ्या बसतील एवढ्या आवाजाने पुस्तकांतील एक अक्षर तरी मला समजत असेल तर शपथ ! अखेर असह्य होऊन मी जवळ जवळ ओरडलेंच " चूप बसते कीं नाही नंदा ! नाहीतर ...... " माझें वाक्य पुरें होण्याच्या आंतच नंदाने धाडकन् पुस्तक आपटलें. व लांब चेहरा करून गंभीरपणे मला सांगू लागली. " किनई ताई आज सकाळपासून मला कसंसंच होतय बघ ! " माझ्या रागावरची तिची प्रतिक्रिया मात्र अनपेक्षित होती. तेवढ्यांत आईची हांक ऐकूं आली व नंदाची स्वारी घरांत पळाली.

आमची आई मनकवडी आहे की काय कोण जाणें ! पण नंदाच्या हातावर दोन बिस्किटें ठेवल्यावर तिचें सकाळपासूनचें कसेंकसें चटकन् नाहीसें झालें. मी आश्चर्याने मुग्ध होऊन बघतच राहिलें.

कालपासून अनेक वेळा हा ' कसंकसं ' शब्द सारखा माझ्या कानांवर येतो आहे व नकळत मला विचार करण्यास भाग पाडतो आहे. खरंच, मानवी जीवनांत ह्या ' कसंकसं ' ला कितपत अर्थ आहे ? शब्द प्रचारांत आहे त्याअर्थी त्याला कांहीतरी अर्थ असलाच पाहिजे, कां असुक एक प्रसंग बघून त्याला समर्पक म्हणून हा शब्द आला असेल ? आपल्याला हवी असलेली गोष्ट मिळविण्याकरितां केवळ निमित्त म्हणून तर हा शब्द नसेल ना ? पण एकदम असेंहि विधान कसें करूं ? कारण कालच घडलेला प्रसंग अजून माझ्या मनांत ताजाच आहे. आम्ही सगळ्या मैत्रीणी काल रविवार म्हणून एकत्र जमलों होतों. समवयस्क व शिक्षणाच्या रम्य क्षेत्रांत अजून विहार करणाऱ्या आम्हा मैत्रिणींच्या गप्पांना, गोंधळाला, व विनोदाला नुसता ऊत आला होता. तेवढ्यांत हें ' कसंकसं ' चें दुखणें उपटलें. माझी एक मैत्रीण तक्रार करूं लागली. ' पुरे बाई आतां हसणं ! मला कसंकसंच व्हायला लागलंय ! ' मी कसली ह्यावर गप्प बसतें आहे. तिला खूप छेडलें. तुला कसंकसंच म्हणजे काय होतें आहे ? पण तिला कांहीतरी होतें आहे यापलिकडे कांहीच सांगतां आलें नाही. खरोखर, या ठिकाणीं तिला काय पाहिजे होतें ? ' हसणं ' आम्ही थांबावयास पाहिजे होतें. पण तें तितकेंच अशक्य होतें हेंहि ती जाणून होती. कारण तिच्या या क्षुल्लक ' कसंकसं ' साठी विनोदाची खसखस थोडीच थांबणार होती ? मग ...... ' तिला जें पाहिजे होतें तें शब्दातीत असेल, म्हणून तर तिने हा ' कसंकसं ' शब्द वापरला नसेल ना ? यामध्यें नक्की कोणता अर्थ अभिप्रेत असावा ! माझ्या विचारांना आणखीनच चालना मिळाली.

एखादा दुःखद, हृदयद्रावक प्रसंग पाहून वा वाचून माणसाला ' कसंकसं ' होऊं लागतं ! हर्षातिरेकाने तसेंच दुःखातिरेकानेहि हें दुखणं उपटतंच तर ! या शब्दाचें, दुखण्याचें म्हणा हंव तर, लक्षण म्हणजे कुठल्याहि गोष्टीचा अतिरेक असं समाजण्यास काय हरकत आहे ?

या विचारांत असतांनाच मला जेवण्यास घरांत हाक मारली व मी या विचारांच्या तंद्रीतच पानावर जाऊन बसलें. " कशीतरचि लागते बाई " ह्या नंदाच्या बोलण्याने माझ्या विचारांना एकदम जोरांत धक्का बसला व मी भानावर आलें. परत तोच शब्द

कसंकसं ! मी शोधक दृष्टिने त्याची कारणमीमांसा बघूं लागलें. आई नंदाला कसलीशी भाजी चाखून बघण्याचा आग्रह करीत होती. नंदा त्याला नाक मुरडत होती. अखेर आईच्या आग्रहास्तव व रागवेल या भितीने तिने एक फोड चटकन् तोंडांत टाकली. व गपकन् गिळून टाकली 'कशी लागते ग !' या आईच्या प्रश्नावर नंदानं उत्तर दिलं होतं 'कशीतरीच लागते बाई !' नुकत्याच शोधून काढलेल्या लक्षणाचा व बोलण्याचा कांही अर्थाअर्थी संबंध आहे कां म्हणून पाहूं लागलें ! येथे कसला अतिरेक झाला बरं ? सुख वा दुःख याचा तर नक्कीच नाही. पण केवळ आईच्या आग्रहाचा अतिरेक झाला खरा ! एकूण हें मानसिक दुखणें आहे तर ! इतरांना शद्वांत न सांगतां येणारें व सहजासहजी दुसऱ्याला न समजणारें हें दुःख तर नसेल ना ?

विनोबा रानावनांतून, पायांत जोडाहि न घाल्तां पदयात्रा करतात. तें ऐकून, मग प्रत्यक्ष पाहून तर विचारूंच नका, 'कसंकसं' होऊं लागतं. ज्याचें हृदय जरा निष्ठुर असतें व भावनाहि कठोर असतात असें म्हणतात, अशा मोठमोठ्या श्रीमान जमिनदारांवरसुद्धां त्याची प्रतिक्रिया होते व ते भराभर आपल्या मैलन् मैल पसरलेल्या कित्येक एकर जमिनी खुषीने देऊन टाकतात. हा झाला सहानुभूतीचा अतिरेक ! अशोकाने एवढा दिग्विजय करुन जवळ-जवळ सगळा हिंदुस्थान पादाक्रांत केला. त्या योद्धयाला युद्धांत झालेली ती मनुष्यहानी, आपल्याच सारख्या मानवांची, आपल्या जाती बांधवांची झालेली कत्तल बघून दुःखातिरेकाने 'कसंकसं' होऊं लागलं ! व येथूनच त्याच्या जीवनाला वेगळी कलाटणी मिळाली व तो खऱ्या अर्थाने 'सम्राट' झाला. गौतम बुद्ध पहा ना, एवढा ऐषआरामांत, सुखासीन आयुष्यांत राहत असतांना एक प्रेत, दुःखाने पीडलेला रोगी व वार्धक्याने जर्जर झालेला म्हातारा या क्षुल्लक वाटणाऱ्या गोष्टी बघून त्याला 'कसंकसं' होऊं लागलं. व यामुळे त्याच्या पुढील जीवनांत केवढी विलक्षण क्रांति घडून आली. बुद्धाला जर त्यावेळीं खरोखर कांहीच वाटलें नसतें, तर मात्र आपण कलियुगांतला नववा अवतार म्हणून पूजनीय मानतो तो गौतम बुद्ध गवसता ना !

खरोखर, हें जर दुखणें अस्तित्वांत नसतें तर "भगवत्‌गीता" आपल्या हिंदु संस्कृतीला भूषणावह असा ग्रंथ तरी आपणाला कसा लाभला असता ! अर्जुनाला कुरुक्षेत्रावर आपले गुरु, बांधव, वडिलधारी थोर माणसं बघून त्यांच्यावर शस्त्र कसें उचलायचें ह्या विचाराने जर 'कसंकसं' झालें नसतें तर श्रीकृष्णाने अर्जुनाला पर्यायाने सगळ्या जगाला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देणारी "गीता" सांगण्याची उठाठेव कशाला केली असती ? व आपणहि केवढ्या बहुमोल ग्रंथाला मुकलों असतों. एकूण आहे हें ठिकच आहे. धाकट्या नंदापासून तर मोठमोठ्या विभूतींच्या जीवनांत या 'कसंकसं' ने फार मोठी धमाल उडवून दिली आहे.

आदि मानवांच्या आयुष्यांत हें असलें सुख-दुःखात्मक प्रसंग प्रथम उद्‌भवले असतील व त्यावेळच्या मनःस्थितीचें शब्दांत वर्णन करणें त्यांना अशक्य झालें असेल, म्हणून त्या मनःस्थितीला समर्पक असा हा 'कसंकसं' शब्द त्यानी दिला असावा.

स्फूर्तीस हेतु वामन, रघुनाथ पंडित, तुकाराम वगैरे प्राचीन, चिपळोणकर, गोडबोले (दोन्ही आवडते), समकालीन–टिळक, केशवसुत, आठल्ये (केरळ कोकीळ), घाटे माधवानुज, शि. रा. नित्सुरे, घाटे आवडते...... माझ्या मनाचा कलच निवृत्ति, देव, धर्मयोग व ज्ञान, फिलासफी यांजकडे असून त्याचा प्रत्यय माझ्या 'कविता' वरून येईल...... देवभूमि गुजरात देश निसर्ग रमणीयत्वामुळे काव्यास पोषक झाला.

—**राजकवि चंद्रशेखर** (माझ्या काव्यबुद्धीचा विकास, ज्योत्स्ना नोव्हें. १९३६)

आम्ही 'बसविलेलें' नाटक !

लेखक– **आनंद घाटुगडे**
(प्रीडीग्री आर्ट्स)

नाटकांवाचून कॉलेजचीं वार्षिक स्नेहसंमेलनें म्हणजे कोंबडीवाचून ऊरुस. सांगण्याचें तात्पर्य असें कीं, ऊरुसांत कोंबडीचा खीमा पडतो आणि अशा स्नेह-संमेलनांतून नाटकांचा ! म्हणून कॉलेजचें वार्षिक स्नेहसंमेलन जवळ आलें कीं, आम्हाला फाल्गून मास जवळ आल्याचा आनंद होतो आणि शिमग्याचा सण साजरा करण्याच्या तयारीस लागावे अशा उत्साहांत आम्ही नाटकांच्या तयारीस लागतो.

प्रथम कोणतें नाटक बसवायचें तें ठरतें. कुणी कोणाच्या भूमिका करावयाच्या त्याची वांटणी होते. आणि मग कां कोणास ठाऊक ? पण नायकाची भूमिका मिळालेला कॉलेज–हीरो दिलीप राणे ऊर्फ दिलीपकुमार (असं तो स्वतःला समजत असतो.) तरातरा चालत येऊन तावातावानं बोलूं लागतो.

"सर, चप्पल आणि तवा यांचा संबंध काय ?"

"? ! ?"– इति सर

"नाही म्हणजे मी म्हणतो, नायिकेची भूमिका तुम्ही त्या कोकिळा काळेला दिली आहे. प्रथम कोकिळा काळे आणि नाट्यकला या दोन गोष्टींचा संबंध काय ?"

"मिस् कोकिळा काळ्यांचा आवाज कोकिळे-- एवढा सुंदर आहे !"

"कबूल. पण त्यांचा रंग देखील तेवढाच सुंदर आहे त्याची वाट–"

"शट्‌प् !"–येथे ही जी कोणी 'सर' नामक व्यक्ति; तिची पार अगदी धगधगीत फुललेली भट्टी होते. आणि तोंडाच्या धुरकांड्यांतून शब्दरुपी अग्नीचे लोळच्या लोळ बाहेर पडतात.

"समजताय कोण तुम्ही स्वतःला ! ही कोकिळा काळे काळी आहे म्हणून नको. ती नालिनी रेगे नकटी आहे म्हणून नको. ती नंदा पाटील काय तर तिरळी पहाते म्हणून नको ... मग तुमच्याबरोबर रंगभूमीवर नाचायला म्हगून काय हॉलीवूडची मार्लीन मेन्रो मागवायची म्हणतात, कां स्वर्गातल्या रंभा उर्वश्या खाली उतरावयाच्या हो ? आँ !"

बऱ्याचवेळाने वातावरण निवळतें आणि खवळलेल्या सिंहापुढे उभ्या केलेल्या बोकडासारखा थरथर कांपत असणारा दिलीप राणे कसाबसा तत् प्‌प् करीत नायिकेच्या भूमिकेसाठी म्हणून कॉलेजची सौंदर्य--सम्राज्ञी वैजयंती सरदेशपांडेचें नांव सुचवितो.

आतां ही वैजयंती सरदेशपांडे स्वतःला म्हणजे अगदी सिनेतारका वैजयंतीमालाच समजत असते आणि कॉलेजच्या नाटकांत काम करण्याविषयीं तिचें मन वळवितांना इतकें (?) तिला लावावें लागतें कीं, तितकें लावल्यावर प्रत्यक्ष वैजयंतीमालादेखील या कॉलेजच्या नाटकांत काम करण्यास राजी झाली असती !

त्यानंतर नाटकांत काम करणारी मंडळी या नाटकाच्या मूळ पुस्तकावरून आपआपल्या संवादांच्या हस्तलिखित प्रती तयार करण्यांत कांही दिवस घालव तात. आणि मग पुढे तें सुरवातीचें नाट्यवाचन होतें. रोजच्या तालमीची धूम उडते. शेवटच्या रंगीत तालमीचा जो एकच धडाका उडतो...त्याचें सविस्तर वर्णन करावयाचें ठरवलें तर सगळ्या जगाच्या पाठीवर नसेल एवढा विनोदी आणि एवढा मोठा ग्रंथ तयार होईल. तेव्हा वानगीदाखल खाली कांही उदाहरणें देऊनच भागवतो.

"तुमच्या भावाच्या बायकोनं जें दाढी-मिशांचं जंगलच्या जंगल वाढवलं आहे..."

"अहो, बायकोच्या भावानं म्हणा !"

× × ×

" प्रिये, असं तुझ्या सान्निध्यांत लाभत असणारं स्वर्गीय सुख ! अशी पौर्णिमेच्या रात्रीची शितल वेळ ! चंद्रकिरणांची बरसात असणाऱ्या अमृतधारा !— हरामखोरा ! नीच, अधम माणसा ! एरव्ही तुझ्यासारख्या चांभाराच्या देवाची खेटरानंच पूजा करावयास हवी होती पण ... "

" स्टॉप, स्टॉप इट. अहो, तुम्ही हीं तिसऱ्या अंकांतलीं खलनायकाला उद्देशून म्हणावयाचीं वाक्यें अशीं मध्येंच दुसऱ्या अंकांत कशी काय लिहून घेतलीत ?... सगळाच घोटाळा ! आतां सगळं पुन्हा नव्यानं लिहून काढा... "

× × ×

" हे बघा, या वाक्याच्या वेळीं तुमचे वडील मेल्याची बातमी तुम्हाला तुमच्या भावाकडून कळलेली असते मिस् पटवर्धन ! "

" कुणाचे वडील ? "

" तुमचे !...अम् अम् अहो, म्हणजे भलताच अर्थ घेऊं नका. तुमचे म्हणजे इथे तुम्ही नाटकाच्या नायिका आहात. तर या वाक्याच्या वेळीं नाटकांत नायिकेचे वडील मेल्याची बातमी तिच्या भावाकडून नायिकेला म्हणजे तुम्हाला कळालेली असते आणि मग तुम्ही दारूण दुःखानं अगदी गळून गेल्यासारख्या, आपल्या भावाच्या खांद्यावर डोकें ठेवून तुम्ही रडत हुंदके देत हें वाक्य म्हणतां " आपल्यावर आतां आकाश कोसळलंय रे भाऊ! "– काय समजलं ना ? "

" समजलं "

" हं तर मग ' वुइथ ॲक्शन ' होऊं द्या ! "

— एकोणिसाव्या वेळीं, या दारूण दुःखानं अगदी गळून गेल्यासारखी आपल्या भावाच्या खांद्यावर डोके ठेवून नायिका म्हणते,

" आपल्यावर आतां आकाश कोसळलंय रे भाऊ ! "

" किती वेळा सांगायचं तुम्हाला मिस् पटवर्धन ! अहो, रडा ! रडा ! जरा हुंदके दिल्यासारखे करा ! "– आतां मात्र दिग्दर्शकाच्या स्वरांत इतकी अगतिकता आलेली असते कीं, या पुढच्या खेपेला जर नायिका रडली नाही तर स्वतः खुद्द दिग्दर्शकच रडायला लागल्याशिवाय कांही रहायचा नाही !

× × ×

" प्रसंगाचं महत्व लक्षांत घ्या राणे. " या " हरामखोरा ! नीच, अधम माणसा ! " च्या वाक्याच्या वेळीं खलनायक तुमच्या प्रेयसीशीं म्हणजे नाटकाच्या नायिकेशीं जबरीने लगट करण्याचा प्रयत्न करतो. तेवढ्यांत तुम्ही तेथे येता. तेव्हा हें वाक्य रागावलेल्या स्वरांत पुरतें म्हणून झालें कीं, एक गोष्ट करायची. फाडकन् खलनायकाच्या मुस्काडींत मारायची. यस्. बी क्विक् ! "

" हरामखोरा ! नीच, अधम माणसा ! एरव्ही तुमच्यासारख्या चांभाराच्या देवाची..."— वाक्य म्हणून संपते तसा नायक एक सणसणून खलनायकाच्या थोतरींत लगावतो आणि...

" ओय ! ओय ! तुझ्या ऽ ऽ ला ऽ ! "— उलट नायकाचें थोबाड देखील असें कांही रंगते कीं, क्षणभर त्याच्या डोळ्यासमोर काजवेच चमकतात.

" कां हो उलट नायकाचें थोबाड रंगवायला इथें तुम्हाला कोणी सांगितले होते ? "

" मग या राण्याने एवढ्या जोरांत कां म्हणून मुस्काडींत मारावी ? "

" च् च् ! राणे, घ्या, तुम्ही नेहमीच अगदी ओव्हर ॲक्शन ! घेता बघा. मागे त्या नायक नायिकेच्या प्रेमप्रसंगाच्या वेळीसुद्धा नायिकेला जवळ घ्यायची म्हणजे तुम्ही त्या मिस पटवर्धनला पार... तुम्हाला काय एखाद्या अमेरीकन पिक्चरमध्यें काम करतां आहात असें वाटते कां काय हो हें ?

× × ×

होतां होतां रंगभूमीवर प्रत्यक्ष प्रयोगाची ' कत्तल की रात ' उगवते. आणि ती अक्षरशः ' कत्तल की रात ' ठरते ! कारण आम्ही सगळेजण मिळून त्या रात्रीं रंगभूमीवर म्हणजे अगदी पार नाटकाचा मुडदा पाडतो !

नाटकांत काम करणारे कलावंत तर अशा कांही एकेक सुंदर भूमिका वठवतात कीं, त्याबद्दल प्रेक्षकांच्या सहनशक्तीचें कौतुक करून वर नाटक संपेपर्यंत रंगभूमीवर एकदाहि अंडीं, जोडे, शिळी भजी यांचा मारा न केल्याबद्दल त्यांचें आभार मानणें अधिक श्रेयस्कर वाटतें !

नाटकाचा नायक कोण आणि खलनायक कोण ? हें प्रेक्षकांना शेवटपर्यंत कळत नाही. नाटकाच्या समाप्तीला जेव्हा खलनायक मरतो आणि तो तीव्र दुःखाघात सहन न होऊन नायिका विष खाऊन जीव देते, तेव्हां त्या प्रसंगावर प्रेक्षकांचा शेरा—

" म्हणजे कमाल आहे हां ! खलनायक मेला म्हणून वेडीपिशी होऊन, विष खाऊन जीव देणारी नायिका विरळीच म्हणायची ! काही असो, नाटकाचें कथानक एकदम् क्रांतिकारक बुवा ! "

वास्तविक नाटक एक ' शोकान्तिका ' असतें. पण नाटक पहात असतांना तें खूप विनोदी वाटून प्रेक्षक पोट धरधरून हंसतात !

आणि...

—आणि अशा प्रकारे एकंदरीत नाटकाचीच ' शोकान्तिका ' होते !

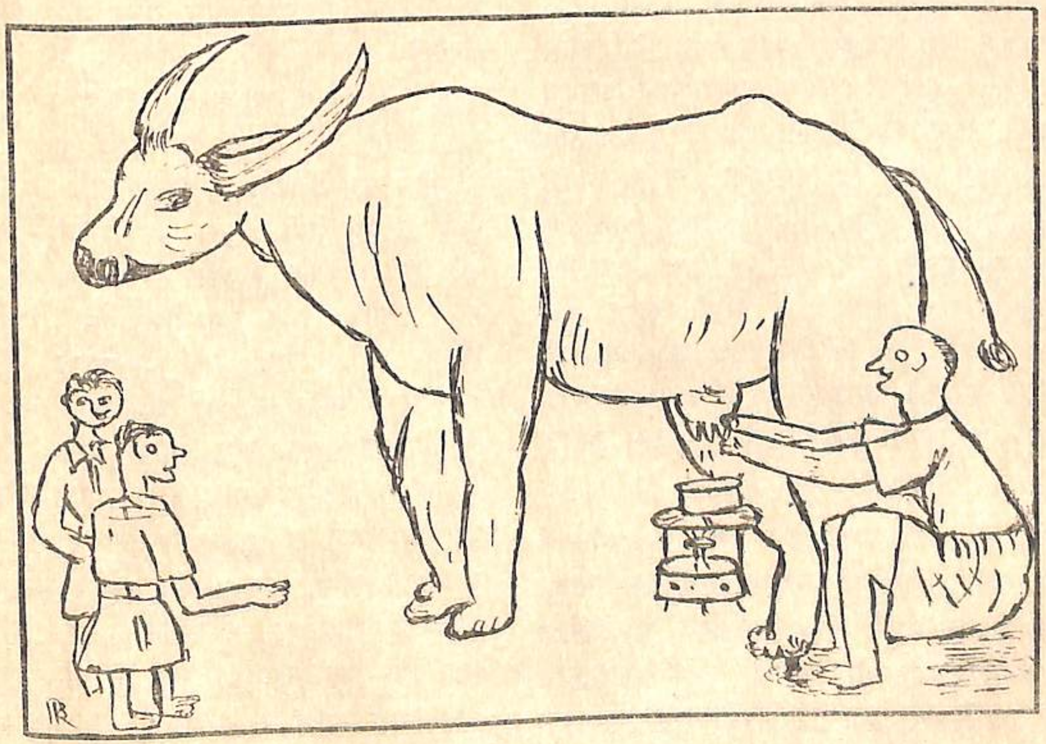

' आमच्या बाबांना की नाही, अगदी ताज्या दुधाचा चहा आवडतो म्हणून...... '

चित्रकारः– पी. के. बागूल
(ज्यू. बी. ए.)

रामू नांवाचा ‘ माणूस ’

लेखक– **एकनाथ बऱ्हाटे**
(ज्यु. बी. ए.)

रामूचं मूळ गांव कोणतं हें सांगणं आतां तरी मला, मलाच काय पण त्याच्या सर्व शेजाऱ्या–पाजाऱ्यालाहि सांगणं कठीण जाईल. कारण फक्त रामूच पाटलाकडे काम करीत आहे असें नसून त्याचे बापजादेपण त्याच घरीं खपले आहेत, राबले आहेत. पण त्यांचं राबणं पैशाकरीतां किंवा पोटाकरीतां नसून आपल्या मालकाविषयीं असलेला अभिमान कायम ठेवण्याकरीतां त्यांचा एवढा काळ तेथे गेला आहे. जसा रामूच्या बाबाचा अभिमान होता त्याच तोडीचा म्हणा अथवा त्यापेक्षा जास्त अभिमान रामूच्या मनांत अजून जसाच्या तसा कायम आहे. व तो पुढेहि तसाच राहिल, हें आतांच्या त्याच्या वागण्यावरून आपणास दिसतें. नेहमी काम करतांना म्हणा; किंवा शेजाऱ्या–पाजाऱ्याशीं गप्पा करतांना म्हणा; त्याच्या मनांत आपल्या मालकाविषयीं प्रेमभाव उत्पन्न झाला नाही असें कधीं झालेंच नाही. वास्तविक इतर नोकरांपेक्षा रामूचा पगार किंवा त्याची मजुरी फारच थोडी अशीच आहे. पण त्या मिळालेल्या पगारांतच त्याचं नेहमी समाधान. त्याबाबत त्याने कधी मालकाकडे तक्रार केली नाही. मिळालेल्या पैशांतच रामू आपला संसार चालवीत होता.

रामूच्या मालकाला दोन मुलं होती. मोठ्याचं नांव वसंत व लहानाचं जगन्नाथ. अगदी लहानपणासून त्या दोघांचा रामूशीं संबंध आल्यामुळे हा आपला नोकर आहे असें त्यांना कधीहि वाटलें नाही. व जोपर्यंत ते दोघं लहान होते तोपर्यंत रामू हा एक आपल्याच घरांतील, कुटुंबांतील माणूस आहे असें ते समजत होते. त्यांना जर खाऊ किंवा इतर वस्तू पाहिजे असल्या तर त्याकरितां पैशाचा व्यवहार म्हणा वा बोलचाल म्हणा त्यांनी आपल्या बाबापाशीं कधी केलीच नाही. अशा प्रकारचीं कामें ते रामूकडे सोपवीत असत. नंतर रामू मालकाकडून पैसे घेऊन त्या दोघा मुलांचें समाधान करी. व त्यांचे अशाप्रकारचें समाधान करीत रामू मोठ्या आनंदाने तेथे आपले दिवस कंठीत होता. व तशांतच ही दोघं मुलं मोठी होत होती. परंतु वडिलांची जबाबदारी मुलांविषयी किती असायला पाहिजे; याची पाटलाला कल्पनापण नव्हती. केवळ रामूवर अथवा पत्नीवर त्यांनी आपली मुलं सोपविली होती. मुलांकडे त्यांनी लक्ष दिलेंच नाही असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. परंतु रामूने मात्र त्यांची योग्यप्रकारे काळजी घेतली. त्यांच्यावर लक्ष ठेवलें व त्यांना कधीहि आपल्या बाबांची उणीव भासूं दिली नाही. मधून मधून रामूला पण वाईट वाटत असे कीं मालक घराकडे किंवा मुलांबाळांवर व पत्नीवर दुर्लक्ष तरी कां करतो ? सुख - आराम, शेती - भाती, मुलं - बाळं असल्यावर मालकाचं घराकडे कां लक्ष असूं नये ? इत्यादि गोष्टींवर रामू आपल्या घरीं गेल्यावर विचार करी. तसेंच रात्रीं त्याच्याकडे त्याचे समव्यवसायी मित्र येऊन बसत. रात्रीं बऱ्याच वेळेपर्यंत त्यांच्या गप्पा चालत. परंतु त्यांच्या गप्पांत रामूला केव्हांहि समाधान वाटलें नाही. कारण त्याच्या मित्रांच्या ज्या गप्पा चालत त्या बहुतेक आपापल्या मालकाविषयीं व आपल्या कामधंद्याविषयीं. कोणी म्हणे कीं, मी आज त्याला (मालकाला) असें सांगितले जर पुढच्या महिन्याचा पगार वाढविला नाहीं तर मी कामावर येणार नाही. आपलं काम कांही थोडंथोडकं नाहीं; तें अगदी सकाळपासून मला कामावर यावें लागतें. अगदी रात्रीं अंधार होईपर्यंत. नंतर लगेच दुसरा म्हणे कीं, आपण तर बुवा आज मालकाला सरळ सांगितले कीं, मी कांही आपल्या घरांतील काम करण्या-

करीतां लावलेला नोकर नाही. माझा संबंध फक्त शेतीशीं आहे. व जर घरांतील काम करून घ्यायचें असेल तर माझ्या मजूरींतहि आपण वाढ करायला पाहिजे. नाहीतर उद्यांपासून तुम्ही दुसरा नोकर पाहून घ्या. अशा तऱ्हेचीं भाषणं ऐकल्यावर रामूच्या काळजाचा थरकांप होई व तशांतच ते सम-व्यवसायी रामूला म्हणत, ‘ काय रामू ’, तूं आपल्या मालकाला पगारवाढीकरितां म्हणणार आहेस कीं–नाही ? कां असेंच दबून रहावयाचे आहे ? अरे जरा नीट विचार कर, आतां धान्य किती महाग झालं आहे. तसेंच इतर वस्तूचेहि किती भाव वाढले आहेत. आणि ह्या एवढ्याशा पैशांत नोकरांनी चरितार्थ कसा चालवावा ? ” हें ऐकून, रामूची पत्नि रामूला नेहमी म्हणे “ तुम्ही पाटलांना असं कां सांगत नाही. आपल्याला काम करावं लागतं. ते आपल्याला श्रमाच्या मोबदल्यांत पैसा देतात. निदान पाटलांना नाहीतर त्यांच्या मुलांना तरी तुम्ही हें सांगा. त्यांनाहि आतां व्यवहार कळूं लागला आहे. आपल्या पगारवाढीबद्दल ते त्यांच्या बाबाजवळ प्रयत्न करतील.” पत्नीच्या सांगण्याकडे रामूने कधी लक्षच दिलें नाही. अशातऱ्हेने अगदी विचारांतच रामू रात्र काढीत असे. वास्तविक रामूलाहि तें मनापासून पटत नव्हते. पण तो तरी त्यांना काय जबाब देणार ? त्यांच्या संभाषणापासून तो शेवटीं फक्त एवढाच निष्कर्ष काढी कीं, इतरांचें कांहीहि असलें तरी आपणास मालकांशीं असें भांडण करणें योग्य नाही. माझ्या वडिलांनी अगदी म्हातारपणापर्यंत या घरांत हंसत-हंसत नोकरी केली. त्यावेळीं त्यांना कधी भांडण करण्याची पाळी आली नाही. तर मग ती आपल्यावर तरी कां म्हणून यावी ! असा विचार करून व मालकाविषयीं समाधान मनांत बाळगून तो शांतपणे झोपी जाई.

आज रामूला आपल्या मालकाची स्पष्ट कल्पना आली कीं, मालकाचें घराकडे कां लक्ष नसतें, मुलांकडे व पत्नीकडे कां लक्ष नसतें. कारण आज त्याचा मालक दारू पिऊन घरी आला होता. व त्या धुंदीतच तो कसातरी बरळत होता. तें ऐकून रामूने त्यांना विचारले, “ मालक तुम्ही हें असें काय म्हणता ! ” लगेच त्यांनी धुंदींतच रामूला उत्तर दिले, “ रामू, तुम्ही नोकर लोकांनी आतां बराच गोंधळ गांवात माजविला आहे. पण तूं लक्षांत ठेव. तुझ्या शेजारचे दोनचार नोकर गांव सोडून दुसऱ्या गांवांत मजुरीकरितां गेले असें मी एकतो. आणि तूं पण जर अशी धमकी मला दाखवणार असलास तर आतांच माझ्या घरांतून चालता हो. ”... “ मालक, मालक, तुम्ही हें असें काय बरळत आहांत ” असें रामू मोठ्या कळकळीने म्हणाला. त्याच्या शेजारीं उभी असलेली दोन्हीं मुलं एकदम ओरडली, “ बाबा, बाबा रामू या घरांतून कधीहि जाणार नाही. ” त्यावेळीं मालकीणीच्या तोंडूनसुद्धा असेंच उद्गार बाहेर पडले. “ आम्ही येथे असेपर्यंत रामू या घरांतून जाणार नाही. ” अशाप्रकारे तो दिवस कसा निघून गेला हें रामूला देखील कळलें नाही व त्यादिवशीं वसंत, जगन्नाथ, व त्यांची आई या तिघानी रामूला अगदी विनवणीच्या स्वरात सांगितले कीं, रामू, आज वडिलांनी केलेला तुझा अपमान व मारठोक तूं लक्षांत घेऊ नकोस. कारण त्यावेळीं ते शुद्धिवर नव्हते. त्या त्यांच्या बोलण्यांत आणखी एक प्रकारची हाक होती कीं, रामू, तूं जर येथून गेलास तर उद्या आमची व आईची बाबा अशीच हेळसांड करतील. कारण दारूचें व्यसन कांही कमी नाहीं. अगदी घराचा सर्वनाश करणारें तें व्यसन आहे. व अशीं आपण बरींच उदाहरणें पाहिलीं आहेत. आतांपर्यंत आपणास त्यांची दारू पिण्याची कल्पना पूर्ण अशी नव्हती. पण ती आतां स्पष्टपणे उघडकीस आली आहे. त्यामुळे तुझ्याशिवाय आतां आम्हाला दुसरा आधारमात्र नाही.

अशातऱ्हेने दिवसामागून दिवस जात होते. रामूच्या मालकाचें व्यसन कमी न होतां वाढतच होतें. त्यांच्या मुलांना आतां व्यवहार चांगला कळूं लागला होता. आपल्या बाबाचें व्यसन कमी करावें असें

त्यांना वाटे. रामूला तर आतां या घरांत मार खाण्याशिवाय कांही शिल्लकच राहिलें नव्हतें. केवळ मालकीणीचा स्वभाव व त्या दोन मुलांवरील प्रेमामुळे तो कसेतरी दिवस कंठीत होता. तरीसुद्धा नोकरी सोडावी असें त्याला कधी वाटलें नाही. आपण नोकरी सोडणें म्हणजे दया, प्रेम यांना मुकण्यासारखें आहे. त्यांत आपल्या बाबांच्या अभिमानाला काळीमा लावण्यासारखें आहे; असें तो समजत होता.

रामू घरीं आल्यावरहि त्याला सुखाची झोप नव्हती. कामावरून परत आला म्हणजे लगेच पत्नीची गाऱ्हाणी त्याच्यापुढे येत. "घरांत धान्य नाही व तेल नाही, मीठ नाही व जवळ एक पैसा शिल्लक नाही. तुम्ही आपल्या मालकाला सांगा नाहीतर हा गांव तरी सोडा. तुम्ही तर पाहात आहात कीं, बरेच नोकर येथून निघून गेलेत व त्यांनीं जातेवेळेस आपणासहि येण्याबद्दल विचारलें होतें. पण कांही केल्या तुम्ही त्यांचें ऐकलें नाही व त्यामुळे हे असे दिवस आपणास पाहावयास मिळाले. निदान आतांतरी डोळे उघडा व हा गांव सोडा. त्याशिवाय गत्यंतर नाही. त्या दारुड्यापासून तुम्ही आणखी किती अपमान सहन करणार आहात ? अतिशय काबाडकष्ट करूनसुद्धा सुखाचा शब्द नाही किंवा पुरेसा पगारपण नाही." इत्यादि बोलणीं त्याला घरीं गेल्यावर पत्नीकडून ऐकायला मिळत. परन्तु त्याचें त्याने कधी पत्नीला उत्तर दिलें नाही. किंवा तिच्या म्हणण्याप्रमाणे केलें नाही.

दिवसांमागून दिवस जात होते. रामूची स्थिति अतिशय करुण अशी झाली होती. अशा परिस्थितींत त्याच्या एका समवयस्क मित्राचें पत्र आलें. त्या पत्रांत त्याने अतिशय आनंदाचें चित्र रंगविलें होतें. "रामू, तूं अद्याप तुझ्या मालकाशीं इमानाने वागत असशील याची आम्हाला पूर्ण खात्री आहे. पण त्याच्या मोबदल्यांत तुझ्या अभिमानाशिवाय तुला कांहीहि मिळणार नाही; याचीहि मला खात्री आहे. खरोखरच मित्रा, मी तो गांव सोडल्यापासून इकडे फार आनंदांत आहे. इकडे आम्हास १० रु. रोजाप्रमाणे मजुरी मिळते. तसेंच इकडील आमचे मालक अतिशय मनमिळाऊ असे आहेत व अभिमान अशा मालकाविषयीं असावा असें आम्हास आतां कळूं लागलें आहे. पण यांच्या तोडीचा तुझा मालक मात्र नाही. त्याने अद्याप तुझा पगार वाढविला नसेलच. खरें आहेना ? रामू, केवळ मित्र या नात्याने तुला मी सांगतो कीं, आतांतरी तूं इकडे निघून ये. इकडे भरपूर मजुरी मिळते व मजुरांचीहि इकडे फार जरूरी आहे." इत्यादि इत्यादि. असें हें पत्र वाचून रामूचें डोकें भणाणून. गेलें कारण मधून मधून रामूला त्याची पत्नी म्हणतच होती कीं, येथून लवकर चला, लवकर चला. व या पत्रामुळें तर ती अगदी हट्टच धरुन बसली पण अखेर रामूने तिच्या म्हणण्यास संमति दिली नाही. व त्या दिवशीं कामावर जावें असेंहि वाटलें नाही. कारण आदल्या दिवशीं रामूला त्याच्या मालकाने दारुच्या धुंदींत खूप मारले होतें. आलेल्या पत्राचा तो आपल्या ओटीवर बसून विचार करीत होता. व विचाराच्या धुंदीत तो एकदम जागा झाला व सरळ आपल्या मालकाच्या घरीं आला. कारण त्याला संशय येत होता कीं, आपला मालक दारू पिऊन आपल्या मालकीणबाईला त्रास देईल. अशातऱ्हेने तेथे जाऊन पाहतो तोंच त्याला तसाच प्रकार दिसून आला. मालकीणबाई कांहीतरी बोलत होत्या व मालकहि दारूंत कसातरी खाली पडलेला होता. परंतु रामूला पाहातांच त्याचा मालक ताडकन् उभा राहिला व "राम्या, माझ्या घरांत पाय टाकलास तर लक्षांत ठेव. माझ्याशीं तुझा आतां कांहीहि संबंध नाही तसेंच हिच्याशींपण"... असें म्हणून त्याने त्याच्या पत्नीला एक ठोसा मारला व तें पाहून रामू जोरांत घरांत शिरला व 'मालक आपण हें काय करीत आहांत' असें म्हणून त्याचे हात आवरूं लागला. पण कांही केल्या तो त्याच्याने पकडला गेला नाही. तेथून मालक मागल्या घरांत जाऊन आंतून कुऱ्हाड घेऊन आला व तो कुऱ्हाड घेऊन मालकीणीला मारणार तोंच

रामू मालकिणीच्या पुढे उभा राहिला. रामूने मालकाच्या बऱ्याच विनवण्या केल्या पण ते शुद्धांत नसल्यामुळे त्याचा त्यांच्यावर कांहीच परिणाम झाला नाही. व रामूहि त्या जागेवरून बाजूस सरला नाही. अखेर मालकाने तीच कुऱ्हाड दारूच्या धुंदींत रामूच्या डोक्यांत मारली. व त्या सरशी रामू ताडकन् जमीनीवर पडला. हें सारें पाहून रामूच्या मालकीणीने एकदम टाहो फोडला. ती ढसढसा रडूं लागली. पण रामू त्याच वेळीं अत्यंत हळूं स्वरांत म्हणाला, "बाईसाहेब, तुमचा जीव वांचविण्यांत माझा जीव गेला. त्यांत मला समाधान आहे. आतां मी सुखाने मरेन. आतां फक्त एकच काळजी राहिली आहे ती म्हणजे आपण मात्र आतां सांभाळून राहिले पाहिजे. तसेंच मुलाकडेहि चांगलें लक्ष ठेवा." इतक्यांत ती दोघं मुलं तेथे आली. सारं दृश्य पाहून त्या दोघांचाहि कंठ दाटून आला. रामूने त्यांच्याकडे अगदी स्नेहपूर्ण नजरेने पाहिलें. व आपला प्राण सोडला. त्याबरोबर त्या दोघा मुलांनीं रामूच्या छातीवर डोके ठेऊन ढसढसा रडायला सुरुवात केली. रामूचा मालक मात्र तेथे थांबला नाही.

———

सर्व प्रकारच्या खेळांच्या सामानाचे प्रमुख विक्रेते

खान्देश स्पोर्ट्स्

नवी पेठ, जळगांव (पूर्व खान्देश.)

आमचेकडे सर्व प्रकारच्या राष्ट्रीय आणि विदेशी खेळांचें सामान अत्यंत चांगलें आणि माफक भावांत मिळतें. तसेंच लगोऱ्या, लेझीम, जोड्या, डंबेल्स, वॉण्ड्स् वगैरे शाळांना लागणारें सामानहि मिळेल.

समक्ष अगर पत्रद्वारें चौकशी करा.

मजबूत व खात्रीलायक लोखंडी सामान मिळण्याचें जळगांवांतील एकच ठिकाण....

तुकाराम श्रीपत चौधरी

लोखंडी सामानाचें दुकान, पोलन पेठ जळगांव, पूर्व खानदेश.

आमचेकडे सर्व प्रकारचे लोखंडी सामान, पलंग, पाळणे, रंगीतट्रंक्स्, खुर्च्या, शेल्फ जाळीची लोखंडी फोल्डिंग कपाटें, कोठ्या, बादल्या, पोळपाट, तवे इत्यादि माल अत्यंत किफायतशीर भावांत मिळेल.

गिऱ्हाइकांचा संतोष हेंच आमचें ध्येय ⁂ एकवेळ अनुभव घेऊन खात्री करा.

भेटलेल्या सुखांतून

हिरव्यागार शेतांनी
डोलतें हें माझें मन
डौलदार कणसाशीं
खेळे स्वप्निल गगन !

दूर दूर पहाडांत
सूर रंग झाले एक
आणि वाहत्या पाण्यांत
छंद घोटाळले लाख !

जात्यावर घरंदाज
ओवी गोड गोड गाते
पीठांतले कण कण
आठविती वेडें नातें !

दूर दूर आकशांत
आल्या गोकुळींच्या गोपी
निळाईच्या यमुनेंत
शोधतात स्वप्नमूर्ति !

दूर दूर वेडें मन
असें जवळ राहीना
भेटलेल्या सुखांतून
दुःख मनाला पुरेना !

कांही अबोध अबोध
वेड्या मनाला हवेसें
नसल्याच्या हिर्वळींत
पाही स्वप्नधुंद ससे !

शरद सराफ
[ज्यु. बी. ए.]

एक होतं स्वप्न !

क्षितीजावरचें स्वप्न रुपेरी
ढगा आडून बघत आहे
त्याच धुक्यांत नहात आहे
कुणाला तरी भुलवित आहे
कांही तरी सांगत आहे
लाज लाज लाजत आहे
त्याचा रंग बदलत आहे.

कधी हिरवा, कधी नीलम
कधी कुरंगी, कधी जांभळा
त्याचा महिमा अगदी आगळा
नभः प्रांगणीं तारा जमल्या
रमल्या, गमल्या तिथेच बसल्या
आणि लावण्याच्या जलीं पोहल्या
दमून भागून जाऊं लागल्या.

स्वप्नांच्या गतेंत दूर दूर दूर
सखी बिचारी एकटी आहे
कुणाला तरी वेधित आहे
कुणाला तरी शोधित आहे
युगांपासून...क्षणांपासून

दुसऱ्याक्षणीं रवी उगवला
अन् सूर्यविकासी कमल फुललें
क्षितीजावरचें स्वप्न रुपेरी
आकाशांतच विरलें आणि
कमलपत्रावर दंव तरारले !

— कु. सुमन कुळकर्णी
[सी. बी. ए.]

GATHERING MANAGING COMMITTEE 1959

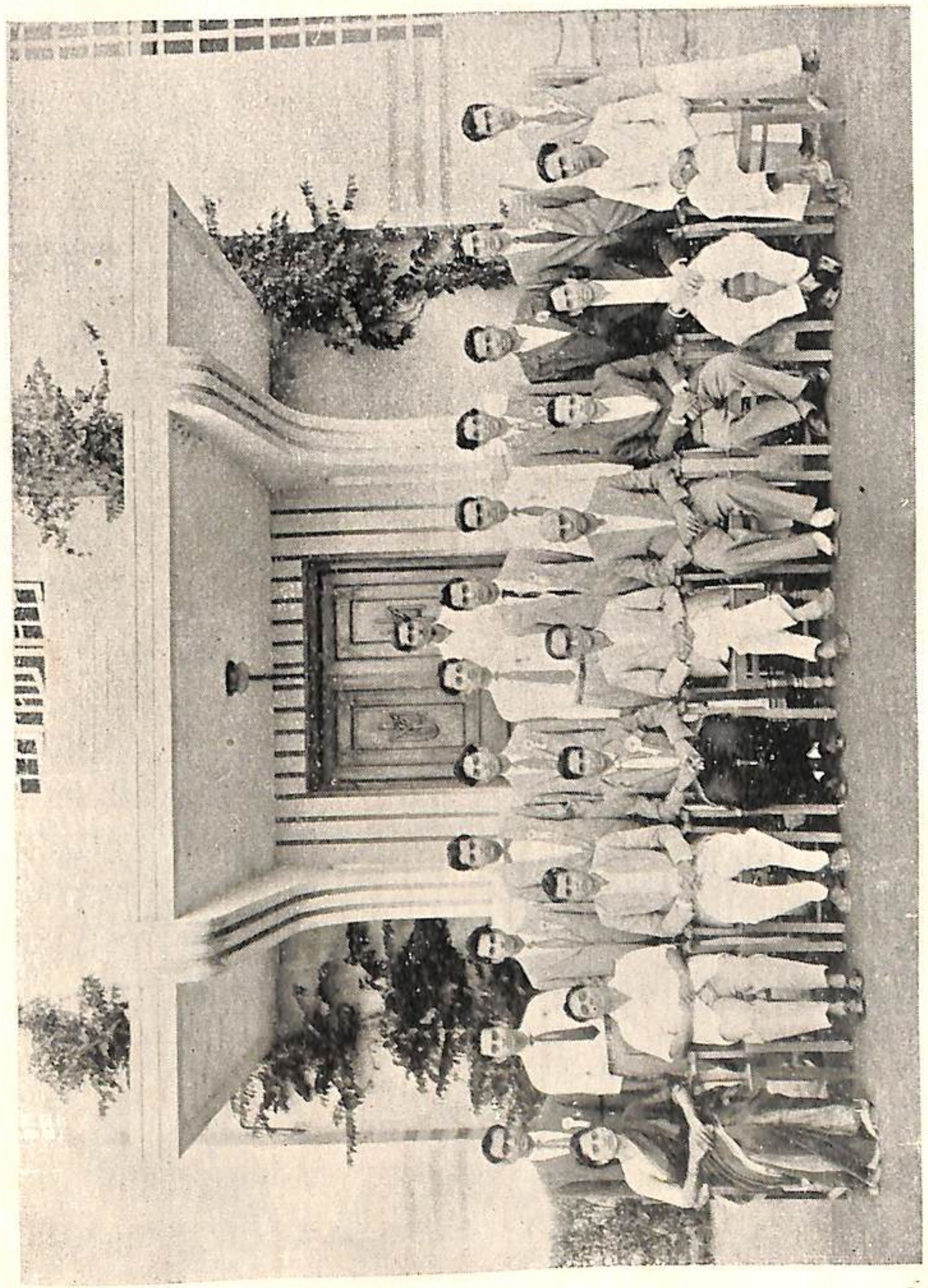

In Chair (L. to R.):— Miss Sunanda G. Deshpande; Prof. P. G. Abhyankar; Prof. M. D. Nadkarni; Shri S. J. Tadvi (Gen. Secretary); Prin. Y. S. Mahajan (President); Prof. G. R. Kshirsagar (Chairman); Prof. C. R. Potnis; Prof. M. M. Thatte; Prof D. H. Chaudhari.

Standing (L. to R.):— Shri N. S. Kolhe; Shri R. S. Gajare; Shri N. D. Chaudhari; Shri A. D. Borole; Shri M. A. Kadri; Shri F. T. Ghorpade; Shri V. A. Patil; Shri R. R. Patil; Shri B. S. Chaudhari; Shri J. G. Nidane; Shri R. P. Chaudhari; Shri S. R. Vadjikar.

" कै. सौ. डॉ. चंदूबाई कुळकर्णी वक्तृत्वस्पर्धा " नाशिक १९६०

यशाचे मानकरी

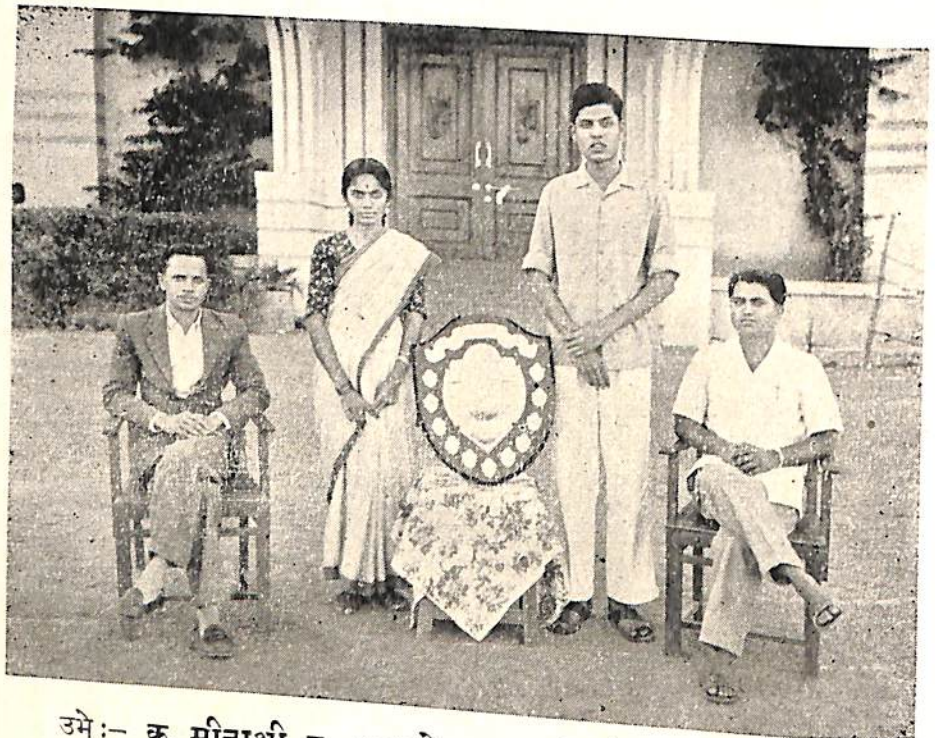

उभे :– कु. मीनाक्षी द. पळसुले * श्री. सुरेश ओक

" घरमालक "

आमचे कलावंत

उभे (डावीकडून) :— श्री. कोहोक; श्री. तायडे; श्री. राठोड; श्री. शेख; श्री. बागुल;

विंदा करंदीकर : एक अभ्यास

लेखिका– कु. विमल राणे
(सी. एम्. ए.)

विंदा करंदीकरांच्या ' स्वेदगंगा ' व ' मृद्‌गंध ' या दोन्ही काव्यसंग्रहांत आजच्या नव्या कवितेच्या खुणा, आजच्या काव्यांत जो नवा आशय स्पष्ट होतो तोच स्पष्टपणाने आढळतो. ' स्वेदगंगें ' त थोडी प्राथमिकता असली तरी नव्या सामाजिक जाणीवा त्यांत व्यक्त झाल्या आहेत. १९३५ नंतर कवी सामाजिक बाबतींत अधिक जागरूक झालेले दिसतात. यंत्रयुगीन संस्कृतीमुळे मानव संज्ञाहीन झाला आहे, मानवी मूल्यें समूळ नष्ट होत आहेत, अशा परिस्थितींत जीवनांत क्रांति घडून हे सगळे अन्याय नष्ट होऊन समता प्रस्थापित व्हायला पाहिजे हा नवकवितेचा एक आशय; व त्याअनुसार, कुसुमाग्रज, अनीलाप्रमाणेच करंदीकरांच्या काव्यांत मानवतेचें चित्रण आढळतें. सर्व प्रकारच्या अन्याय्य आक्रमणाविरुद्ध उद्वेग, प्रक्षोभ दिसून येतो. मर्ढेकरांप्रमाणेच मानवी जीवनांतील वैफल्य, कुरूपता, हिडीसता ते रंगवितात. पण तेवढ्यावर न थांबतां ' भविष्याबद्दलचा आशावाद ' हें करंदीकरांचें वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या काव्यांत आशयाच्या निराळेपणाबरोबरच अभिव्यक्तीचा निराळेपणाहि जाणवतो. त्यासाठी ते वेगळीं प्रतीकें वापरतात. प्रतिमांच्या द्वारां आपल्या मनांतला आशय ते व्यक्त करतात. विंदा करंदीकर, वसंत बापट, शरदचंद्र मुक्तबोध, मंगेश पाडगांवकर या आजच्या प्रमुख कवींच्या काव्यांत वैचारिक अभिनिवेश जास्त आढळतो. मात्र सर्वांचा समतेचा दृष्टिकोन असला तरी प्रत्येकाचा स्वतःचा असा विशिष्ट दृष्टिकोन आहे. प्रतिमासृष्टिहि प्रत्येक कवीची स्वतंत्र आहे. त्यांच्या वैय्यक्तिक अनुभूतींतून, संवेदनांतून निर्माण होणारें चित्र हें स्वतंत्र प्रतिमांचें रूप घेऊन बाहेर पडतें. कवीच्या व्यक्तिगत अनुभूतीमुळे काव्याचा निराळेपणा जाणवतो.

' स्वेदगंगें ' त करंदीकर केशवसुतांच्या अधिक जवळचे वाटतात. कारण केशवसुतांच्या ' जुनें जाऊं द्या मरणालागुनि ' या मुख्य मंत्राचा उच्चार त्यांच्या काव्यांत प्रामुख्याने आहे. ' तुतारीं ' त गुंफलेल्या कल्पना ' स्वेदगंगें ' त ओळीओळींतून आढळतात. मजूर हा केशवसुतांप्रमाणेच करंदीकरांच्याहि आस्थेचा विषय आहे. त्याच्याबद्दल वाटणाऱ्या तळमळीमुळेच—

" मजुरांच्या शरिरांचा घालून नित्य नवा तंबाखू;
चिलमी ओढित गिरण्या साऱ्या बसल्या ! "

हें भीषण सत्यदर्शन ते इतरांना घडवितात. चैतन्याविण जीवन असलेल्या, इच्छेवाचून क्रिया करणाऱ्या, माणुसकीवाचून माणूस आणि आत्म्यावाचून प्राणी असलेल्या,

" आशेवाचून भविष्य ज्याचा पुढला,
मधुर स्मृतिविण भूत जयाचा गेला ! "

अशा मजुरांचें हृदयद्रावक वर्णन ते करतात. अशी भेसूर विकृति साधण्याचा विक्रम सैतानालाहि साधणार नाही तो मानवाने साधला आहे. ' श्रीमतांचा स्वर्ग रचाया नरक बने मजुरांचा ', किंवा " मानव आहे कापीत मानव " हें करंदीकरांचें भाष्य केशवसुतांच्या " नरेंचि केला हीन किती नर " या उक्तीची आठवण करून देते आणि ही परिस्थिति बदलावी म्हणून ते ' स्वेदगंगे 'च्या पावित्र्याची महति गातात. देवीहूनहि पावनतर असें हें गंगाजळ असल्यामुळे,

" पुजा पुजा रे मानव याने;
पुजा पुजा रे समाजशंकर "

असा आदेश देऊन स्वेदबिंदुंनाहि ते एकत्र आणून क्रांतीच्या जयजयकाराची गर्जना करणारा संघटनेचा तुफान सागर निर्माण करण्याचें आवाहन करतात.

आणि सत्य, शिव व सौन्दर्य जगवून विश्वाची नवमूर्ति घडविण्याचा संदेश देतात. कारण स्वेदाची ही अखंडगंगा देश, धम आणि रक्ताचे बंधारे, धरणें फेडीत, नवीं क्रांतीचीं गाणीं गात विविध मुखांनी व विविध दिशांनी संघटनेचा, स्वातंत्र्याचा, नव्या युगाचा सागर शोधीत अखिल विश्वावर धावते आहे.

करंदीकरांचा मानवतेचा दृष्टिकोनहि अतिशय विशाल आहे. म्हणूनच—

" दुर्बलांना दुःखितांना, शापितांना, शोषितांना,
आज क्षितिजांच्या करांनी देत मी आलिंगना रे ! "

असें ते म्हणूं शकतात.

' स्वेदगंगे ' च्या इतर सामाजिक कवितांत मात्र प्रारंभिकता असल्यामुळे देशभक्तीचें स्थूल आवाहन आढळतें. राष्ट्र, हिंदवीर, आर्यत्व, संघटना, स्वातंत्र्य यांतून त्यांना प्रेरणा मिळालेली दिसते. त्यानंतरच्या सामाजिक काव्यांना विषमतेचा विध्वंस व समतेचा पुरस्कार यांची बैठक लाभलेली दिसते. सुरवातीला रचनेचें चातुर्य, अर्थपूर्ण शद्बरचना कमी असली तरी त्या सर्वांकडे दुर्लक्ष व्हावें असा त्यांतला विशेष म्हणजे सत्याचा व अस्मितेचा उद्घोष ! ' मृद्गंधां ' त तर ही सत्य शोधाची धडपड अधिकच वाढली आहे. हें सत्य भेसूर, हृदयाला पीळ पाडणारें आहे. या युगांतील परिस्थितीचा विशेष – वैफल्य– त्याला त्या सत्याने उघड्यावर आणलें आहे. तेथे प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करणारे, ' होईल ' चा आनंद ' आहे ' च्या अगोदर स्विकारणारे ' बंडखोर आत्मे ' फार क्वचित् भेटतात. जीवनाच्या ॲसिडमध्ये विरघळून जाणारे निष्क्रिय, दुबळे बनलेले जीवच अधिक. त्यांच्या जीवनाचें करंदीकरांनी घडविलेलें दर्शन भेदक आणि मर्ढेकरांच्या काव्याशीं मिळतें जुळतें आहे. ही माणसें ' झडणारीं, न मरूं शकणारीं, धुमसणारीं, न पेटूं शकणारीं, कुढणारीं, न कडाडणारीं ' अशीं आहेत. त्यांना रडण्याचें ह बळ नाही. ' मज्जा मेली, इथे भावनेला गंध नाही, वेदनेला छंद नाही, जीवनाची गद्य गाथा वाहते आहे, तिलाहि कसलेच बंध नाहीत. प्रत्येक बाबतींत मानव संज्ञाहीन झाला आहे. त्याला कसलीच खंत वाटत नाही. त्यामुळेच यापुढे या मानवाला अमृताचा शाप नाही. '

जीवन ही सतार नसून एकतारी झाली आहे आणि ती एकच तार पुन्हा पुन्हा वाजते आहे. माणसांच्या पिचक्या हाडांत असाध्य रक्तक्षय झाल्याने त्यांच्या आत्म्याला नव्या तत्वज्ञानाचा प्रकाश झेपत नाही. सृजनशील जीवनाचीं नवीं बीजें, नव्या जाणीवा, नवे अनुभव हे जुनाट, निर्जीव मनाला पचनीं पडूं शकत नाहीत. नव्या मानवी जीवनाचीं चैतन्यदर्शक नवीं मूल्यें ते स्वीकारू शकत नाहीत, उलट, " वाटतें विरले माझ्या जीवनाचें ठिसूळ मडकें चैतन्याच्या धारेंत आणि होईल पाणीच गढूळ " अशी कवीला भिती वाटते. निरनिराळ्या संस्कृती, तत्वज्ञानें यांची भेसळ करून " आम्ही सगळेच घालतो गोंधळ ! " स्वतःच्या जागृतीच्या वेदना कोणालाच नाहीत. असल्याच तर फार दुबळ्या म्हणून याचना अधिक वाढविणाऱ्या आहेत. हें सगळें कवीनें मर्ढेकरी उपरोधाने न्याहाळलें आहे. परंतु अशा परिस्थितीबद्दल तिरस्कार न दाखवितां उलट त्याच्या सहानुभूतीचा ओलावा या जिवांना लाभतो. त्या सहानुभूतीमुळे कवीचें मन दुभंगतें. त्या जिवांच्या दुखांःत तें निथळून निघतें, त्याचा अलगपणा हरवून जातो. त्या भकास वातावरणाच्या झळांनीं तें होरपळतें व कवीच्या तोंडून, " असें कांही पाहिलें आहे, त्याने दुभंगलो " असें उद्गार बाहेर पडतात. परंतु तें पाहून कळवण्याखेरीज त्यांच्यासाठी आपण कांहीच करूं शकत नाही, याचें त्याला तीव्रतेने दुःख वाटतें, खंत वाटते– " जाणिवेच्या पिंजऱ्यांत किंचाळते माझी मैना;
तरी मुकें तिचें दुःख, हीच दैना हीच दैना !"

असें कवीला वाटायला लागतें. त्या सहानुभूतीचा कांही उपयोग न होतां त्याचे दुःख मात्र वाढतच जातें. शेवटीं तो आपल्याच मनाला उद्वेगाने दगड बनायला सांगतो—

" अन्नाशिवाय कपड्यांशिवाय,
ज्ञानाशिवाय, मानाशिवाय
कुडकुडणारे हे जीव,
पाहू नको डोळे शीव ! "

कारण रस्ता अटळ आहे. हें ' आहे ' हें असेंच चालणार. इथे आत्मा विकून त्याची किंमत केली जाते. कारण ' माणूस मिथ्या, सोनें सत्य ! हें इथलें वेदवाक्य आहे. म्हणून —

" बन दगड आजपासून काय अडेल तुझ्यावाचून ! "

परंतु हा उद्वगोपदेश कांही क्षणच टिकतो. हा रस्ता, ही सारी घाण अटळ असली तरी " एक वेळ अशी येईल, घाणीचेंच खत होईल " याची त्यांना खात्री आहे. त्यावेळीं —

" अन्यायाचीं सारीं शितें, उठतील पुनः होतील भुतें,
आणि – या सोन्याचे बनतील सूळ ! सुळीं जाईल सारें कूळ ! "

आज जी लाल धूळ उडतांना दिसते आहे, त्यामागून येणारा स्वार या मनाच्या दगडावर धार लावील. तेव्हढें यश तुला रगड आहे; अशी ते कळवळणाऱ्या मनाची समजूत घालतात नंतर त्यांचें हळवें मन अवघ्या अभाग्यांचे अश्रू आपल्या डोळ्यांत साठवतें, त्यांच्या वेदना शोषून घेतें, या यातनांच्या अखेरीची वाट पाहतें आणि त्यासाठी एका आदर्श, अमर जनतेचें स्वप्न तें आपल्या डोळ्यापुढें रेखाटतें. " ती जनता अमर आहे ! " हें करंदीकरांचें दीर्घकाव्य त्यादृष्टीने वैशिष्ठ्यपूर्ण आहे. कवितेच्या पूर्वार्धात सामाजिक जीवनांत जिथे तिथे कवीला विसंगति, अन्याय, विषमता, दंभ या गोष्टी आढळल्या. त्या सगळ्या चीड आणणाऱ्या गोष्टींवर कवीने त्वेषाने प्रकाश टाकला आहे. प्रामुख्याने विषमतेंत भरडून निघालेल्या जनतेचें उपरोधपूर्ण चित्रण करून त्याबद्दल त्वेषाची भावना व्यक्त केली आहे. दुसऱ्या महायुद्धांतील संहारकांडामुळे जे अनेक निष्कारण बळी गेले त्याची चीड येऊन पुराणांतील विरोधी मार्मिक उदाहरणें घेऊन कवि त्याचा उपहास करतो. या सर्वत्र वैफल्यामुळे मृगाच्या वादळांतून कवीने मातींतील महापुरुषाचे आर्त निःश्वास ऐकले आहेत. आणि विजेच्या कडकडत्या प्रकाशांत पोलादी कण्यांचे मानवहि जीवनाच्या ॲसिडमध्यें विरघळून जातांना पाहिले आहेत. पौर्वात्य पाश्चात्य, नवे–जुने यांतील विसंगतीमुळे गोंधळलेल्या जगाची रात्रच संपत नाही व उजाडत नाही; त्यामुळे प्रकाशहि येत नाही व त्यांना नव–जीवन मिळूं शकत नाही. हा अंधार निरनिराळ्या भूमिकेंतून निर्माण झाला आहे. सामान्य जीवनाचीं पाळेंमुळेंच उखडलीं गेलीं आहेत. शाश्वत मूल्यें उध्वस्त झालीं आहेत. सामाजिक जीवनरूपी पिंपळ वठला आहे व जुनाट, अन्यायी रूढीचा महासमंध त्यावर बसला आहे. ती रूढि कोणीच टाळूं शकत नाही. सगळी संस्कृति ही अर्थप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे पैशाच्या जोरावरच उभारलेली आहे. समाजांतील न्याय, नीति यासारखीं शाश्वत मूल्यें देखील पैशानेच ठरतात.

" सोन्याच्या किल्लीनेच उघडतात दरवाजे ! "

आणि " जातात ऊंट सुईच्या नेठ्यांतून रात्रींच्या साम्राज्यांत ! "

अनेक संदर्भ देऊन कवि तत्कालीन समाजजीवनाचें मर्मभेदक चित्रण करतो.

" गिरण्याच खातात गाडलेलें कापड,
आणि वाटतात उघड्यांना नागड्यांना
कोळशाचा धूर कर्णाच्या ऐटीनें ! "

शास्त्रीय शोधांची प्रवृत्तीहि विधायक असण्यापेक्षा विध्वंसक अस्त्रांचा शोध लावण्याकडेच अधिक. त्यामुळे फ्रान्स, रशिया, चीन या राष्ट्रांत क्रांति होऊन उजाडलें असलें तरी आमच्या रात्रीचा काळाकुट्ट अंधार मात्र कधीच संपत नाही. सगळीकडे नग्नाचा पाढाच ऐकायला येतो. परंतु असें नैराश्यपूर्ण चित्र उपरोधाने रेखाटूनच कवि थांबत नाही. पुढे तो आपलें समाजवादाचें आशावादी तत्वज्ञान मांडतो. इतक्या वाईट थराला परिस्थिति गेली तरीहि शेवटीं —

" वाटतें जगावें, वाटतें जगवावे,
अजूनहि, अजूनहि वाटते आशा

दुःखाच्या दर्याचीं तीनच आचमनें,
व ब्रह्माप्रमाणे – व्यापते जाणीव, उरतें दशांगुळें " !

नाकारतां नाकारतांहि जीवन आनंद आकारीत जाते. अजूनहि जीवनप्रवाहाच्या संभाव्य विकासाची जाणीव उरते. निराशेच्या घोर अंधःकारांतून दुःख, विषमता, अन्याय, यांतूनहि कांही आशेचीं चिन्हें दिसतात. अजूनहि मानव संपूर्णपणे राक्षसाच्या पातळीवर न जाता त्याच्यांत थोडी माणुसकी उरली असल्याची जाणीव होते ––

" अजूनहि धडधडतें उरांत कांहींसें सगुण सचेतन "

आणि म्हणूनच. " अजूनहि कोणी निळ्या डफावर थाप हाणून उद्गारतो ––

" तूं जगशील, तुम्ही जगाल ! "

निराशेतूनहि नवयुग निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू असतो. त्यामुळे जीवनांतील सत्य, शिव, सौंदर्य सर्व मानवतेचीं मूल्यें नष्ट झाल्यासारखी वाटली, तरी एकदम पूर्वेच्या वाऱ्यावरून उन्मत्त गंध येतो. तिकडून त्यामागोमाग प्रकाश येईल, उजाडेल असें वाटून त्या आशेवर जगावेसें वाटूं लागतें.

" अजूनहि इंद्रियें रहातात इमानी,
जीवनाच्या प्रेरणेशीं,
आणि करतात आजपण समृद्ध ! "

अशा वेळींच आशा ' वादळाच्या वारूवरून उधळतात, दिशांचे उंबरठे ओलांडून जातात, आणि स्फुरवितात मातीचें महाभारत, वीजेचीं वीरगीतें ' आणि कवि एका आदर्श, अमर जनतेचें चित्र आपल्या मनःचक्षुपुढे रेखाटतो. या जनतेच्या पोटांत आग आहे व डोळ्यांत शंकराचा राग आहे, तिच्या ऐक्यांत लाव्हाची लाट आहे व पायांपुढे प्रकाशाची वाट आहे, तिच्या हृदयांत अन्यायाची कळ आहे व बाहूंत सागराचें बळ आहे. इच्छेंत नियतीचा नेट आहे व हातांत भविष्याची भेट आहे. व तिच्या नसानसांत क्रांतीचें लाल रक्त आहे व तिच्या सत्तेखालीं पृथ्वीचें तख्त आहे आणि म्हणूनच या जनतेच्या मुक्तीसाठी अजून एक समर आहे आणि जिचा आत्मा एक, ती जनता अमर आहे.

या युगाचा दुसरा विशेषहि करंदीकरांनीं रंगविला आहे तो म्हणजे यंत्राचा उदय. " यंत्रावतार " या कवितेंत यंत्रनिर्मितीबद्दलची सुरवातीची कल्पनाच वेगळी भव्य आहे. सस्यश्यामल पृथ्वि व समाजपुरुष यांच्या उत्कट मीलनांतून, विज्ञानात्मक दाहक वीर्यापासून पोलादी पिंडाच्या यंत्राचा अवतार झाला आहे. अशा या यंत्राला त्रिविक्रमाचा अकरावा अवतार मानून त्याला इतिहासाच्या गर्भाला विच्छेदून, क्रांतीच्या वेणा घेऊन येण्याचें कवीने आवाहन केलें आहे. यंत्रानें आजच्या जगांतील सामर्थ्य, त्याचीं नवीं मूल्यें प्रकट केलीं आहेत.

' स्वर्गंगेचा पट्टा चढवून, ब्रह्माच्या चक्रावर
या यंत्राचा स्वीकार करी विश्वविधाता ईश्वर ! '

अशी भव्य काव्यमय कल्पना यंत्राची महति सांगतांना ते करतात. यंत्रामुळे साम्यवाद निर्माण होऊं शकेल म्हणून त्याची साम्यवेद, पांचवावेद म्हणून पूजा करायला कवि सांगतो;

ये ये घडवित सृष्टी, ये ये सुखवित कष्टी,
ये ये होऊन ब्रह्मा, विष्णु, शंकर ! "

संपूर्ण क्रांति करून युगधर्माचें संवर्धन करण्यासाठी तळमळीने कवि यंत्रांना सार्थ करीत, स्वप्नांना स्वीकारीत येण्याचें आवाहन करतो.

" सहारित नंदनवन, निर्मित ये नवमानव,
उद्घोषित नवमूल्यें, उद्घोषित क्रांतीपाठ,
ये यंत्रा, ये यंत्रा ! "

दुर्दम्य आशावाद सावेश वाणीने प्रकट करण्याचें सामर्थ्य निश्चितच करंदीकरांच्या शब्दांत आहे. येथे अभिव्यक्तीला कसल्याच मर्यादा पडत नाहीत.

मनामनांतून शिवशिवणाऱ्या विराट विकल्पतेला अर्थपूर्ण शब्दांत त्यांनी प्रकट केले आहे. प्रत्येक शब्द अर्थात भिजवून लिहिला गेला आहे. तो अशातऱ्हेने कीं वाचकाला अर्थच आधी जाणवावा व शब्द नंतर दिसावेत.

अशा या क्रांतीचा आवेशपूर्ण उद्घोष करणाऱ्या कवीला प्रेमाच्या नाजुक छटाहि नवख्या नाहीत.

करंदीकरांच्या प्रेमकाव्यांत कविमनाचें वेगळेंच दर्शन वाचकाला घडतें;––

" अशीच आलीस निळ्या नभांतून पांघरूनी स्वप्नांचा शेला,
आणिक मजला तव नयनांतून नव्या जगाचा प्रत्यय आला"

असें म्हणून गडकऱ्यांच्या ' प्रेम आणि मरण ' यांतील वृक्षाप्रमाणेच––

" तुझ्या मुठींतील जिवंत जादू,
चमत्कार तो पुन्हा करूं दे;
मरतांनाचा बहर असो हा,
पुन्हा एकदा मला फुलूं दे ! "

असें ते सांगतात. करंदीकरांची प्रेमगीतें अतिशय नाजूक व उत्कट अशीं भावगीतें आहेत

" प्रेम कराव मुकें, अनामिक प्रेम करावें होऊनिया तृण
प्रेम करावें असें परंतु प्रेम करावें हें कळल्याविण "

हे कवीचें तत्वज्ञान आहे. आणि दुसरें म्हणजे हें जीवनच एव्हढें भेसूर आहे कीं " अशा जिण्याचा विचार करतां, मला न झेपे विचार माझा. " असें कवि म्हणतो. कारण " भूत गातसे शोकगीत अन् भविष्य बसवी नवा तमाशा " त्यामुळेच––

" अशा जिण्याचा विचार करतां,
वैराला नच उरतें किंमत,
मनांत जिरतें प्रेम व्यथा अन्
मुखांत उरतें कांही कडवट "

प्रेमाच्या निरनिराळ्या नाजूक छटा त्यांच्या प्रेमकाव्यांत रंगवलेल्या आढळतात. " तुझिया ओठावरला मोहर मम ओठावर चढला ग । " " अन् आत्म्याच्या देव्हाऱ्यांतून गंध मधूर दरवळला ग । " हा अनुभव कवीला येतो. व " तूं नसतीस तर नसतो मी हि । " असें त्याला वाटतें. अशा प्रीतीच्या उत्कटतेमुळे

" कधी वाटतें, वाटतें, तुला द्यावें असें कांही
ज्यांत लपेल आकाश, लोपतील दिशा दाहि । "

परंतु अशी उत्कट प्रीति सफल न झाल्यामुळे

" जमू नये त्यावेळीं जमलें,
जमू नये अन् अशा ठिकाणीं । "

असें कवीला वाटूं लागतें. आणि त्यामुळेच

" हें न मला कां कळतें ?
तूं पिचशी माझ्यास्तव,
हिमशिखरें पांघरशी,
आंत परि हें तांडव । "

असें तो म्हणतो. परंतु तें कितीहि दडवायचा प्रयत्न केला तरी ती जखम बुजत नाही. तिची भावातुर नजर, भावोत्कट शब्द अजून आठवतात व कवि अस्वस्थ होतो. परंतु प्रेमांत तृप्तीपेक्षा अतृप्तीच कवीला समाधान वाटते. म्हणून तो " तृप्तीतच बहर तुझा, अतृप्ती माझा वर । " असें म्हणतो.

जीवन जगण्याची आकांक्षा अशी उफाळली की अस्मितेला एक आगळें तेज चढतें, आत्म्याच्या प्रकाशांत ' इंद्रियांची पूजा ' सुरू होते.

या लौकिकाच्या आसक्तीमुळेच ' कावेरी डोंगरे,' ' पंतोजी,' ' धोंड्या न्हावी ' या सारख्या सामान्य व्यक्ती, व ' कीर्तन ' ' गोंधळ ' यासारखे प्रसंग त्यांच्या काव्याचे विषय होऊ शकतात. त्यांच्यांतील नाट्य, करंदीकरांची प्रतिभा सूक्ष्म तपशीलासह सामर्थ्याने दर्शवूं शकते व त्यांचीं रेखीव शब्दचित्रें ते रेखाटतात, हा करंदीकरांचा आणखी एक विशेष. त्यांतूनच रस्ता व पायवाट यांच्यांतील एका प्रश्नोत्तराच्या रूपाने एक सुरेख नाट्यगीत निर्माण होतें. तोच विशेष स्वेदगंगेंतल्या चुटक्यातहि आढळतो. त्यांतली विनोद बुद्धि वाऱ्याच्या झुळुकेप्रमाणे वाचकाच्या मनाला सुखवून जाते. ' कीर्तन ' कवितेंतील सूक्ष्म व नाजुक उपरोधाने नटलेलीं वर्णनें, ' सरोज नवानगरवाली ' यांत दोन दृश्यांच्या विरोधाने निर्माण केलेला संयमित करूणरस इत्यादि गोष्टी मनाला चटका लावतात. त्यांच्या काव्यांतील विषयांचें वैचित्र्य, विविधता लक्षांत घेण्यासारखी आहे. " बाळ होऊनी कुशींत यावें " " फितुर झालें तुजला अंबर " ' वेध ' यांत व्यक्त झालेली वात्सल्य भावना, चुटक्यांतला बौद्धिक विनोद, ' त्रिवेणी ' हें दीर्घकाव्य यांतून तेंच वैशिष्ठ्य प्रकट होतें.

कांही स्फुट कवितांतहि त्यांच्या प्रतिभेचें सामर्थ्य स्पष्टपणे दिसतें. मनांतील विचारांना अन्वर्थक शब्द-योजनेने ते सहजपणे व्यक्त करतात. कांही दुर्बोध नवकाव्याप्रमाणे——

" अर्थ चालला अंबारींतुन, शब्द बिचारे धडपडले "

किंवा " प्रतिमा आल्या उंटावरूनी,
नजर तयांची पण वेडी,
शब्द बिथरले त्यांना; भ्याले–
स्वप्नांची चढण्या माडी ? "

अशी स्थिति 'मृद्गधां'त मुळीच दिसत नाही. नवीन आशय शब्दांतून व्यक्त करण्याची धडपड न दिसतां सहजपणे अर्थाची अभिव्यक्ति होते. " वेदनेला अर्थ दे रे, व्यर्थ ना जावो कळा या " ही त्यांची प्रार्थना सफल होते आणि कवीच्या समर्थ व्यक्तिमत्वामुळे विविध प्रतिमांच्या सहायाने सूक्ष्म अर्थाची अभिव्यक्ति होते. त्यामुळेच स्वतःच्या मनाला गुहा, गाभारा असे शब्द ते उगीच वापरीत नाहीत. 'कसा मी कळेना' असें म्हणतां म्हणतांच स्वतःच्या मनाच्या विविध अवस्था ते प्रकट करतात. जीवनांतल्या आपल्या अनेक परस्पर विसंगत भूमिका, निरनिराळ्या विसंगति रंगवून शेवटीं कवीला त्यांतला खरा मी कसा आहे याचा संभ्रम पडतो. आणि त्याला—

" असा मी ... तसा मी ... कसा मी कळेना;
— स्वतःच्या घरीं दूरचा पाहुणा मी "

असें वाटायला लागतें. केव्हा 'सुखाच्या शोधांत' असतांना त्यांना सुख हें त्याच्याच सावलींत असतें.

" स्थिर राहूनहि वाढते ऊंची, जातात पाळे खोल खोल-
स्थिरतेचाच बुरखा पांघरून,
जगते गति निराळ्या पातळींत ! "

या गतीच्या तत्वज्ञानाचा व त्यांतून सुखाचा शोध लागतो. " दांतापासून दांताकडे " यांत कोणतीहि संस्कृति, कोणतेंहि युग असलें तरी त्यांत सामान्य जनता ही नेहमी भरडली जात असते व त्या संस्कृतीचा उपयोग केवळ सत्ताधीशांनाच मिळतो. मग तो नेपोलियन असो वा बुद्ध असो. संस्कृतीच्या ओठावरची साथ त्यांच्यासाठी असते. सामान्यांना " पूर्वीं झालें तेंच घडे " हें त्यांचें सूक्ष्म सामाजिक निरीक्षण व्यक्त होतें तर,

" कुरुक्षेत्रहि असेल हसलें,
पाहुनिया फसलेले हेतु,
ऐट आणू दे भगवी गीता,
रक्ताचा वर डाग परंतु– "

असें सांगून समाजांतील परस्परविरोधी भूमिकांमुळे प्रत्येकजण स्वतःलाच फसवीत असतो, या विदारक सत्यावर ते प्रकाश टाकतात. त्यांच्या प्रत्येक कवितेंत कांहीतरी वैशिष्ट्य आहे. यंत्राला त्रिविक्रमाचा अकरावा अवतार म्हटल्यावर विज्ञानाला ते 'ब्रह्म' व आइनस्टिनला 'गूढ महंत' म्हणून संबोधतात.

करंदीकर हे प्रयोगशील, गतिमान कवि आहेत, मुक्तसुनीतें, तालचित्रें वगैरे नवीन नवीन प्रयोग काव्यक्षेत्रांत ते करीत आहेत. सूक्ष्म अनुभवांच्या अभिव्यक्तीमुळे नवनवीन प्रतिमांत विविधता आढळते. कवींच्या व्यक्तिमत्वांतून त्यांच्या कल्पना प्रतिमांचें रूप घेऊन बाहेर पडतात. नवकाव्यांतल्या प्रतिमा या कवीच्या व्यक्तिगत अनुभवांशी सलग्न असल्यामुळे केव्हा त्या दुर्बोध होतात. करंदीकरांच्या 'स्वेदगंगा' किंवा 'मृद्गंधां' तील काव्यांत मात्र ही दुर्बोधता फारशी आढळत नाही. त्या प्रतिमांच्या मागची भावना समजून घेतली म्हणजे त्यांतलें काव्य, त्यांतील सूक्ष्मता, सखोलता लक्षांत येते. त्यांच्याच काव्याची भूमिका त्यांनी सांगितली आहे. त्यावरून सुरवातीला ते शब्दनृत्याने भारल्यामुळे त्यांच्या सुरवातीच्या काव्यांत शब्दनिष्ठा आढळते. पुढे स्वतःच्या भावनांत अगर विचारांत कांही विशेष शक्ति, तीव्रता जाणवल्यामुळे त्यांच्या काव्यविचारांत आत्मनिष्ठा आली. पुढे त्यांना 'मी' भोवती पिंगा घालणाऱ्या जाणिवेतहि तोचतोच-पणा जाणवू लागल्यामुळे त्यांतून सुटून बाहेरच्या विविध व विशाल जीवनांत विशेषतः सामाजिक

संघर्षांच्या व राजकीय क्रांतीच्या संबंधांत संभवणारे उत्कट अनुभव चितारावे, काव्यांतूनच समाजाच्या आकांक्षांशी आपला जिवंत संबंध जोडला जावा अशी प्रेरणा जाणवूं लागली व या समाजनिष्ट प्रेरणेंतूनच हळूहळू व्यापक व वस्तुनिष्ठ चित्रण त्यांच्या काव्यांत आलें.

संपूर्ण जाणिवेला करंदीकर काव्यविषय मानत असल्यामुळे, संपूर्ण शब्दसृष्टीचा स्वीकार त्यांनी केला आहे. त्या त्या जाणीवेच्या संदर्भात जे ते शब्द काव्यात्म बनतात आणि त्यांच्या कळा व्यर्थ न जातां त्यांना–वेदनांना काव्यमय अर्थ प्राप्त होतो

———

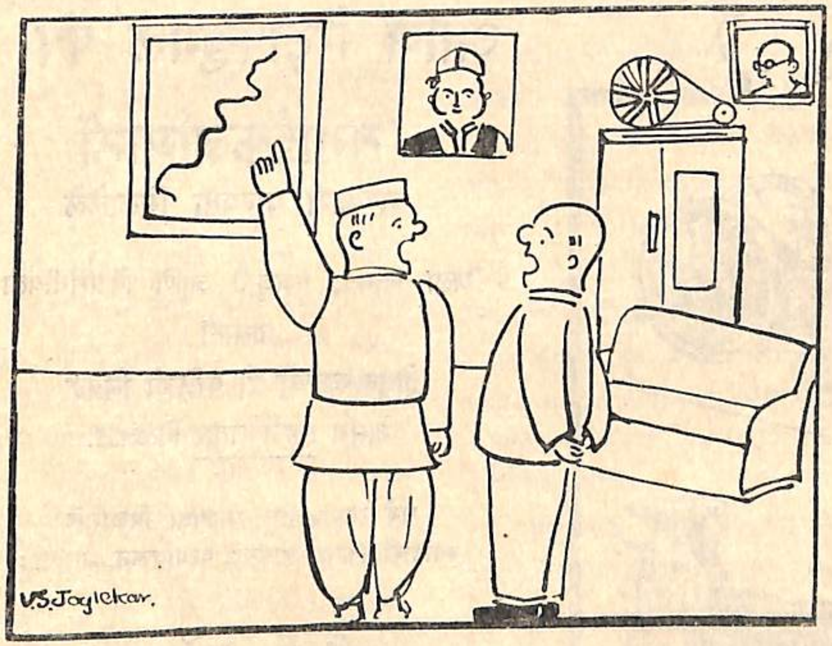

'मंत्री झाल्यावर काढलेल्या सुताचा हा पहिला धागा'

चित्रकारः– व्ही. एस्. जोगळेकर
प्री. डि. शास्त्र

सर्वोत्कृष्ट, वक्तशीर व सुबक छपाई करून मिळण्याचें
जळगांवांतील एकच ठिकाण——
स्वस्तिक प्रिंटिंग प्रेस
जळगांव, [पू. खा.]
एक वेळ ऑर्डर देऊन अवश्य खात्री करा. ❖ तुमचा संतोष हेंच आमचे अंतिम ध्येय.

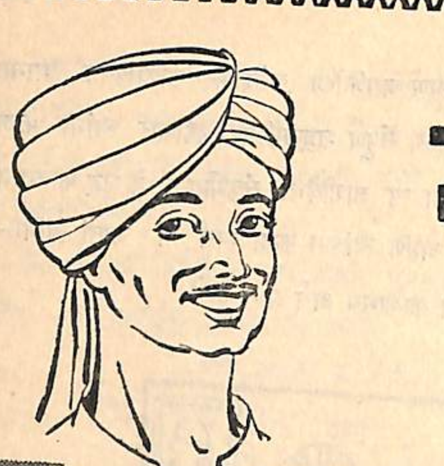

सुप्रसिद्ध

रस्टन

हॉरिझॉन्टल एंजिनें

आणि सेंट्रीफ्युगल पंप

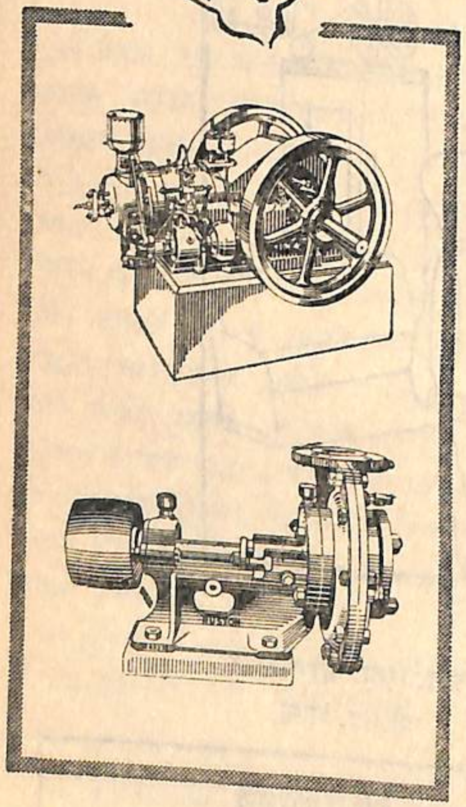

तगाईकर्जासाठीं

सरकारी मान्यता मिळालेले

अल्प किंमत, मजबुती आणि विश्वसनीयता

यांसाठीं

शेतकऱ्यांची ही पहिली निवड

असून सहज तयार मिळतात.

सर्व जिल्ह्यांतील मान्यता मिळालेले

व्यापारी किंवा खालील पत्त्यावरून मागवा:

ग्रीव्ज कॉटन

ॲन्ड कंपनी लि.

मुंबई · अहमदाबाद

—: तसेंच :—

क्राम्पटन

CROMPTON

इलेक्ट्रीक मोटर्स, विजेचे पंखे

विजेचे दिवे, ट्यूब्स्, स्टारटर

व स्विचेस चे

संयुक्त खानदेशचे अधिकृत विक्रेते—

दि भारत एजन्सीज् जळगांव पूर्व खानदेश.

समाज आणि विज्ञान

सुखसाधनांच्या रूपाने आज विज्ञान लोकांच्या घरीं पाणी भरीत आहे. विज्ञानाचा मानवी जीवनावर प्रभाव पडला आहे, पडत आहे. एक नवा आकार मानव-समाजाला आणि त्यांतील परस्पर संबंधांना येत आहे. विज्ञान-युगाच्या प्रभावापासून कोणी अलिप्त राहूं म्हटलें तर तें आज शक्यच नाही. नाना प्रकारांनीं विज्ञान जीवनांत शिरत आहे. परंतु माणसाची वृत्ति मात्र जुन्या जमान्यांतलीच राहिली आहे. पूर्वीची माणसें पुण्याच्या फळाची इच्छा धरीत, पण पुण्यकर्माची मात्र त्यांना आस नसे. आज विज्ञानाने दिलेलीं सुखसाधनें आणि वैभव माणसाला हवे आहे. परंतु वैज्ञानिक दृष्टि आणि वागणूक स्वीकारण्याला मात्र माणसाची तयारी नाही. विसाव्या शतकांतहि बाबा आदमच्या जमान्याला साजणारें आपलें वर्तन असतें. परवां विज्ञान परिषदेंत उद्‌घाटनाच्या भाषणांत याचा उल्लेख करून नेहरू म्हणाले देखील कीं, आम्ही एकीकडे अणुशक्ति उपलब्ध करून घेण्यासाठी धडपडत आहोंत आणि तिकडे आमचे कोट्यवधि बांधव अद्यापि गोंवऱ्यांचाच जळणासाठी उपयोग करीत आहेत! समाजांतील ही विसंगति, विज्ञानाचा स्पर्श किती मर्यादित प्रमाणांत भारतीय समाजाला होऊं शकला आहे, त्याचीच द्योतक म्हणावी लागेल.

निसर्गाची लय जाणल्याने मानवी जीवन सुखी व समृद्ध करतां येईल याची जाण मानवाला आली आणि विज्ञानाचा प्रारंभ झाला. निसर्गाच्या या लयीचें जसजसें अधिकाधिक यथार्थज्ञान माणसाला उपलब्ध होईल तसतसें सुखी व संपन्न बनवूं शकेल. मानवाने आपली जीवनचर्या या निसर्गाच्या लयींशीं सुसंदवादी राखली पाहिजे.

विज्ञानाचा समाजजीवनावर प्रभाव पडतो आणि समाजांतील अनेक दु:खांचा विज्ञानाने निरास होतो, अशी श्रद्धा थोर लोक बाळगून आहेत. परंतु समाज-प्रणालीचा विज्ञानावर कोणता प्रभाव पडतो याकडे फारसें लक्ष पुरविलें जात नाही. त्यामुळे विज्ञान आपल्या मूळ शुद्ध रूपांत समाजांत प्रसृत होत नाहीं. विज्ञानामुळे जें घडावें अशी आशा अपेक्षा असते तें घडत नाही. मग एक प्रकारची निराशा व वैफल्य समाजजीवनांत पसरते. विज्ञानामुळे मानवाला अगतिकता न वाटतां त्याच्या पुरुषार्थाला बहर यायला हवा तो आज दिसत नाही. विज्ञान म्हणजे बुद्धिनिष्ठेचा स्वीकार. परंतु विज्ञानाचा एकीकडे उदो उदो चाललेला असतांना भाकड सांप्रदायिक कर्मकांडें सर्वत्र माजलेलीं दिसतात. विज्ञान आलें तें वस्तुरूपाने, विचाररूपाने नव्हे. त्यामुळे आजहि रुढिग्रस्तांत अंधविश्वास आणि गतानुगतिक वृत्ति सर्वत्र दिसते.

विज्ञानाची दृष्टि माणसाने स्वीकारली कीं, निर्भयपणे परिस्थितीचें आव्हान स्वीकारण्याला तो तयार होतो. आज अशी निर्भयता क्वचित् कोठे दिसते. तेव्हा विज्ञानाचा समाजजीवनावर काय प्रभाव पडतो याचाच केवळ विचार न करतां समाजरचनेचा विज्ञानावर काय प्रभाव पडतो याचाहि विचार झाला पाहिजे. यंदाच्या विज्ञान परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. पारिजा यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात ह्या गोष्टींचा ऊहापोह करून विचारवंतांचें लक्ष वेधलें. त्यांनी केलेलें विवेचन अत्यंत महत्वाचें आहे. समाजरचनेचा विज्ञा-नावर पडणारा प्रभाव हा त्यांच्या भाषणाचा विषय होता. ह्या नव्या पद्धतीने जर विचार केला तर विज्ञान विषयींची भोळी भक्ति सोडून आपण समाजजीवनाचाहि सविस्तर विचार करूं आणि शुद्ध स्वरूपांत विज्ञानाचा

नुकत्याच मुंबई येथे भरलेल्या विज्ञान परिषदेंतील डॉ. पारिजा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाच्या साप्ताहिक साधनामध्यें आलेल्या समीक्षणावरून संकलित. " साधने " च्या सौजन्याने. —प्रा. म. द. नाडकर्णी

स्वीकार करतां यावा अशा दृष्टीने नव समाजरचनेच्या कार्याला लागू.

विज्ञानाने मानवी सुख साधनांत एवढी प्रचंड वाढ झाली आहे कीं, त्यामुळे विज्ञानाचा प्रभाव जसा समाजावर पडतो त्याप्रमाणे समाजरचनेचाहि प्रभाव विज्ञान संशोधनावर पडत असतो याचें भान होत नाही. समाजरचनेच्या विज्ञानावर पडणाऱ्या प्रभावाबद्दल जर आपण जागृत नसलों तर निखळ विज्ञानसंशोधन होणार नाही. आपापल्या विविध सामाजिक गंडांनीं विज्ञानाचें क्षेत्र मात्र कलुषित होईल. मग विज्ञान हें सत्याचें संशोधन न ठरतां आपल्या उपभोगाची एक व्यवहारू कला बनेल, एक मंत्र बनेल. त्यामुळे विज्ञानानुकूल समाज बनण्याऐवजी समाजाची घडी बटमुठ ठेवण्याचें एक साधन असें विज्ञानाला स्वरूप येईल. परिणामतः विज्ञानाने उपलब्ध केलेल्या वस्तूंचा वापर होत राहिला तरी समाजरचनेचा रथ जुन्या चाकोरींतूनच चालत राहील. जुन्या श्रद्धा आणि पूर्वग्रह यांचें ग्रहण न संपतां अधिक बिकट आणि संहारक रूप मात्र प्रकट होईल. विज्ञान हें वरदान ठरण्याऐवजी एक कोलीत मात्र ठरेल. आजहि विज्ञानामुळे सर्वसामान्य माणसाला जो दिलासा मिळायला हवा तो न मिळतां तो भीतीने पछाडला जात आहे. औद्योगिक दृष्ट्या आघाडीवर व विज्ञान संशोधनांत अग्रभागीं असणाऱ्या देशांतील विकृतीने पछाडलेल्या माणसांचें प्रमाण वाढत असल्याचें दिसतें.

हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीने पौर्वात्य राष्ट्रांच्या इतिहासाकडे नजर टाकणें उपयुक्त ठरणार आहे. एकेकाळीं जगांतील ज्ञानाची उतारपेठ असणारीं हीं राष्ट्रें आज इतकीं मागासलेली व दलित कशीं झालीं ? त्या काळांत नवज्ञान मिळवण्यांत या देशांतील व्यक्तींनीं केवढी हिमालयासारखी कर्तबगारी दाखवली ! परंतु येथे जी ज्ञातिवर्णाधिष्ठित समाजरचना अस्तित्वांत आली त्याचा ह्या संशोधनावर परिणाम होऊन या देशांची प्रगति खुंटली. विशेषतः वर्णाधिष्ठित समाजरचनेमुळे भारतांत मुक्त विचारांना वावच राहिला नाही. विचारांवर मर्यादा पडल्या. या मर्यादांविरुद्ध बंडखोरी करणारे कांही थोर पुरुष या भागांत निघाले. परंतु त्यांना समाजाने पचवून टाकले. त्यांच्यामुळे समाजाचें स्वरूप आमूलाग्र बदललें नाही. समाजजीवनांत असा कणखर पोलादीपणा निर्माण झाला कीं, ह्या बंडखोरांची बंडखोरी त्यांच्या जिवितयात्रेबरोबरच जिरून गेली. वर्णव्यवस्थेंतून जातिव्यवस्था उदयाला आली आणि सारा समाज भेदांनीं आणि उच्चनीचतेच्या कल्पनांनीं नुसता बुजबुजला सारा पुरुषार्थ समाजाची ही बसलेली घडी विस्कटूं नये यासाठी खर्ची पडला. ज्ञान हें प्रचलित समाजस्थितीच्या समर्थनार्थ राबवलें जाऊं लागलें. समाज नवज्ञानाने परिष्कृत होण्याऐवजी ज्ञान समाजरचनेमुळे कलुषित झालें ! मुक्त ज्ञानाऐवजी बद्ध मतांचा जोर वाढला. समाजांतील प्रयोगक्षमता नष्ट झाली आणि त्यामुळे कालबाह्य आचारांना प्राधान्य मिळालें. आपली वर्णाश्रित समाजरचना ही उत्तम समाजव्यवस्था अशा अल्पतुष्टतेमुळे नवसंशोधनाची गरज वाटेनाशी झाली. एक प्रकारची बेफिकिरी पसरली. समाजसंघटना आणि आर्थिक व्यवस्था या अशा प्रभावी ठरल्या कीं, समाजांत क्रांतिकारक बदल घडवून आणून कालानुकूल समाजजीवन उभारण्याची उभारीच समाजांत राहिली नाही. उद्योगधंद्यांची जातवार विभागणी झाल्याने त्या त्या जातींच्या बुद्धिमत्तेच्या कुवतीइतकाच त्यांचा विकास झाला. समाजांतील सुखसाधनें गरजांच्या मानाने उणीं पडूं लागलीं. आणि त्यामुळे समाजांत एक अनिष्ट चढाओढ व स्पर्धा निर्माण झाली. सहकार्याच्या ऐवजी संघर्ष प्रभावी ठरूं लागले. त्यांतहि शक्तीचा फार मोठा व्यय झाला.

व्यापक मानवी जीवनाची जाणीव ठेवण्याऐवजी जेव्हा संकुचित विभागांना प्राधान्य मिळतें, तेव्हा ज्ञान-विज्ञान कलुषित होतें. विचार सांचेबंद होतात. अशा साचेबंद मनाकडून अज्ञाताच्या क्षेत्रांत कांही नवें घडेल अशी अपेक्षा करणेंच व्यर्थ आहे. जाति, वर्ण, पंथ, पक्ष, देश यांनीं मर्यादित झालेल्यांचें विज्ञान हें

सत्याचें संशोधन न ठरतां मताचें मंडन ठरतें. भारतीय समाजजीवन आजच्याप्रमाणे जातीवर्णांच्या व अन्य भेदांनीं आणि उच्चनीचतेच्या भावनांनीं बुजबुजलेलें असेपर्यंत ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रांत भारताला भरारी मारतां येणार नाही. येथे पाश्चात्यांच्या विचारांची व तंत्राची उसनवारीच चालू राहील. तोंवर एकीकडे भव्य राष्ट्रीय प्रयोगशाळांच्या साखळ्या उभारल्या जातील, पण दुसरीकडे देवबुवांच्या दर्शनासाठी शेंकडों लोक मृत्यूची वाट चालूं लागतील. एकीकडे वीज आणि वाहतुक साधनांच्या रूपाने विज्ञान दारोदारीं जाईल, पण त्याचा योग्य वापर करण्याची क्षमता नसल्याने समाज दैन्य-दारिद्र्यांतच खितपत राहील. समाजरचना आणि अर्थव्यवस्था यांचा, विज्ञानावर पडणारा प्रभाव जर आपण विचारांत न घेतला, तर आपलें विज्ञानसंशोधन म्हणजे कांही व्यक्तींचा बुद्धि-विलासच ठरेल. वैज्ञानिक दृष्टि जर समाजाला द्यायची तर समाजरचना आणि अर्थव्यवस्था यांचा विज्ञानावर पडणारा प्रभाव आपण ध्यानीं घेणें आवश्यक आहे.

खूण....

आकाशांतील चांदण्या
म्हणतात आज गाणीं
रागांवून, लाडावून
रजनीला म्हणतात ' राणी '

चंद्राच्या छायेखालून
जातात अनेक ढग
म्हणतात कामवेडे,
' रात्रीला ' भरला रंग

चंद्र हळूंच जातो
रजनीच्या अंगणांत
घालतो हळूच शीळ
स्वप्नखुणा खुणावीत !

चंद्राच्या गालांवर
रजनीचा उमटतो राग
म्हणती जग सारे
' चंद्राला ' लागला डाग !

—देवकीनंदन सारस्वत
बी. ए. फर्स्ट इयर

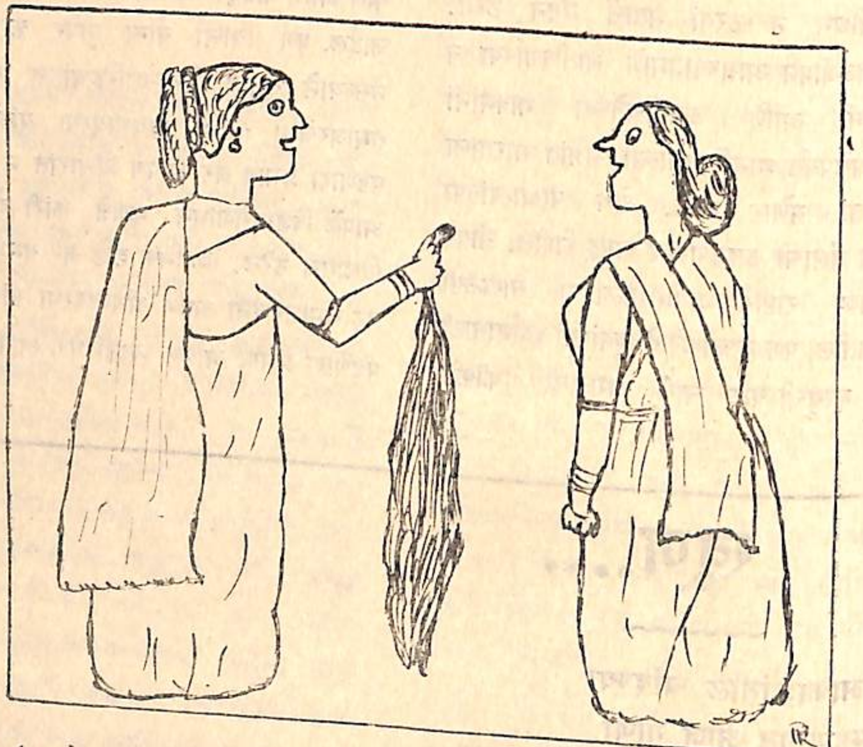

‘ अहो, आज भगिनीमंडळांत केशभूषास्पर्धा आहे ना ! त्याची ही तयारी ’

चित्रकार :— **पी. के. बागूल**
ज्यु. बी. ए.

सर्व प्रकारचें अद्ययावत फर्निचर करून मिळण्याचें
खानदेशांतील एकच ठिकाण

पाटील फर्निचर कंपनी

: प्रोप्रायटर :
डी. एस्. पाटील

विसनजी नगर, जिल्हापेठ,
जळगांव, पू. खा.

❀ फर्निचर विकत तसें भाड्यानेहि मिळेल. ❀

एकवेळ अवश्य अनुभव घ्या ! .... तुमचा संतोष हेंच आमचें ध्येय.

अहवाल

१९५९-६०

वादविवाद सभा

वादविवादसभेच्या या वर्षाच्या कार्याची सुरुवात प्राध्यापक एस्. जी. हुल्याळकर (प्राचार्य, एस्. पी. कॉलेज पुणें) त्यांच्या शुभहस्तें दि. ११-८-५९ रोजीं झाली. अमेरिकेंत त्यांना आलेल्या अनुभवांचें चटकदार निवेदन करून अमेरिकन शिक्षण पद्धती विद्यार्थी, अमेरिकन जीवन यांचें त्यांनी उद्बोधक चित्र रंगविलें.

दि. २८ – ८ – ५९ रोजीं ‘ कै. न्या. रानडे आंतरमहाविद्यालयीन वादस्पर्धेसाठी ’ उमेदवारांची प्राथमिक चाचणी घेण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं प्रा. मो. स. भावे होते. परिक्षकाची जबाबदारी उपप्राचार्य पोतनीस, प्रा. नाडकर्णी व प्रा. अभ्यंकर यांनी स्वीकारली होती. श्री. एस्. बी. पाटील, श्री. पी. टी. वाणी, श्री. पी. एच्. ओक, श्री. एस्. पी. ओक, श्री. साठे, कु. पटवर्धन व कु. पळसुले या विद्यार्थ्यांचीं भाषणें झालीं. श्री. सुरेश ओक व कु. मीनाक्षी पटवर्धन यांची निवड झाली.

दि. ३० – ९ – ५९ रोजीं महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध विचारवंत श्री. ए. डी. गोरवाला यांचें लोकशाहीसंबंधी अतिशय सुंदर विवेचन करणारें भाषण झालें. दि. २७ – ११ – ५९ रोजीं भारतीय-- प्रजासमाजवादी पक्षाचे सुप्रसिद्ध नेते श्री. ह. वि. कामथ यांचें “ भारत चीन सीमावाद ” या विषयावर माहितीपूर्ण व विचारप्रवर्तक असें भाषण झालें.

दि. १६ – १२ – ५९ रोजीं “ बेकारीवर उपाय-- स्त्रियांनी नोकऱ्या सोडाव्या ” ह्या चटकदार विषयावर विद्यार्थ्यांसाठी चर्चा ठेवण्यांत आली अध्यक्षस्थानीं प्राचार्य महाजन होते. श्री. पी. टी. वाणी, श्री. एस्. एन्. देशपांडे, श्री. ए. बी. सपकाळे, श्री. एस्. पी. ओक, श्री. बोरशे, श्री. टोपकर, श्री. एस्. एस्. लढे, श्री. सी. एन्. आठवले, श्री. अरविंद काणे व कु. पळसुले या विद्यार्थी-वक्त्यांनी कार्यक्रम यशस्वी केला. प्राचार्य महाजन यांनी चर्चेचा समारोप केला.

नासिक येथे झालेल्या “ कै सौ. डॉ. चंदूबाई कुळकर्णी ” वादस्पर्धेत सांघिक नैपुण्याबद्दल आपल्या कॉलेजला ढाल मिळाली. आपल्या कॉलेजचें प्रतिनिधित्व श्री. सुरेश ओक व कु. मीनाक्षी पळसुले यांनी केलें होतें. कु. पळसुले यांना उत्तेजनार्थ बक्षीस मिळालें.

हे सारे कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी ज्यांनी आग्हास सहाय्य केलें त्या सर्वांची सभा ऋणी आहे.

सुरेश ओक
चिटणीस

प्रा. ज. वि. महाजन
चेअरमन

सेवापथक

या वर्षीं प्रारंभी श्री. रावसाहेब पटवर्धन यांनी सेवापथकास भेट देऊन मार्गदर्शन केलें. यंदा सेवा-पथकातर्फे बस थांबते ती जागा व तेथपर्यंतचा रस्ता भर घालून दुरुस्त करण्यांत आला. वसतिगृहासमोरील उद्यान तसेंच वसतिगृहाशेजारील जागा, आणि खुल्या नाटकगृहाभोंवतालची बाग व जागा यांची साफसफाई करण्यांत आली. नवीन सभागृहासमोरील जागाहि स्वच्छ करून तिला व्यवस्थित स्वरूप देण्यांत आलें. दि. २४–१२–१९५९ रोजीं पू. साने गुरुजीजयंति वसतिगृहाच्या सभागृहांत साजरी करण्यांत आली. दि. ३१–१–६० रोजीं सेवापथकाची सहल खान-देशांतील ऐतिहासिक महत्वाच्या पाटणें या गांवीं जाऊन आली. या वर्षी सरासरी उपस्थिति २० पर्यंत होती. सेवापथकाचें कार्य यापेक्षा अधिक भरीव होण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या हार्दिक सहकार्याची जरूर आहे. पुढील वर्षी स्वयंसेवकांची संख्या भरपूर राहील व सेवापथकाचें काम जोरदारपणाने होत राहील अशी आशा आहे.

प्रा. ग. ह. तारळेकर

पी. टी. डिपार्टमेंट

पी. टी. सी. लीडर म्हणून निवडलेल्या विद्यार्थ्यांकरितां जुलै १९५९ मध्यें २० दिवसांचा छोटासा शिक्षणक्रम ठेवण्यांत आला होता. त्यांत, ३२ विद्यार्थी – विद्यार्थिनींनीं भाग घेतला; त्यांपैकी कार्यक्षम असे १८ विद्यार्थी व १ विद्यार्थिनी यांची प्रा. डी. एच्. चौधरी (प्रोफेसर इन् चार्ज, पी. टी. डिपार्टमेंट) यांनी पी. टी. लीडर्स म्हणून निवड केली. त्याचवेळीं श्री. सुरेश तळेले यांची सिनीअर हेड् पी. टी. लीडर व श्री. एम्. आर. ओसवाल आणि श्री. एन्. एस्. पाटील यांची ज्युनिअर हेड पी. टी. लिडर म्हणून नेमणूक करण्यांत आली.

पी. टी. साठी विद्यार्थ्यांचे १२ व विद्यार्थिनींचे २ असे एकूण १४ गट करण्यांत आले. प्रत्येक गटाला १ लीडर व आठवड्यांतून ठराविक दिवशीं सोईचे असे पिरिअड्स् ठरवून देण्यांत आले.

प्रा. डी. एच्. चौधरी
इन् चार्ज, पी. टी. डिपार्टमेंट

अवघ्या ३।४ दिवसांच्या शिक्षणानंतर १५ ऑगष्ट ५९ रोजीं सकाळीं झेंडावंदनापूर्वी सर्व विद्यार्थ्यांची यशस्वी व शिस्तपूर्ण सांघिक कवायत झाली.

यंदाहि पी. टी. डिपार्टमेंटने कॉलेजच्या वार्षिक स्नेहसंमेलनाचे वेळीं व्हॉलंटीअर्स डिपार्टमेंटचें अत्यंत महत्वाचें जबाबदारीचें कार्य स्वीकारून स्टाफ व विद्यार्थी यांच्या सहकार्यानें यशस्वीरित्या पार पाडलें.

ता. २१ जानेवारी रोजीं प्राचार्य वाय्. एस्. महाजन व उपप्राचार्य सी. आर. पोतनीस यांच्या समवेत पी. टी. डिपार्टमेंटचा ग्रुप फोटो घेण्यांत आला.

२६ जानेवारी रोजीं सकाळीं झेंडावंदनाचे वेळीं सर्व विद्यार्थी-विद्यार्थिनींची सांघिक कवायत घेण्यांत आली.

प्रा. डी. एच्. चौधरी, पी. टी. इन्चार्ज यांच्या कुशल मार्गदर्शनाचा लाभ पी. टी. डिपार्टमेंटला वेळोवेळीं झाला.

सुरेश तळेले
सीनिअर हेड् पी. टी. लीडर

———

Lunkad's For Quality Cloth

उत्कृष्ट व मनपसंत ! टिकाऊ व आकर्षक !! भरपूर, आकर्षक व नवीन स्टॉक !!!

* नायलॉन, सिफॉन, जॉर्जेट व प्युअर सिल्कच्या साड्या. * नागपूर, शहापूर, कोइमतूर, वगैरे ठिकाणचीं पातळें, ब्लाउज पिसेस, बेंगलोरी व बनारसी जरीचे खण व शालू. ब्रॉकेट्स्, क्रेपसिल्क, वेल्वेट, तयार फ्रॉक्स् व बाबासूटस्, शिवाय वुलन व सिल्क शर्टिंग, २×२ पॉपलिन्स्, सतरंज्या व बेडशीट्स्, गालिचे व मच्छरदाण्या

कापड खरेदीसाठी आपल्या डायरींत खालील ठिकाणाची नोंद आठवणीने घ्या.

मेसर्स एस्. जे. लुंकड अँड सन्स,
पोलन पेठ कापड बाजार, जळगांव, पू. खा.

अजन्ता

हिन्दी विभाग

अतिशय आशाप्रद बात यह है कि हिन्दी काव्यचिन्तन काव्य को सर्वोपरि तत्व मानकर चल रहा है, किसी अपर वस्तु या पदार्थ को नहीं । हिन्दी के सजग लेखकों और विचारकों की काव्यचेतनाभी परंपरासे पुष्ट होनेके कारण स्खलित होने का भय नहीं रखती । सारी विषमता ओंके रहते हुए भी हिन्दी की समीक्षा का जो व्यावहारिक रुप क्रमशः अभिव्यक्त हो रहा है वह भी कम आशाप्रजनक नहीं है। चिंतन के क्षेत्र का प्रतिफलन व्यावहारिक समीक्षा में होता ही है । कुल मिलाकर आधुनिक काव्य चिंतन सजग और विकास भूलक कहा जा सकता है ।

— आचार्य नंददुलारे वाजपेयी

गीत

प्यार में उल्हास भरदो
सांसमें रफ्तार भरदो
जगमगाती रातमें तुम
इस नजरमें प्यार भरदो।

प्रीत लायी संग अपने
प्यारका कैसा बहाना।
दिलके तारोंपर है छेड़ा
आज किसने यह तराना।

इस नये संगीत में तुम
अब तुम्हारे गीत भरदो।
प्यारमें उल्हास भरदो
सांसमें रफ्तार भरदो।

गीत आते है लबों पर
साथमें लेकर ये आँसू
गीत लाकर अब कहो
किसको मनाऊँ!

गीतकी धुनपर जरा तुम
छेड़ना मुझको सिखादो।
प्यारमें उल्हास भरदो।

आह साथिन हो रही है
मौत प्रीतम बन रही है
चल जरा उठकर जिगरसे
धीरे धीरे कह रही है।

ओ मेरी साँसो! जरा तुम
अब मुझें आझाद करदो।
मौत आकर तुम जरा
श्रृंगार करदों।

देवकीनंदन सारस्वत
बी. ए. प्रथम वर्ष कला

रूठ गईं क्यों रानी मुझसे ?

देवीदयाल मुँजाल
पी. डी. सायन्स

बड़ी बेशर्म हो तुम !

छी! कितनी गिर गई हो तुम सचमुच कल्पना के परे लाख अनुहारें तो कम से कम उस दिन न आतीं। सोचती होगी मैं बड़ा बेदर्द हूँ। हाँ हूँ। पर तुम्हें मेरा भी ध्यान है कुछ! मैं तुम्हें प्यार करता हूँ, मेरा भी जी चाहता है हमेशाँ तुम्हें आँखों में बसाए रहूँ, मेरा रग--रग भी तुम्हारा प्यार पाकर बेहोश हो जाना चाहता है। पर इन सब की अति तो नहीं होना चाहिए न।

काफ़ी समय हो गया हमें एक दूसरे से परिचित हुए। सोचता हूँ तुमही सिर्फ़ मेरे जन्मों में साथिन रही होगी। अभी पिछले कुछ दिनों से तुम्हें जाने क्या हो गया है। कितनीं बार मुझ से मिलने आती हो। न मैं तुम्हे रोक पाता हूँ और न शायद तुम जानाही चाहतीं हो। मुझे अच्छा नहीं लगता तुम्हारा यों आना जाना। तुम आती हो मैं पंखा चला देता हूँ, धीरे धीरे तुम्हारा नशा ऐसा छा जाता है कि बस जी चाहता है कि अंधेरा कमरा हो तुम और मैं होऊँ बस।

काफ़ी समय से परिचित होने के कारण अब तो हमारा प्रेम और भी बढ़ गया है, पिछली गर्मियों में तुम प्रतिदिन आती रही हो, मैं ने तुम्हें कभी आने से मनाह न किया। जिस समय भी तुम आईं, मैं ने पंखा चलाकर तुम्हारा स्वागत किया। पंखा चलाने के पश्चात् मैं तुम में खो जाता था, और संसार को भूल जाता था। मेरे पिताजी भी तुम्हें कुछ नहीं कहते थे, क्योंकि वह जानते थे कि तुम बहुत अच्छी हो। गर्मियां कड़ाके की पड़ती थी, यदि मैं दोपहर को बाहर निकलने का प्रयत्न करता तो तुम आकर मेरा रास्ता रोक लेती थी। तो भला तुम जैसी सुंदरी को छोड़कर मैं कैसे जा सकता था। कभी भी मैंने तुम्हें निराश नहीं होने दिया, क्योंकि समय व्यतीत करने के लिए किसी न किसी साथी की आवश्यकता होती है। कभी कभी तो तुम्हें मेरे पास देखकर मेरे मित्र बाहर से ही चले जाते थे। उन्होंने तुम्हारे बारे में शिकायत भी की, परन्तु मुझे तुम पर पूरा विश्वास है। मैं ने उन्हें कह दिया, कि जब भी वे तुम्हें मेरे पास देखें तो वापस चले जायें। वे मुझपर कुछ नाराज़ भी हुए, परन्तु तुम मुझे उनसे बहुत प्रिय थी।

मेरे कई मित्र तुम्हारे कारण ही नाराज हो गए हैं। मेरे मित्र कहते हैं, कि तुम मुझे एक दिन अवश्य धोका दोगी। परन्तु उनकी बातपर मैं कभी भी विश्वास नहीं करता। परन्तु उस दिन की दुर्घटना मैं कभी नहीं भूल सकता – जब मैं कुर्सीपर बैठकर पढ़ रह था, तो तुम आ गईं, तो मैं किताब पढ़ना भी भूल गया और तुम में ऐसा लीन हो गया किताब भी हाथ से गिर गई। उस दिन अचानक ही पिताजी ऊपर आ गए, और उन्होंने तुम्हें मेरे पास देखलिया, उस समय तो उन्होंने कुछ न कहा, परंतु सवेरे उन्होंने मुझसे पूछा, कि क्या वह रोज़ इसी समय आती है, मैने झूठ बोला, और कह दिया नहीं। परन्तु उन्हें शक सा हो गया, और उन्होंने कह दिया कि तुमको पी. डी. सायन्स की परीक्षा देनी है, यदि यही हाल रहा तो तुम कभी पास नहीं हो सकते। उन्होंने कहा, कि तुम्हारे माताजीने मुझे दो तीन बार कहा था, परन्तु कलरात को मैं ने अपनी आंखों से देख लिया है अब सफ़ाई पेश करने की कोई ज़ुरुरत नहीं है।

मुझे उस दिन तुम्हारे ही कारण इतनी बातें सहनी पड़ी। तुम्हें तो अपनी बदनामी का कोई ख्याल

नहीं, परन्तु मेरी बदनामी का ख्याल करो। यदि मैं पी. डी. सायन्स में फेल हो गया तो तुम्हारे ही कारण मेरी इतनी बदनामी होगी। जिस दिन भी तुम आईं, मैं नें बिजली बुझा दी और तुम में खो गया, उस के पश्चात् मैं संसार को भी भूल जाता हूँ। अब भी मुझे तुम्हारी बहुत याद आती है।

परन्तु उस दिन के बाद तुमनें आना ही छोड़ दिया। मेरी लाल आँखें देखकर लोग सोचते हैं शायद मैं तुम्हारे विरहमें रोता रहता हूँ। तुम इतनी नाराज़ हो जाओगी, इसकी मुझे कल्पना भी न थी। देखो तुम्हारे विना मैं कैसा दुखी होता जाता हूँ, न खाना खाया जाता है न पानी पिया जाता है। इस तरह बुरा नहीं माना करते जरासी बात का। अब जरूर आना, आओगी न? ...... निंदिया रानी।

आराम

चित्रकारः—— रमेश जोशी

ज्यु. बी. ए.

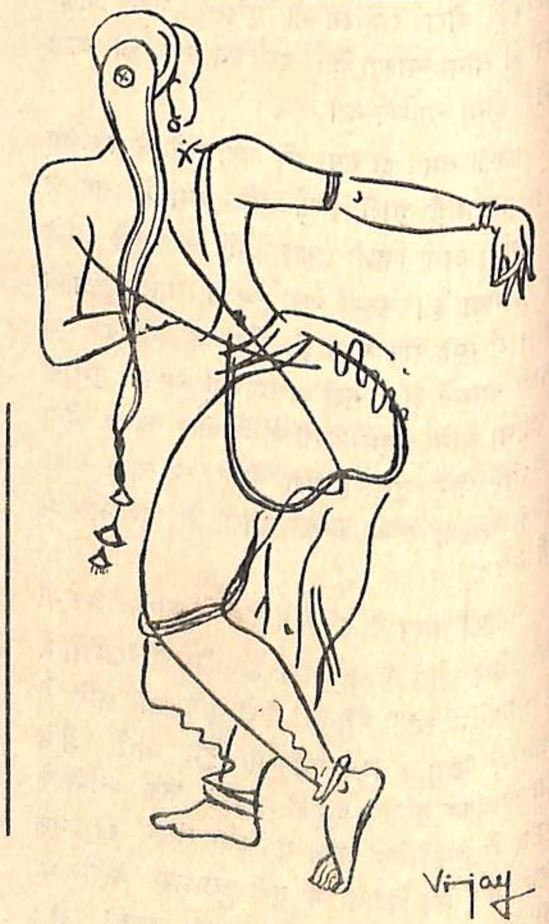

नृत्यमग्ना

चित्रकारः—— विजय नेवे

प्रथम वर्ष बी. ए.

"पँचवटी"

एक सफल खंड़ काव्य

इन्द्रा कालरा

बी. ए. (प्रथम वर्ष)

श्री मैथिलि शरण गुप्त जी की सभी कृतियों में "पंचवटी" एक उत्कृष्ट कृति है। कवि खंड काव्य में मानव जीवन की कोई घटना जो अपने में परिपूर्ण होती है, ले कर उसे अपने खंड काव्य का वर्ण्य विषय बनाता है और उसका विस्तार करता है। 'पंचवटी' का कथानक रामचरितमानस पर आधारित है। वनवास की तेरह वर्ष की अवधि व्यतीत हो जाने पर, एक दिन जब कि, गोदावरी नदी के तट पर पांच वट वृक्षों का समुदाय जहाँ पर था, ऐसे 'पंचवटी' नामक स्थान पर श्री राम, लक्ष्मण और जानकी अपना जीवन व्यतीत कर रहे थे तब एक रात में घटी हुई घटना को ले कर गुप्त जी ने अपनी इस कृति का आलेख किया है।

'पंचवटी' का कथानक अत्यंत सरल है। शूर्पणखा अपने छलकपट से युक्त हो कर, अपने को एक अद्वितीय सौंदर्यमयी का रुप दे कर हाथों मे जयमाला ले कर अर्धरात्रि के समय लक्ष्मण के पास पहुँचती है। एक उपलशिला पर कुसुमायुध कामदेव के सौंदर्य को धारण करने वाले लक्ष्मण, छिटकी हुई चांदनी में योगी के समान अपने भावों में लीन है। उर्मिला की स्मृति एवं स्वजनों की याद उन्हें भावों में मैं लीन कर देती है और वे सुखद दु:खद स्मृतियों विचरण करने लगते हैं। उनके नेत्र अर्धोन्मीलित हैं। यही से 'पंचवटी' का कथानक प्रारंभ होता है। नेत्र खोलनें पर उन्हें एक सुंदरी दिखाई देती है और वही शुर्पणखा है। वह राक्षसी माया में निपुण है। संवाद और तर्क देने में पटु और वाचालता में उसका अपना सौंदर्य तथा आभूषणों से सजा हुआ वेष जिन्हें वह अपना प्रबल अस्त्र समझती है, वे कर काम भावना से पीड़ित होती हुई लक्ष्मण के आंख खोलते ही उसके सामने स्वयं को प्रस्तुत करती है। लज्जा, विनय, संकोच, विनम्रता आदि स्त्रियोचित गुणों से वह वंचित है। साम-दाम-दंड-भेद इ. से वह लक्ष्मण को अपनी ओर आकृष्ट करना चाहती है। उसके प्रयत्न, उसकी वाक्पटुता, लक्ष्मण और सुंदरी शुर्पणखा का संवाद होते ही रात बीत जाती हैं। प्रातःकाल में अम्बरस्थ ऊषा व धरती की सजी हुई ऊषा अर्थात् जानकी का आगमन, उसकी शुर्पणखा से बातचीत, लक्ष्मण के प्रति की गई मीठी विनोदपूर्ण परिस्थिती, इसी बीच श्री रामचंद्र का आगमन, शूर्पणखा और उनका संवाद, लक्ष्मण से अपना आकर्षण हटाकर रामचंद्रजी के लिए प्रस्ताव, उसकी चुनौती, लक्ष्मण का अवयवहीन करना, राक्षसी शूर्पणखा का प्रकट होना, श्रीराम और लक्ष्मण की विपदाओं में अपने सामर्थ्य की परीक्षा, सीता का विनोद पूर्ण प्रस्ताव, इस तरह क्रमशः खंड़काव्य के कथानक की धारा प्रवाहिता है।

इस एक रात की घटना को गुप्त जी ने अपनी लेखनी द्वारा सजीव और सरसतम बना दिया है। इस प्रसंग का वर्णन और उसके बहाने गोदावरी नदी के तट का प्रकृती-वर्णन गुप्तजी की शैली में चार चार चांद लगा देता है। महाकाव्य की तरह यहां भी प्रारंभ मध्य और अंत है।

'पंचवटी' में श्रीराम, लक्ष्मण, जानकी, शूर्पणखा इ. पात्र है। सभी पात्रों का चरित्र-चित्रण उनके संवाद द्वारा व्यक्त किया गया है जो कि स्वाभाविक जान पड़ता है। गुप्तजी के शब्दों में लक्ष्मण

धीर-वीर एवं निर्भीक मना हैं। उनका जीवन के प्रति दृष्टिकोण —

नहीं जानतीं हाय ! हमारी
माताएं आमोद - प्रमोद,
मिली हमें है कितनी कोमल
कितनी बड़ी प्रकृती की गोद।
इसी खेल को कहते हैं क्या,
विद्वज्जन जीवन संग्राम ?
तो इसमें सुनाम कर लेना
है कितना साधारण काम ?

लक्ष्मण के मानवता के बारे में विचार —

मैं मनुष्यता को सुरत्व की जननी भी कह सकता हूँ,
किंतु पतित को पशु कहना भी कभी नहीं सह सकता हूँ।

उनके उच्च कोटी के भाव —

मेरे मन में एक और हैं, शास्त्रों की विधियाँ सारी,
अपना अंतःकरण आप है, आचारों का सुविचारी।

उनकी संतोषी प्रवृत्ती —

एक राज्य का मूढ़ जगत ने
कितना महामूल्य रखा
हमको तो मानो वन में ही
है विश्वावानुकूल्य रखा ?

श्रीरामचंद्रजी का आदर्श भी गुप्तजी ने प्रस्तुत किया है।

पूज्य पिता के सहज सत्यपर,
वार सुधाम, धरा धनको।
चले राम सीता भी उनके
पीछे चली गहन वन को।

जहाँ आर्य रहते हैं, वहां वे शासन करते हैं उनके राज्य में प्रजा, पशु, पक्षी इ. सभी सुखी हैं। उनका संवाद कौशल, संयम तथा शांति असीम है तथा स्पष्ट दृष्टि गोचर होती है। शूर्पणखा निःसंकोच और वाक्पटु है। इस प्रकार पात्रों का प्रवेश क्रमशः औचित्यपूर्ण है!

प्रकृति के सन्निध्य के कारण उनका जीवन नव के आनंदों से कारण परिपूर्ण है। वनजीवन के आनंद राज्य के आनंदों की अपेक्षा भिन्न है। प्रकृति का वातावरण निस्तब्ध एवं शांत है। वहाँ त्रिभुवन है। जहां कृत्रिमता का नाम नहीं है और प्रकृति ही वहां कीं अधिष्ठात्री है।

गुप्त जी ने आदर्श आर्य परिवार का सटीक चित्रण किया है। लक्ष्मण का आदर्श, सेवावृत्ति तथा प्रेम, श्री रामचंद्र का पिता की आज्ञा का पालन, सीता का पतिव्रता होने के कारण वनवास इत्यादि आदर्श प्रस्तुत किये गए हैं। खंडकाव्य में चरित्र – चित्रण, कथनोपकथन व प्रकृति वर्णन का महत्वपूर्ण स्थान है। पंचवटी का आधिकांश प्रकृति वर्णन स्वतंत्र रूप से किया गया, अनोखा एवं बेजोड़ है। उदाहरणार्थ —

चारू चंद्र की चंचल किरणें
खेल रही हैं, जल – थल में,
स्वच्छ चांदनी बिछी हुई है
अवनि और अम्बरतल में।

प्रस्तुत पद्य अनुप्रास पूरित है।

गुप्तजी ने शांत रस से शुरूवात करके मध्य में श्रृंगार रस व अंत में रौद्र रस में क्षुसका परिपोष किया है। इस खंडकाव्य में जीवन की सूक्तियां एवं दार्शनिक भाव अथवा दृष्टिकोण कवि द्वारा यत्र-तत्र बिखेर दिये गये हैं। यथाः—

(१) जितने कष्ट कंटकों में है
जिनका जीवन सुमन खिला,
गौरव गंध उन्हें उतना ही
अत्र-तत्र सर्वत्र मिला।
(२) मनःप्रसाद चाहिए केवल,
क्या कुटीर फिर क्या प्रसाद
(३) स्वावलंब की एक झलक पर,
न्यौछावर कुबेर का कोष।

वन में भी सामाजिकता दृष्टिगोचर होती है। सहज, सुगम शब्दोंद्वारा शुभ सिद्धांतों का प्रतिपादन

सामाजिकता का परिचायक है। पशुपक्षी तक को अपने परिवार का सदस्य समझना सीता के सामाजिक भाव का परिचायक है। 'पंचवटी' में स्थान स्थान पर सामाजिकता बड़ी कुशलता के साथ प्रकट की गई है।

लक्ष्मण का दार्शनिक दृष्टिकोण भी अविस्मरणीय है। उदाः—

मेरे मत में बाधाएं तो हैं प्राकृतिक परीक्षाएँ,
उनसे वही डरें कची हों जिनकी शिक्षा-दीक्षाएँ।
विधि की बात बड़ों से पूछो
वे ही उसे मानते हैं,
मैं पुरुषार्थ पक्षपाती हूँ
जिसको सभी जानते हैं।

संपूर्ण खंडकाव्य में कवि की भाषा सरल, रोचक एवं कहीं कहीं अलंकारों से परिपूर्ण है। सारांश में चरित्र-चित्रण, कथनोपकथन एवं प्रकृति वर्णन की दृष्टि से " पंचवटी " एक सफल खंडकाव्य है।

---

* " जोर जबरदस्तीसें जंगल के शेर को बस में लाया जा सकता है, मगर जबरदस्ती एक छोटासा फूल भी विकसित नहीं किया जा सकता "!

— शरदचंद्र

* फ्रांसीसी राजनितितज्ञ, 'शूमाँ' जीवनभर अविवाहित रहे। एक पत्रकार ने उनसे पूछा — " क्या आदर्श गृहिणी आपको नहीं मिली ? " 'शूमाँ' ने तुरन्त उत्तर दिया — " तलाश तो मैंने की थी, लेकिन उसे भी आदर्श पति की आवश्यकता थी।

— मॉंट्रियल स्टोर

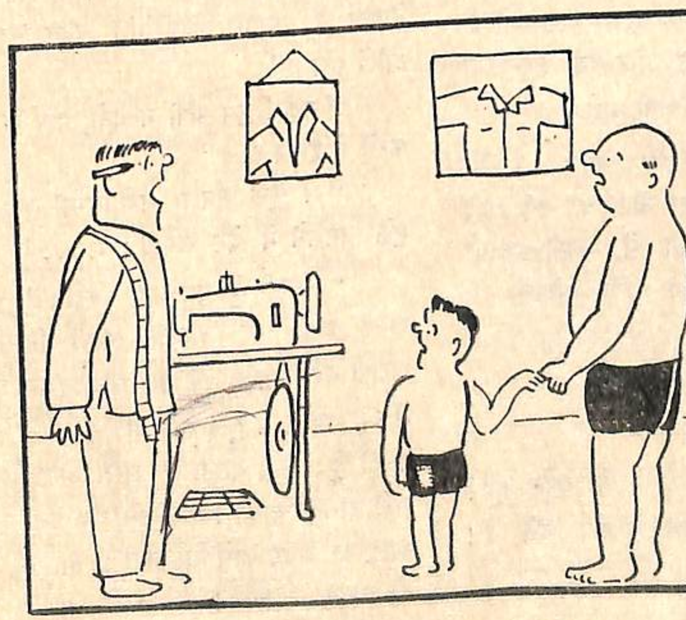

अरे भई ! आज तो कपड़े दे दो !

चित्रकार :— व्ही. एन्. जोगळेकर

[पी. डी. सायन्स]

निम्मी की मौत !

विष्णु तिवारी
बी. एस्सी. (प्रथम वर्ष)

" गुनाह और ग़लतियाँ आदमी से ही होती हैं !

— और इन गुनाहों और ग़लतियों का पश्चाताप शान्ति और सन्तोष के लिए काफी नहीं होता। रात अँगड़ाई लेना और हजार बेजान सितारों का मुफ्त में टूट गिरना एक सँगीन गुनाह ही है। ऐसा ही नक्शा था आनन्द की ज़िन्दगी का। चाँद पर दाग हो सकता हैं पर आनन्द बदाग था, पवित्र था। तभी कभी निम्मी, तुम कह उठी थीं — " बस यो ही हँसते रहना मेरे चाँद। "

निम्मी ! बेवकूफ तुम कभी न समझ सकी कि इस मनहूस हँसी के लिए बदन के लाख टुकडे बिखरा देने पड़े आनन्द को, युवा भावनाओं को प्यासी ही मर जाने दिया उसने और तुम हर रात सुहागिन और हर सुबह विधवा होती गईं।

मैं मरते समय भी तुम्हारे साथ रहूँगा, तुम्हारी हर साँस मेरा नाम लेकर जीती जो रही थी। पर आनन्द ने मुझे पहिचानने में गल्ती करदी शायद तभी तुम्हारी मौत का दाग लेकर उसे मरना पड़ा।

आनन्द और तुम—
ज़मीन और आसमान—
— दोनों अलग, एक दूसरे से बहुत दूर! फिर भी एक जगह मिलते तो दिखाई देते हैं। बस ऐसे ही—
आनन्द और तुम,
— दिखाई भर दिए !

कुछ भी हो तुम औरत थीं। तुम्हें परिस्थितियों ने मारा, तुममें से तुम्हारी हसरतें दूर भाग गईं। पर कुछ न कुछ तो तुम्हारें भीतर जीवित ही रहा जिसके सहारे तुम जीवीत रहीं और आनन्द मरता गया।

तुम्हें कुछ न कहूँगा निम्मी ! एक तस्वीर जरूर बनाऊँगा तुम्हारी और आनन्द के ज़िन्दगी की। देखना लोग तुम्हें क्या कहते हैं !

तुम्हारा —
कोई गुनाहगार !

* * * *

" नहीं हटो नहीं। जी भर देख तो लेने दो न। "
" छी ! पागल न बनो आनन्द। शराबी आँखों में पलभर की मस्ती न ढूँढ़ो। "

" मुझे इस सबसे क्या ? मैं तो अपने आप को देखता हूँ तुम्हारी आँखों में। बहुत खूबसूरत है ये आँखें सच। "

" नहीं ! तुम पापी न बनो, पाप ही झाँका करते करते हैं इनमें तो। "

" मैं कुछ समझा नहीं निम्मी तुम्हारा कथन। मुझे समझने में देर लगेगी। मैं ... "

" जानती हूँ तुम क्या कहोगे " आनन्द के खुलते होठों पर अँगुली रखदी निम्मीने — " मैं शराबी नहीं आनन्द कि मेरा जीवनदर्शन तुम्हारे समझ में आ जाए। मै तुम्हें सही बात समझाने की कोशिश करती हूँ, यही गल्ती है मेरी और तुम कुछ भी नहीं जानता चाहते ! " सिसक पड़ी वह। पत्थर पर आंसू का असर काम कर गया। आनन्द अपने आप को सम्हाल न सका।

" आनन्द "।
" निम्मी .... "।
" हां आनन्द मैं तुम्हें अपना सब कुछ दे देना चाहती हूँ। मैं तुम्हें प्यार करती हूँ आनन्द। "

धुन्धली स्मृतियों में खो गया था वह। घावों पर मरहम--पट्टी हो चुकी थी। नर्स दवा देकर गई ही थी कि दूध भी हाजिर हो गया। अब तक अस्पताल के प्रायः सभी रोगी सो चुके थे। सिर्फ आनन्द ही जाग रहा था। उसे फिर याद आया इस अस्पताल में उसे यही कोई १५ दिन हुए थे। इस बीच निम्मी अक्सर उसे देखने आ जाया करती। पिछले दो दिनों से निम्मी नहीं आई। बस आनन्द धैर्य खो बैठा। कल रात चुपचाप निम्मी के कोठे पर जाने का विचार आया और वह निकल गया। कमजोर कदम जवाब दे गए वह लड़खड़ाता बैठ गया अंधेरेमें एक जगह। फिर, दो बड़ी बत्तियां शायद किसी ट्रक या कार के " हेडलाइट्स " रहे होंगे और उसकी एक भयानक चीख इसके अलावा और कुछ याद नहीं आया उसे। और जब होश आया तो यही कमरा और बिस्तर।

ऐसे ही सोता सा रहा वह।

रात आधी बीत चुकी थी।

" अरे बाबा दूध ही नहीं पिया अब तक तुमने ?

" ओह ! सॉरी, पिए लेता हूँ सिस्टर ! "

मुँह के शब्द भीतर ही रह गए। ' सिस्टर... ' कह पर बड़ा सा अन्याय कर बैठने वाला था। आश्चर्य से आंखे फाड़ फाड़ कर देखता रहा कि कहीं वह सपना तो नहीं देख रहा है। पर विश्वास भी तो किसी हद्द तक होता ही है। प्रश्न सूचक दृष्टि गड़ा दी उसने--
" इतनी रात गए यहां कैसे पहुँची तुम ? "

निम्मी भी अवाक् रह गई सवाल सुनकर कि वह क्या कह दे ! पर कैफियत तो देना आवश्यक ही था—

" आज जरा देर तक महफिल का ख्याल रखना पड़ा और फिर कासिम चाचा के यहाँ फल लाने चली गई। मुआ घन्टे भर तक तो अँगड़ाइयाँ ही लेता रहा अच्छा दूध तो पीलो। " बात यूँही दब गई।

जैसे तैसे दूध पी लिया आनन्द ने। कोशिश की कि उठ कर बैठ जाय पर घावों का दर्द ऐसा न करने देना चाहताथा। निम्मी ने देखा आनन्द की विशाल छाती पर पट्टियों का कड़ा कवच। सुन्न रह गई वह उसे देखकर।

" क्या हुआ यह ? "

" इनाम मिला है, इनाम। " निम्मी नहीं समझ सकी। " तुम पिछलें दो दिन नहीं आई न, मैं फिक्र में पड़ गया कि जाने क्या हुआ होगा तुम्हें। कल रात चुपचाप तुम तक आना चाहता था, शायद कहीं दब गया। " आनन्द जैसे कुछ आगे बोल नहीं पाया। " अब दर्द कैसा हैं आनन्द ? " निम्मी रो पड़ी। " छी: बच्चों सी हालत न बनाओ निम्मी " आनन्द का गला भर आया।

जाने कितनी देर तक तकिया निम्मी के आँसूओं से गीला होता रहा और आनन्द की अँगुलियाँ उसके सूने सिर पर फिरती रहीं। शायद सुबह भी ऐसे ही हो जाता नर्स न आगई होती तो।

" डाक्टर नें क्या कहा सिस्टर इनके बारे में ? " निम्मी और पूछती भी क्या।

" खास कुछ नहीं पर इन्हें कल अस्पताल से निकाला जायगा।

" इस नाजुक हालत में ? " नर्स शायद नहीं सुन पाई ! वह आई और चली गई, छोड़ गई एक उलझन ! वह एकबारगी आनन्द की ओर फिर गई यह जानने लिये कि कहीं उसने सुन तो नहीं लिया। पर आनन्द सो चुका था।

सुबह होते होते निम्मी कोठे पर पहुँच गई। अम्मी को मालूम था कि निम्मी आधीरात से ही गायब है पर यह सोचकर कि शायद कोई बड़ा ' वादा ' रहा होगा कुछ न बोलीं। निम्मी नहा-धोकर तैयार हुई और किसी से बिना कुछ कहे सुने तीर सी बाहर चली गई।

" सुबह सुबह कहाँ कयामत ढ़ाने चली हो जी ? " बन्सी से न रहा गया। वह यों ही पूछ बैठा।

" मरघट ······ बस ! " चीखी वह।

बम्बई !

—— यहाँ के वे रास्ते जिनकी उसके कदमों को अच्छी पहिचान थी, वे उसे पहिचान नहीं पा रहे थे।

-- वे होटलें जहाँ की वह स्वयम् बहार सी थी,

-- "गोल-पीठा", "पीला-हाऊस" और "पवन-पुल" जो उसके इतिहास के अध्याय थे-

सभी उसे खाने दौड़ पड़े। कुछ अच्छा लग रहा था तो वह थी विशाल अस्पताल जहाँ खून का सौदा होता था! अब तक आनन्द अस्पताल में अपने पैसों पर था पर कल रात रही सही पूँजी भी जवाब दे गई! निम्मी आज अपना खून देकर पैसे लेगी, आनन्द को अस्पताल से निकाला जाता न देखेगी। पहिले उसने सोचा क्या वह अपने गहने बेच दे? अम्मा से कुछ उधार ले ले? या दो चार ग्राहकों के पास जाकर हाथ फैलाए?

"नहीं नहीं!" निम्मी की अन्तरात्मा तड़प उठी - " आनन्द मैं तुम्हें ऐसे बेइज्जत नापाक पैसे के सहारे नहीं जिलाऊँगी। अभी मेरी साँसें चलती हैं, मुझमें मेरी "औरत" बाकी है, मुझे कुछ करना पड़ेगा, मैं करूँगी; तुम्हें यों न मरने दूँगी मेरे आनन्द!"

विचारों की इस तल्लीनता को लिबर्टी सिनेमा की भीड़ ने तहस-नहस कर दिया। अस्पताल के 'क्यू' में खडे उसे कोई एक घन्टा हो गया तब कहीं जाकर उसकी बारी आई! घन्टी बजी 'नेक्स्ट' और निम्मी भीतर चली गई। "आपरेशन-थिएटर" के दरवाजे बन्द हो गए!

दो सौ, तीन सौ, चार सौ...! निम्मी का चेहरा पीला पड़ गया। इससे अधिक खून वह नहीं दे सकती। एक ओर चार सौ घन सेंटीमिटर रक्त और दूसरी और उसकी कीमत! डबडबा आई उसकी आँखें - वेश्या पैसे से ही प्यार करती हैं; सुर्ख चेहरे पर मुस्कराहट दौड पड़ी। वह बाहर आई ही थी कि व्यंगकी झडी लग गयी।

"निम्मी जान! क्या हुस्नै-साकी ने जवाब दे दिया जो यहाँ खून देने चली आईं। हम मर गए थे क्या?"

"मरे नहीं तो मर जाते। हुस्न मार सकता है, जिला नहीं सकता लाला" यह एक कहकर वेदना भरी मुसकान लिये आगे बढ़ गयी वह।

जब वह अस्पत्ताल पहँची तो नाश्ते की चहल-पहल प्रायः समाप्त हो चुकी थी! अँगूर और नारँगियों से भरी टोकरी हाथ में लिए वह आनंद के कमरे की ओर भागी!

"आनन्द अब तक सोए हो क्या? देखो मैं तो जाकर भी वापस आगई"! आनन्द को उठाने का विचार जरुर आया मन में पर हिचकिचा गई। धीमे सिर के पास झुककर कहने लगी -

"आज मैंने सब छोड़ दिया आनन्द, वे कोठे, वे गलियाँ, ऐतराज तो नहीं न? बोलते नहीं तुम"- चादर हटा दी निम्मी ने आनन्द के सिर से।

माथे पर गहरी शिकनें, दो मायूस फटी आँखें और सुर्ख पीला चेहरा।

"आनन्द!!" निम्मी गिर पड़ी आनन्द की लाश पर। "जीवन में पहली पवित्रता तो देखली होती तुमने! आज मैं जीवित तुम्हारे पास आई थी। देखो आनन्द ऐसे नहीं रूठा करते। चलो मैं तैयार हो आई हूँ, चलोगे न, नहीं? क्यों? मैं वेश्या हूँ केवल इसीलियेन! आनन्द अब वह नहीं रही मैं! विश्वास रखो मैं अब ओरत हूँ, सीता हूँ, सावित्री हूँ! और न छलो छलिया, उठो मेरे आनन्द बोलो न कुछ। यों अकेले न जा सकोगे तुम।" बुरीं तरह हाँफ गई निम्मी। कमजोर तो थी ही, आनन्द की मौत उसकी रही सही ताकत भी बहा ले गयी! एक दर्दनाक चीख, और सब शान्त हो गया!

"चलो निम्मी देवनगर के राय आये हैं"- बन्सी बाहर से चिल्लाया।

"वह तो आनन्द के साथ चली गई" - कमरे की दीवारें गूँज उठीं।

शाम हो गई। "मैरीन ड्राइव" की सडकें प्रकाशित हो उठी। दो जनाजों के मातम ने खामोशी

SCIENCE ASSOCIATION
Managing Committee 1959-60

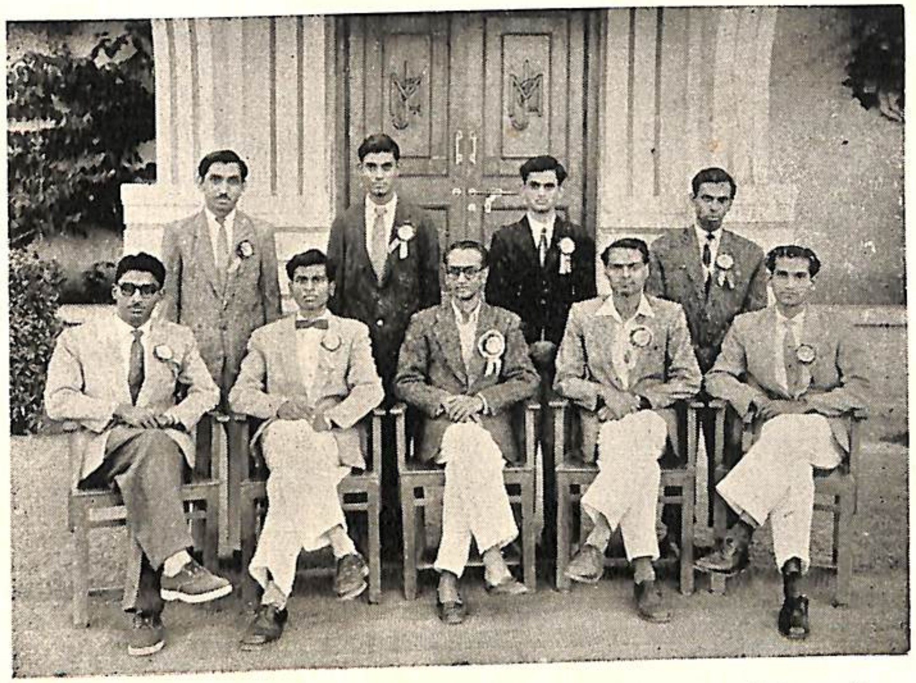

In Chair (L. to R.) :- Shri P. P. Barband; Shri L. V. Mahajan (Gen. Secretary); Principal Y. S. Mahajan (President); Prof S. G. Kanbur (Chairman); Shri R. A. Chaudhari.

Standing (L. to R.) :- Shri S. D. Chaudhari; Shri S. R. Kale; Shri T. Y. Talele; Shri V. R. Bonde.

27 BOMBAY BATTALION, N. C. C.
JALGAON DETACHMENT 1959-60
STAFF & CADET N. C. Os.

New Chemistry Laboratory

Rector's Bungalow

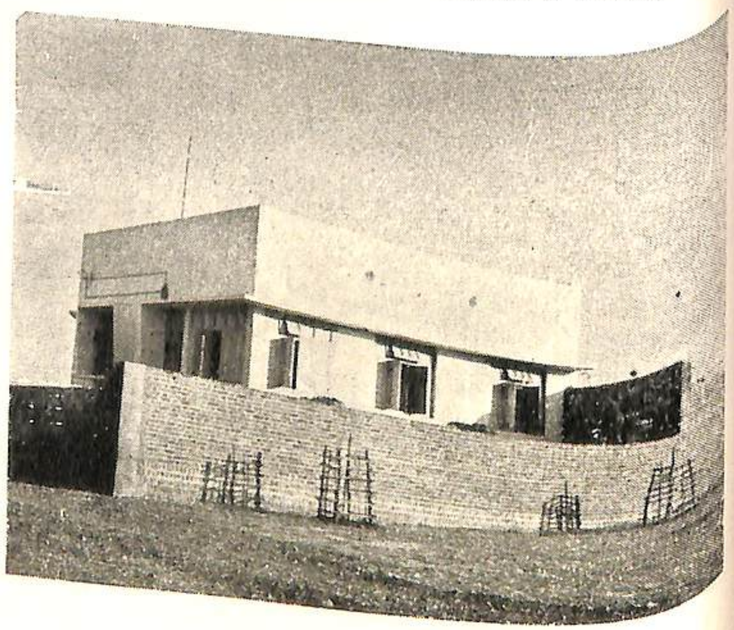

का साम्राज्य ला दिया वातावरण में ! "जवान–मकानों" में बत्तियाँ जल उठीं।

कोठे पर बड़ी बेसब्री से निम्मी का इन्तजार हो रहा था। पर निम्मी नहीं आई-- कभी नहीं आई ! खूब इनाम मिला उसे बलिदान का ! मौत से बढ़कर इनाम और हो भी क्या सकता है। यही जीवन के इतिहास का अन्तिम पृष्ठ है जहाँ सब कुछ शून्य हो जाता है।

यह बम्बई है !

अट्टालिकाओं का सिरमौर, वैभवकी चलती फिरती तस्वीरें और जीवन की विविधताओं का उलझा हुआ प्रश्न। वैभवों की धमाचौकड़ी में एक दो रोती आवाजें तो यों ही दबकर रह जाती हैं ! निम्मी भी इस सबके बीच एक सिसकीसी बन कर रह गई। दुनिया लुट गई एक ओर उसकी ओर दुसरी ओर उसे उसका पता तक न चला। खुशियों का एक कितना रँगीन चित्र टूट गया भगवान तुम्हारा बनाया हुआ। निम्मी एक इन्सान बन कर धरती पर आई, हैवान बन कर जीवित रही और फिर एक इन्सान की मौत मर गई !

गंगा आज भी अपने आप में पवित्र है। यों तो हमारी इस दुनिया में कई गन्दे नदी नाले हैं जिन्होंने उसे गन्दा बना दिया है। नारी का प्रेम का अपने आप में मानसरोवर से भी कहीं अधिक पवित्र है। पर वासना के बगुलों ने हंस बनकर अरमानों के मणि चुनना और निगल जाना शुरू कर दिया जिस दिन से उसी दिन से समाज की ये निर्दोष कलियाँ इन बड़े बाजारों में आ बैठीं। लुटती गईं तबतक जब तक नसों में पानी न बहने लगा ! और जब एक नई आत्मा का आवाहन हुआ तो उसे रखने का पिंजड़ा ही टूट गया।

कितनी अजीब और खूबसूरत थी निम्मी की मौत ?

देश देश की प्रवृत्तियाँ—

एक बार देश विदेश के लेखक इकट्ठे थे। लेख लिखनेकी प्रतियोगिताका विषय था– 'हाथी' जर्मन लेखकने 'हाथी की फिलॉसाफी' पर लिखा। अंग्रेजने लिखा– 'हाथीका शिकार'। फ्राँसिसीने लिखा– 'हाथी और हथिनीका-- प्रेम सम्बध'। अमेरिकन ने लिखा– 'पिछले सौ वर्षोंमें हाथी के दाममें उतार चढ़ाव' और पाकिस्तानी लेखकने लिखा– 'हाथी और काश्मीर की समस्या।

× × × × ×

एक वकील के मुंशीने पढ़ा लिखाकर अपने पुत्रको वकील बना दिया। अपने पुत्रकी स्पष्टवादितासे वे बहुत प्रसन्न थे और उसके लिये वे गौरव अनुभव करते थे। एक दिन अदालत में बाप–बेटेकी मुठभेड़ हो गई। पिताजी पुत्रके विरोधी वकील के मुंशी होकर आये थे। बहस के बीच पुत्रने पितासे कहा-- "आप बीचमें मत बोलिये।" आप वकील नहीं है। पितासे नहीं रहा गया तुरन्त कहा-- "मैं वकील का बाप हूं।"

—प्रभाकर एस. मेढे
पी. डी. आर्ट्स.

इस धराकी गोदमें ....

है पलता जाता शोक विरहका इस धराकी गोदमें।
है पलता जाता अग्नि क्रोधका इस धराकी गोदमें।
कोन कहेगा है धरा प्रफुल्लित यहाँ। ॥ १ ॥

है पल्ते जाते कंटकों सरीखे लोग इस धराकी गोदमें।
है पल्ते जाते पुष्पों सरीखे लोग इस धराकी गोदमें।
है कैसा ? जीवन सिर्फ कांटोंसे भरा हुआ यहाँ। ॥ २ ॥

है पल्ते जाते शत्रु, अतिथि इस धराकी गोदमें।
है पल्ते जाते गरीब, धनी इस धराकी गोदमें।
कौन कहेगा है भेदभाव यहाँ। ॥ ३ ॥

है खेल्ते छोटे बड़े इस धराके आनन्दमें।
है भूल जाते अपने सुख, दुख, अविचारोंके खेलमें।
कौन कह सकेगा नहीं है आनन्द यहाँ। ॥ ४ ॥

है मिल्ता जाता इस धरापर स्वर्ग का आनन्द बहुत हमें।
है मिल जाता इस धरापर ही असुरोंका दान हमें।
फिर मरना क्यों चाह सकते हम यहाँ। ॥ ५ ॥

है दिखता पूरब पश्चिम का आँगन इस धराकी गोदमें।
है बहती दिखती पवित्र गंगा इस धराकी गोदमेंसे हमें।
कौन कहेगा है नीरस वातावरण यहाँ। ॥ ६ ॥

हल जोतकर किसान छेड़ता अपनी लम्बी लम्बी तानें।
फैल गयी सत्य अहिंसाकी लय यहाँ की दिशादिशाओंमें।
है हुई निर्भीक संस्कृति मृत्यूसे इस धराकी गोदमें।
कौन कह सकेगा है जीवन निराश यहाँ। ॥ ७ ॥

है होती वर्षा ऋतुकी बारिष इस धराकी गोदमें।
हैं पल्ते जाते सन्तान वीर इस धराकी ही गोदमें।
सब आजादी के मतवाले हैं यहाँ। ॥ ८ ॥

— रमेशाग्रज
पी. डी. सायन्स

जैनेंद्र और कल्याणी (एक विवेचना)

होमचंद्र पं. चौधरी
चतुर्थ वर्ष कला विभाग

कल्याणी यह जैनेंद्रका एक उपन्यास है। कल्याणीकी कथा आत्मकथात्मक है। वाचक वकील-साहबको लेखक माननेका दावा करता है। कल्याणी वकील साहबकी मित्र थी। कल्याणी डॉ. असरानी से शादी करती है और प्रीमिअरको निराश करती है। लेकिन शादीके बाद असरानी दंपति सुखी नहीं मालूम पड़ते। उनमें बारबार झगड़े होते हैं। वे कल्याणी को मारते है, पीटते हैं। कभी कभी कोठरीमें भी बंद करते हैं। कल्याणी भलेही इंग्लेंडसे लौटी हो लेकिन कल्याणी पत्नीत्व प्राप्त करनेपर संपूर्णतः योग्य गृहिणीके कर्तव्योंको निवाहना चाहती है; किन्तु डॉ. असरानी अपनी प्रॅक्टिससे आर्थिकताकी सफलता न पाकर चाहते है कि कल्याणी प्रॅक्टिस करे। पर कल्याणीकी एक शर्त रहती है कि एक बार प्रॅक्टिस आरंभ होनेपर पति हस्तक्षेप और परपुरुषको लेकर पत्नीपर अविश्वास न कर सकेंगे। उनमें बारबार असफलता दिखाई देती है। बादमें डॉ. असरानी पैसोंके लालचमें पड़ते है। अतः प्रीमियरका — जो कि पहले कल्याणीसे शादी करना चाहते थे, और जो अब तक अविवाहित है — स्वागत समारोह कल्याणी के द्वारा ही करते हैं क्योंकि इससे बहुतसा धन मिलनेकी संभावना रहती है। फिर भी कल्याणी खुद नहीं दिखती। आखिर कल्याणी अपना भारतीय तपोवनका सपना पूर्ण रूपमें देखना चाहती है लेकिन उसकी जिम्मेदारी किसीने भी न लेनेकीवजह वह सपना अधूरा रह जाता है। इसी समय वह पुत्रको जन्म देती है। लेकिन थोडेही देरमें वह मर जाती है। इस तरह कल्याणी की कथा है।

जैनेंद्र के उपन्यासोमें बड़ी बड़ी घटनाओंका अभाव रहता है। जैनेंद्र के उपन्यासोंकी विषयवस्तू घटनाएँ नही, Gestures याने हावभाव हैं। कल्याणी के संबंधमें भी यह सत्य है। जैनेंद्र के पात्रोंकी सारी उत्तेजना एक--दूसरों के क्षुद्र इंगितोको केंद्र बनाकर घूर्ण होती है और पाठक पग पगपर अकिंचन क्षुद्रकी शक्ति एवम् महत्तासे चकित और अभिभूत हो जाता है। कल्याणी की सारी समस्या नैतिक है। कल्याणी का व्यक्तित्व मनोविज्ञानकी दृष्टी से भी अनूठा है, यद्यपि उसकी अपनी समस्या प्रायः नैतिक है। कल्याणी की कहानी इतनी सरल और स्पष्ट नहीं है। वकील साहब स्वयं भी कल्याणी के विषय में कुछ जानना नहीं चाहते हैं। श्रीधर--उनके एक मित्र जो समाचार लाते है उन्हींसे कथा में प्रगति होती है तथा कल्याणी की मुलाकातों में ही जो कुछ मालूम पड़ता है वही यहाँ दे दिया गया है। जैनेंद्र की कथा विन्यासकी विधिमें अद्भुत कौशल्य है। एक विचित्र रहस्यमयता उन्होंने आदिसे अंततक जीवित रखी है। कथा ठीक सिलसिलेमें चलती है। काल--विपर्ययकी पद्धतिका आंशिक प्रयोग किया गया है कल्याणी के पूर्व जीवनकी सब बातें धीरे धीरे उपन्यास के उत्तरी भाग में वाचक को मालूम होती है। अंतमें वह, उसका विवाह बॅरिस्टर प्रीमियरके साथ न होनेसे, दुखी और अतृप्त दिखाई देती है। कल्याणी में आदर्श और प्रवृत्तिके संघर्षका चित्र दिखाई देता है। एक ओर तो अपने पतिके प्रति आदर्श पत्नी बननेकी आकांक्षा रखती है और दूसरी ओर अपने मनकी निराश प्रेमपरक प्रवृत्तियोंके द्वारा प्रेरित संदेहजनक आचरण करती है। डॉ. असरानी के जीवनमें कल्याणी और धनके प्रति गहरी आसक्ति ये दो प्रधानसूत्र मिल्ते हैं।

कल्याणी में एक-दो स्थलोंपर दार्शनिक विचार भी प्रकट किये गये हैं। करुणाकी जितनी तीव्र अंतर्धारा जैनेंद्रकी इस रचना में बहती मिल्ती है, उतनी अन्य किसी उपन्यास में नही मिल्ती। कल्याणी अपने

रहस्यमय किन्तु कारुणिक व्यक्तित्वसे पाठक की चैतनापर इतना गहरा प्रभाव छोड़ती है कि उसके नैतिक अनैतिक पक्षको वह स्थूल रूढ़िग्रस्त भावनासे जाँचना ही नही चाहती। कल्याणी के प्रति उसमें सहानुभूति और करुणाकी ही उद्भूति होती है। जैनेंद्रको जीवन चारो ओरसे जटिल मालूम पड़ता है। उनके उपन्यासोंमें कमसे कम एक पात्र तो दार्शनिक रहता ही है। अपनी सरल व्यंजनासे पाठकों को धोका देनेवाले उद्गार जैनेंद्रके उपन्यासों में बहुतसे मिलते हैं। मनोवैज्ञानिक दृष्टिसे उनके पात्रोंके चित्र पुरे नहीं उतरते, इसके कई कारण हैं। पात्रोंकी विशिष्ट परिस्थितियों--एवम् उनके सफल विश्लेषणमें लेखक का जितना आग्रह दिखाता है उतना उनके संपूर्ण जविनको प्रकाशित करनेमें नही। स्पष्ट लक्ष्यके अभाव में जैनेंद्र के पात्र क्रियाशीज नही हो पाते। इनकी मनोवैज्ञानिक जटिलता और चिंताशीलता दिशाहीन प्रतीत होती है।

असली जीवन में चिंतन कॉफी हदतक Rationa-lization का रूप याने वौद्धिक होता है। किंतु जैनेंद्र के पात्र अक्सर असली दार्शनिकोंकी भाँति, निरपेक्ष ढ़ंगसे सोचते हैं। ऐसा लगता है कि मानो लेखकने उनके पूरे व्यक्तित्वमें से अवसर विशेष के लिये केवल दार्शनिक अंशको चुन लिया है। कल्याणी में वह चिंतन प्रधान है। इसलिये उसमें यह दोष भी अधिक मात्रामें है। जो महाशय कल्याणी की कथा कह रहे है वे एक जगह अपने को वृध्द बताते हैं। अतः उनमें तटस्थ दार्शनिक दृष्टिके अतिरिक्त किसी मानवी दुर्बलता की आशा नहीं करनी चाहिये। कल्याणी मानो उनके लिये एक मात्र अध्ययनकी वस्तु है। उससे उनका कोई दूसरा जीवित संबंध नहीं है। उन्हें कल्याणी की याद क्यों आती है, इसका एक मात्र यही उत्तर है– कि कल्याणीका व्यक्तित्व एक नैतिक और मनोवैज्ञानिक उलझन है, और समस्या है। कल्याणी के प्रति उनके हृदय में कोई विकार तो हो ही नहीं सकता। जैनेंद्र एक बहुतही मौलिक लेखक हैं। दृष्टिकोण की नवीनतासे छोटी छोटी घटना को असाधारण वे बना देते हैं। जैनेंद्र के सभी नायक बहुधा स्त्रैण, शिथिल तथा स्त्रीलंपट मालुम होते हैं। उन्होंने अपने उपन्यासोंमें असफल तरुण तरुणियोंकी कामवासना-ओंको शिथिल रुप दे दिया है। जैनेंद्र न कलाके पक्षपाती है, न जीवनके पक्षपाती हैं। उनका हरेक उपन्यास शारीरिक भिन्न लिंगी व्यक्ती के सहवासकी आशा रखनेवाला मालुम पड़ता है।

अकबरकी कबर—

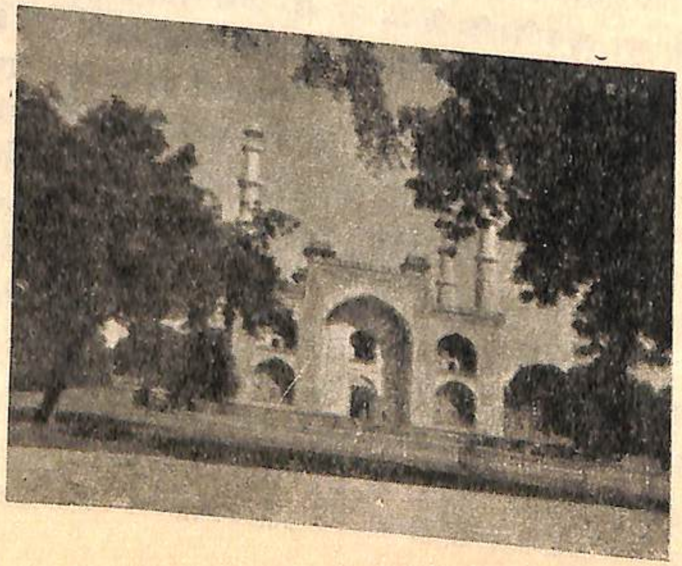

फोटो—
एफ्. टी. घोरपडे
पी. डी. शास्त्र

बस्तर जिले की अेक झलक

कु. वीणा कानगो
बी. ए. फर्स्ट अियर

गर्मियों के दीन थे, सूर्य की तेज औंर कड़ी धूप घर से बाहर पाँव रखना भी असंभव कर रही थी कि पिताजी का ट्रान्सफर का ऑर्डर आया, और सामान वगैरा बांधकर हमलोग जगदलपूर जो बस्तर जिले की राजधानीं है, रवाना हुये। रायपूर स्टेशन से दो सौ मील दूर यह शहर पहाड़ की चोटीपर बसा हुआ है। उँचाईपर होने के कारण रेल्वें यहाँ तक नहीं जा सकती अिस कारण ये दो सौ मील बस सर्विस द्वाराही काटने पड़ते है। पूरा मार्ग आजुबाजु के घने जंगलो से आच्छादित है। और केसकाल नामक साढ़े तीन मील का कठिन घाट चढ़ना पड़ता है। यह पूरा रास्ता तय करने ने लिये कमसे कम १० से १२ घंटे लगते हैं। पूरा बस्तर जिला सृष्टिसैान्दर्य की खदान है। यहाँ की मुख्य प्रेक्षणीय स्थलों की सूचि में सबसे पहले आ सकता है 'केसकाल घाट' जिसकीं चोटीपर यात्रियों के लिये अेक आधुनिक विश्राम–भवन बना है, और जहाँ से सृष्टि का अेक अनुपम चित्र दृष्टिगोचर होता है। जाड़े की ऋतु में चारो ओर घना कुहरा छाया हो और अिस पहाडी मार्ग से वस जा रही हो औंर सूर्योदय हो रहा हो तो बिलकुल स्वप्न का ही भास होता है। अिसी तरह नाना दृष्यों को देखते हुये अिन्द्रावती का पुल आता हैं जहाँ से जगदलपूर शहर की सीमा आरंभ होती है। शहर से लगभग २ मील दूर यह नदी शहर के तीन ओर धूमकर जाती हैं और आगे चित्रकूट नामक स्थान में जो शहर से चौवीस मील दूर है जल--प्रपात के रूप में नीचे गिरती है। यह जलप्रपात बहुतही प्रेक्षणयि हैं। तीस चालीस फीट पानी की तीन चौड़ी धाराअें लगभग सौ फीट नीचे गिरती हैं। बीच की धारा के पीछे गुफा में बना हुआ अेक शिवजी का देवालय है, जहाँ पहुँचने के लिये धाराओं के पीछे से होकर जाना पड़ता है।

अिसी तरह का दूसरा प्रेक्षणीय प्रपात है 'तीरथगढ प्रपात' अिसका भी अेक अलग वैशिष्ठ्य है! अेक छोटी पहाड़ी नदी Step by Step नीचे गिरती है। फिर नीचे उसकी दो शाखाएँ होती हैं और फिर वही वे दोनों नीचे गिरती है, अिस तरह अेक नदी के अेक स्थानपर तीन प्रपात हमें आश्चर्यान्वित कर देते हैं। घने वृक्षों के भयंकर जंगल प्रपात की गर्जना और जंगली पशु पक्षियों की आवाजें मिलकर अेक भयावनी सृष्टि निर्माण होती है पर पानी की कलकल पाक्षियों का गान हमें मंत्र--मुग्ध कर देता है। अिसी तरह पुरे बस्तर जिले में वनों और नदियों की सहायता से प्रकृति देवीने अेक सृष्टिसौन्दर्य रूपी मोती बिखेर दिये हैं जो रसिक मनों को अपनी ओर सदैव आकृष्ट किया करते हैं

बस्तर के आदिवासी बहुत ही धार्मिक वृत्ति के होते हैं। उनकी मुख्य कुलदेवता 'दन्तेश्वरी' नामक देवी है जो जागृत अवस्था में है ऐसा वहाँ के लोगों का विश्वास है। अस देवी के विषय में कई किंवदांतियाँ प्रसिद्ध हैं। कहा जाता है कि देवी वर्ष में अेक दिन किसी भी रुप में आकर पूरी रियासत का चक्कर लगाकर अदृश्य हो जाती है। अिनका मुख्य देवालय जगदलपूर से बावन मील दूर दंतेवाडा नामक स्थान में हैं जहाँ देवी की धूमधाम से रोज पूजा होती है, और आज भी बली प्रथा होने के कारण हर हप्ते बली दी जाती है। अिसी देवालय के उपर अेक शंख

और अेक पत्थर रखा हुआ है जो पास हीं की शंखिनी और डंकिनी नदियों से निकले हैं और दिनपर दिन बढ़ते ही जा रहे है।

पूरा वस्तर जिला खनिज पदार्थों से भरा पड़ा है। लोहा और सोना अिस जिले के मुख्य खनिज पदार्थ हैं, परंतु अिन पदार्थों की और अभी सरकार का ध्यान पूरा नही पहुँचा है अिस लिये ये बेकार पड़े हैं। अिनका उपयोग अभी केवल वहाँ के आदिपासी लोहे के पत्थर उठा लाते हैं, उन्हें घर में ही गलाते है और उसके हथियार बनाते हैं। मुख्य हथियार हैं, फरसा, भाला और तीर कमान अिन्हीं से वे शेर, चीता जैसे भयंकर जानवरों की शिकार करते हैं। ये आदिवासी बहुत साहसी और निर्भीक प्रकृति के होते है। और अत्यंत क्रूर भी! समय आनेपर वे पशू ही नही मनुष्य तक की हत्या कर देते हैं। परंतु अतिथि के प्रति अिनके मनमें आदर औंर आतिथ्य की भावना अत्यंत तीव्र रुप से भरी हुई है। अिसी तरह अिनका जीवन बन बन भटकते, शिकार करने में ही अधिक बीतता है। परंतु साय ही साश अिन्हे कअी कलाएँ भी आती हैं। ये अेक उत्तम कारीगर होते हैं जो अपने ही घरो में सोना गलाकर उसके आभूषण बनाते है खीलै आदि की सहायता के शिवाय लकडी की मदद से झोपडियाँ स्वयं बांधते हैं और साथ ही साथ नाच गानों में भी अत्यंत निपूण होते हैं। आंतरदेशीय आदिवासीयों के लोक नृत्यों की स्पर्धा में अिन्हें प्रथम पुरस्कार सन १९३६ में मिला था। कहा जाता है कि ये सर्व रामचंद्र के वंशज है और पूरा बस्तर का वन दंडकारण्य है जहाँ से लंका जाने के लिये रामचंद्रजी सर्व गुजरे थे। अिस तरह पूरा बस्तर का जिला गुणसंपन्न और अैश्वर्य-पूर्ण है।

स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्ण यह जिला अेक रियासत थी। जगदलपूर अिसकी राजधानी थी जहाँ पर राजा का महल आज भी अपने गत वैभय की याद दिलाता है। अिस जिले के वन भी काफी उपयोगी हैं जो केवल भारतीयों को ही अन्य विदेशियों को भी अपनी और आकृष्ट करते हैं। अतः अिस जिले में करीब करीब सब देशो के लोग आकर निवास करते हैं। अतः शहर का वातावरण काफी मात्रा में अंग्रेजी वातावरण बन गया है परंतु आज भी कई गांव अैसे हैं जहाँ के लोगों को नगक जैसी वस्तु भी मालूम नही वें केवल कच्चा मांस और शराब अपना भोजन समझते हैं। अिस तरह बस्तर जिला अेक महत्वपूर्ण और अैश्वर्य संपन्न जिला है। यहाँ का वातावरण भी सुखकर और आल्हाददायी है परंतु अभी तक सरकार का ध्यान अिस और नहीं गया है। अिस लिये अिसकी उन्नति सुप्त अवस्था में हो रही है।

---

* **महत्त्वाकांक्षी**— प्राथमिक कक्षाके विद्यार्थियोंको जब राष्ट्रपति भवन दिखाये जाने के बाद कुछ लिखने को कहा गया, तों फ्रैंकलीन रूजवेल्ट नामक एक बचे ने लिखा था। "अपना भावी गृह देखकर आज मैं अत्यंत प्रसन्न हुआ।"

—श्रीमती रूजवेल्ट

* पति के लिये चरित्र, संतान के लिये ममता, समाज के लिये शील, विश्व के लिये दया और जीव मात्र के लिये अपने अंतर में करूणा संजोकर रखनेवाले प्राणी का नाम ही नारी है।

—रमण

मैं जाता हूँ!

र. शं. राठोड
बीं. ए., प्रथम वर्ष

सूरजने जाते देखा भावपूर्ण नेत्रोंसे
शाम–घन–धुँगट रेशमी निकाले संध्या को
गोरे गोरे सुन्दर मुखारविन्दने मन मोहलिया
सूरजका प्रणयाकुल अधीर बन गया मन
पवन की मंद मंद लहरसे घूँघट हटा,
मदभरी प्रियतमाकी चितवनको देखा
देख सामने प्रियतम सूरजका अरुण मुख
संध्या के गालोंपर छागयी लज्जाकी लाली
कोमल स्वरोंमें बोले सूरज उसे—
प्रिये! तुम अति लजीली सजीली
सौन्दर्य प्रतिमें! तुम हो अति नशीली फबीली
भावनातुरतासे चंचलतामय संध्या का, मन—
कुछ कह न सका, कुछ बतिया न सका प्रियसे
आनंदकी सरसताने बहा दी चितवनसे
एक मधुर मदिर आँसू की एक बूंद
गिरी धरतीपर के खिले एक हरे पत्तेपर
कहने लगी बून्द उसे वह संध्याकी प्रणय–कहानी
धरतीने कहा सुनकर मेरी भी ऐसी है
मधु मदमाती मीठी मदिर प्रणय की गाथा
मेरे सरस वसन्त के उन्मादक प्रेमकी व्यथा
प्रेममें करते हैं प्राणोंका बलिदान!
हृदयका आदान-प्रदान प्रीतिका सफल त्याग
पत्ताभी थिरका अंगड़ाई लेकर झूम उठा
कहने लगा हाँ री ऋतु प्यारकी है—
हसीन है रंगीन है यह कहाँ बलिदान का विचार!
मेरे समीप यह खिला सुमन अभी न बना निर्माल्य?
इतनेमें सनसनाती बयारने आकर
हिलाया पत्तेका कोमल शरीर
बून्द के प्राण काँप उठे मर मर कर उठा पवन
कस लेने की कोशीश की पत्तेसे अपने को
पर आखिर लुढ़क ही गयी धरती की गोद में
वह निकली दूसरे झरने के साथ असीम जल में
तब चौंक देखा पत्तेने कि वह था अकेला—
ऋतु–चक्र घूमा चरमराया उसका गात्र
सूखा पत्ता गिर पड़ा टहनीसे बिलग होकर
उसेभी मिली महा महिम माता धरती की गोद
आँखे खोल देखा वृक्षपर थे अबभी लगे;
अनेक पर्ण हरे भरे तो दुसरे भी थे पीले विवर्ण
ऐसेही अनेक सूखे पत्ते भी गिरे है यहाँ
सोचा उसने क्या यही है जीवन?
दुःखबिना सुखका आनन्द नहीं जगमें
पर मन मारकर उसने कहा ठीक है कमसे कम
क्या यह कम है कि मेरे गम में है आँसूकी बून्द साथ
चिल चिलाती धूप बिलख बिलख पुकारती थी
प्यासी धरती का फाटा हिय तरसी थी वह
तड़पती थी पानीकी बून्द के लिये
पर्ण हीन वृक्ष क्षीण आँखो से देख उठा
क्षितिज में आ रहे थे मंड़राते सघन बादल
कजरारे धूम धुआँधार कारे कारे ड़रावने
पर आगई फिर सुहावनी बयार
सोंधी बास से गमक उठी धरती भी
अचानक भूधराकार बादल गड़गड़ाकर
बरसाने लगे जी खोलकर प्यार दुलार
धरती जलमग्न हो गयी हरी भरी सस्य शामल
धानी रंग की पहन चुनरिया नव वधू सी
धरती मिली प्रियतम मनभावन सावनसे
हरेभरे वृक्षपर पुनः वही बून्द गिरी आकर
प्यारसे अपनाया पत्तेने पुन्हः कहीं खो न जाय वह
फिर वही संध्या घन–घूंघट काढ़े
मिली सूरजसे प्रीती के रंग में
सूरजने फहा "लो मैं जाता हूँ।"

ध्यानमग्ना

चित्रकारः– **विजय नेवे**
बी. ए., प्रथम वर्ष

रसिकता

मो. शं. केसकर
बी. एस्सी., फर्स्ट ईयर

जीवन में बहुत क्षण अैसे आते हैं कि जिस समय हमें संसार विफल है ऐसा प्रतीत होता है। लेकिन यह हमारी नैराश्यवृत्ति फौरन ही नदारद हो जाती है। क्यों कि दुःखके साथ साथ कुछ आनन्ददायी क्षण भी हमारे जीवनमें आते हैं। यह उस विधाताकी ही कृति है। वह किसी भी व्यक्तिके जीवन में पूरा सुख या दुःख नहीं देता। वर्षा और उष्मा जैसे बारीबारीसे आते है वैसेही ये सुख तथा दुःख के क्षण हमारे जीवनमें आते हैं। मराठी के नामवर साहित्यिकार श्री. वि. स. खाण्डेकरजी ने कहा है कि, जीवन यह सुख और दुःखरुपी रुअी के धागों से बुना हुआ वस्त्र है। यदि जीवन में सम्पूर्णतया सुख ही हो और दुःख का थोड़ा भी नामोनिशान न हो तो बिना क्षार के तरकारी का मज़ा जैसे नष्ट हो जाता है वैसे ही अपने जीवन का मज़ा बिना दुःख के किरकिरा हो जाता है। अिसी दुख को धैर्य से सहने के लिये और अपना जीवन फिरसे हराभरा करने के लिये हमें एक वृत्ति को अपनाना चाहिये, और वही है रसिकता।

रसिकता को अपनाना आज हमें अनिवार्य है। रसिकता के माने आज क्या समझा जाता है? सिर्फ बड़े गायकों के गायनवादन पहलें पंक्ति में बैठकर सुनना और उसके मुताबिक गर्दन हिलाना! यह रसिकता नहीं है, ऐसा कहने का धैर्य मैं कभी न करूंगा। यह रसिकता है, जरूर लेकिन यह उनकी रसिकता है जिन्हें शास्त्रीय संगीत की पुरी जानकारी हो। रसिकता का अर्थ बड़ी धुन से और चावसे संगीत श्रवण करने तक ही सीमित नहीं हैं। अिस से भी वह कभी गुना विशाल है। सच्चे अर्थ में रसिकता याने किसी बात में सम्पूर्णतया एकरूपताही है। जो कार्य हम करते है उसमें अैसे रत होना चाहिये कि शेष किसीका भी हमें खयाल न हो। अिस तरहकी रसिकता की एक मिसाल मैंने पढ़ी है, वही आपसे कहता हूँ।

करीब एक साल पहले की यह बात है। उस समय वेस्ट अिंडीज की क्रिकेट टीम भारत के दौरेपर आयी थी। उसमें से दूसरी या तिसरी "टेस्ट मॅच" कानपूर में थी। पहलीबार भारत परास्त हुआ था, अिसलिये अिस मॅचमें भारतीय अपना सब तन मन लगाकर खेल रहे थे। पूरा स्टेडियम प्रेक्षकोंसे लबालब भरा था। कहीं भी थोडी जगह दिखाअी न देती थी। भारत के दो खिलाड़ी पंकज रॉय और नरी कॉन्ट्रॅक्टर खेल रहे थे। उनका खेल भी बड़ा नेत्रदीपक और लुभावना था। सब प्रेक्षक हर्षसे उच्चतम स्वरमें अपने खिलाड़ियोंको प्रोत्साहित करते थे, अितने में रॉय ने अपना "कॅच" दिया और वह बाद हुआ। अब उसकी जगहपर भारत का मशहूर फलंदाज विजय मांजरेकर आया। सब प्रेक्षकों के दिलमें उसके आगमनसे विश्वास पैदा हुआ कि, यह अब अब भारतीय फलंदाजोंका विलोभनीय स्वरुप दिखायेगा लोगोंकी अपेक्षाकी बावजूद उसका खेल भी वैसेही आक्रमक था। मिनट में एक इस गतिसे वह रन प्राप्त कर रहा था। उसके खेलपर तो लोग अितने लट्टू हुअे थे कि इन्हें खेलके अलावा अन्य बातोंका विस्मरणही हुआ था। अितनेंमें एक द्रुतगति "बॉल" आया और मांजरेकरने भी अपना सब बल समेटकर उसे जोरोंसे "हिट" किया। सब लोगोंकी अैसी भावना हुअी कि उसने निश्चय ही चार 'रन' प्राप्त किये। लेकिन दूर फासलेपर

“ ब्राअुंडरीपर ” जो क्षेत्ररक्षक खड़ा या वह वायुवेगसे दौड़ पड़ा और उसने तुरंत वह “ कॅच ” ले लिंया। लोगोंको अपनी आँखोंपह विश्वास नहीं हुआ। प्रेक्षकोंमें से एक रसिक आदमी एकदम उठ खड़ा हुआ और चिल्लाया, क्या मांजरेकर बाद हुआ? नहीं, यह असंभव है। बस! अितनाही चिल्लानेके बाद वह धड़ामसे नीचे गिर पंड़ा। उससे वह न सहा गया और फौरन ही उसका ‘ हार्ट फेल ” हो गगा यही है सच्ची रसिकता!

प्रायः अैसा समझा जाता है कि वैज्ञानिक और विज्ञानसे जिनका सरोकार रहता है वें सभी अरसिक वृत्तिकें होते हैं। लेकिन यह सच्च नहीं है। अैसा समझनेमें हम बड़ी भारी भूल करते हैं। यदि हम अपने वित्रमान प्रधानमंत्री श्री जवाहरलाल नेहरुकी तरफ एक निगाह डालें तो मेरे कथनकी सत्यता आपको महसूस हो जायगी। विज्ञान और विज्ञानके मार्गोंपर उनका गहरा विश्वास है और वैज्ञानिक मार्गके वे हिमायती हैं। तो भी उनकी रसिकता नष्ट नहीं हुअी है। यदि नागा प्रदेशके अनाड़ी लोग भी उनके दर्शन करने अथवा उनसे मिलने आये तो वे उनसे बातचीत करते हैं। और उनके साथ उनके नृत्यमें सम्मिलित होकर अपनी रसिक वृत्तिका हमें हमेशा सबूत देते हैं।

रसिकताकी यह मानवी प्रवृत्ति स्वाभाविक तथा आनंददायी है। हमारे पुरखे भो रसिक थे। उनकी रसिकता के कारण ही अपने देशमें अगणनीय महान कलाकार पैदा हुअे। अपने देशकी अजन्ताकी गुफाअें, दख्खनमें केरलके मंदिर, और वहाँकी शिल्पकलाकी नज़ाकत उनकी रसिकताकी गवाह दे रहे हैं। सिर्फ अपने देशमें ही नहीं बल्कि दूसरे राष्ट्रमें भी रसिकता पुराने समयसे दिखाई देती है।

जो लोग सच्चे और दिलके रसिक होते हैं वें अपनी लगन मिटानेकें लिये क्या करेंगे यह तो कहना बहुतही मुश्किल है। उसके लिये वे कोअी भीं कष्ट उठानेपर आमादा रहते हैं। हाल ही में एक अैसा वृत्त प्रसिद्ध हुआ है कि संयुक्त अरब प्रजासत्ताकमें हॉलिवुडकी सुंदरी और महशूर अभिनेत्री मेरिलिन मन्रोके चित्रपट न प्रकाशित करनेका इजिप्तके अध्यक्ष कर्नल नासेरका हुक्म है यह वार्ता मन्रोके चित्रपट बडी लगनसे देखनेवाले रसिकोंके कर्णोंपर गयी तो वे आगबबूला हो उठे और उन्होंने कैरो और दूसरे शहरोंमें अभूतपूर्व दंगल मचाई। अैसी होती है यह रसिकताकी अभिरुची। यदि उसे रोका गया तो उसका नतीजा बहुत कठिन है।

समर्थ रामदासजीने मराठीमें कहा है, “ सुख पाहतां जवापाडें, दुःख पर्वता येवढें ” यहि सुखकी तुलनामें दुःख हमारे जीवनमें बहुत है। तो भी हम अपना जीवन आनन्दमय बना सकते हैं। बशर्ते कि हम रसिकताकी वृत्ति अपनाएँ। जो संसारकी तरफ इस दृष्टिसे देखता है उसे संसार कभी भी असार महसूस नहीं होता। इस लिये मेरी दृष्टिमें रसिकताका अपने जीवनमें अनन्य साधारण तथा महत्वपूर्ण स्थान है। क्या आप मेरे अिस विधानसे असहमत हैं?

—=×=—

* बैठे हुए का सौभाग्य बैठा रहता है। खड़े हुए का सौभाग्य खड़ा हो जाता है। लेटे हुअे का सौभाग्य सोता रहता है और चलनेवाले का सौभाग्य गतिशील हो जाता है। इस लिये चलते रहो, चलते रहो।

—S—S—

ہاکی چمپئین کا کالج میں داخلہ

(از ۔ عبدالستار میمن ۔ پی ۔ ڈی ۔ آرٹس)

میرے کالج میں رکھتے ہی قدم
طاقِ نسیاں میں تھی اسکول کی شرم
دیکھے کمروں کی جگہ ہال نئے
حُسن کے پھیلے ہوئے جال نئے
مجھ کو سب دیکھ رہے تھے ایسے
سامنے کوئی ہو "پاگل" جیسے
ڈر گیا سوچ کے انجام اپنا
یعنی کالج میں نہیں کام اپنا
یوں مگر دل میں مرے آیا خیال
چل کے اسپورٹس کا دیکھیں احوال
دیکھ کر میں ہوا حیران بہت
کیوں کہ تھے کھیل کے سامان بہت
پائی شکر جو شکر خورے نے
گوری[1] سینے سے لگائی وہیں اس گورے نے

[1] "گوری" سے میری مراد اپنی محبوبہ "ہاکی" سے ہے ۔ "میمن"۔

لطیفہ ——— از اقبال احمد ۔ پی ۔ ڈی ۔ آرٹس ۔

پروفیسر اور مینڈک ۔ ایک سائنس کے پروفیسر اپنی ایک جیب میں ناشتہ اور دوسری جیب میں ایک مینڈک کاغذ میں باندھ کر لے گئے ۔ جب وہ اپنی لیبارٹری میں گئے اور اپنی جیب میں مینڈک نکالنے کی خاطر ہاتھ ڈالا تو ان کا ناشتہ نکل آیا انہوں نے سوچا کہ "مجھے تو اچھی طرح یاد ہے کہ میں نے ابھی ابھی اسٹاف روم میں ناشتہ کیا تھا!"

(بقیہ "انگریزی کی اہمیت") حلقہ کا نقصان ہو رہا ہے بلکہ یہ چیز ہند کی ترقی کی راہوں میں رکاوٹ ثابت ہو رہی ہے اور اگر یہی حال رہا تو ہم ارتقار کے روزِ روشن کی دید سے محروم ہو جائیں گے ۔ اب ہماری قوم رو بہ انحطاط ہو جائیگی ۔ حکومت کو چاہیئے کہ وہ انگریزی سے چشم پوشی نہ کرے ۔

(مطبوعہ ۔ نیشنل لیتھو پریس ۔ دہنڈہ بیس ۔ اکولہ شہر ۔)

میرے پسندیدہ اشعار

از ـــ امام الدین ۔ بی ۔ اے ، فرسٹ ایئر

بات ہیں بات اُسی کی ہے سنو تم جس کی
یوں تو کہنے کو سبھی منھ میں زباں رکھتے ہیں
— اشک رامپوری

غمِ دوراں ہی بہت کافی تھا
آپ کیوں میری نظر سے گذرے؟
— ” ”

کیا خبر تھی کہ کھائیں گے وہ زخم
جس کا ہوگا نہ اندمال کبھی!
— عبدالمجید حیرت

خیر، کچھ اُن سے رسم و راہ تو ہے
نہ سہی نامہ و پیام ابھی
— ” ”

برق کی سرگرمیاں تسلیم لیکن اے کلیم
بجلیاں گرتی رہیں اور آشیاں بنتا رہا
— کلیم احمد آبادی

جب کبھی ترکِ محبت کا خیال آیا ہے
مجھ کو تا دیر تری یاد نے تڑپایا ہے
— شفقت کاظمی

ضبطِ غم کی قسم تم سے شکوہ نہ تھا
حال پوچھا تو آنکھیں بھی نم ہو گئیں
— حفیظ نعیمی

میری بربادیوں کا فسانہ نہ پوچھ؟
اس میں تیرا بھی نام آنہ جائے کہیں؟
— ” ”

یہ بھی دنیائے محبت کا عجب دستور ہے
رونے والا مسکرانے کیلئے مجبور ہے
— یکتا بھوپالی

نمازِ دل کی حضوری کا نام ہے ساقی
یہ ذکر و فکر، یہ خوش پوشی و وضو کیا ہو
— عبدالحمید عدم

یقین آنے لگا ہے کچھ اپنے ہونے کا
اسی ادا سے مکرّر کہو کہ تو کیا ہے؟
— ” ”

جو ترے حُسن کے فقیر ہوئے ان کو تشویشِ روزگار کہاں
درد بیچیں گے، گیت گائیں گے اس سے خوشوقت کاروبار کہاں
— فیض (فیض احمد)

یہ خونِ دل ہے کبھی رائیگاں نہیں جاتا
جہاں کبھی بیٹھ کے روؤں، بہار پیدا ہو
— عزیز لکھنوی

عجیب معصومیت رقص کر رہی تھی ۔ اسکے سینے میں سیتا کا دل تھا ۔ اسکی مرمری بانہوں میں مریم کا تقدس تھا ۔ اسکے حسین چہرے پر ہمالیہ کا وقار اور اسکے دل میں دروپدی کی پاکیزگی تھی ۔

اسکے بعد رضیہ مجھے ایک ماہ تک نہیں ملی کیونکہ میں خود کشمیر کے مختلف مقامات دیکھنے کی غرض سے سرینگر سے دور چلا گیا تھا ۔ میں کشمیر کی خوبصورتی میں اتنا کھو گیا تھا کہ مجھے رضیہ کا خیال ہی نہیں رہا ۔ ایک ماہ بعد میں واپس سرینگر آیا تو رضیہ مجھے ملی ۔ گرین ہوٹل کے باہر نہیں ۔ گرین ہوٹل کے اندر ۔ اسکے جسم پر فرن نہیں ۔ قائن ساری تھی ۔ اسکے چہرہ پر معصومیت نہیں تھی ۔ اسکی آنکھوں کی چمک غائب ہوچکی تھی ۔ تھوڑی دیر تو میں اُسے عجیب نظروں سے دیکھتا رہا ۔ مگر اُسکا خیال کسی اور طرف تھا ۔ میں نے ایک ویٹر کو قریب بلا کر پوچھا " یہ کون ہے " " یہ رضیہ بائی ہے " سودا طے کرا دوں ؟ ویٹر بیوپاری انداز میں بولا

رضیہ اور سودا ! مجھ پر بجلی ٹوٹ پڑی ۔ مریم ۔ سیتا اور دروپدی ..... سودا ۔ " کیا سوچ رہے ہیں آپ " ؟ ویٹر پھر بولا ۔

" جاؤ " میں چیخ اُٹھا ۔ ویٹر دھیرے سے کھسک گیا ۔ قریب کی میزوں پر ڈٹے ہوئے لوگ میری طرف دیکھنے لگے ۔ مگر رضیہ نے متوجہ ہونا ضروری نہیں سمجھا ۔ میں دندناتا ہوا اُسکے قریب پہنچا ۔ " رضیہ " .... ! میں چیخ کر بولا ۔

" چلاؤ مت ـــــ بیٹھ جاؤ " وہ تحکمانہ لہجہ میں بولی ۔

" رضیہ ! یہ کیا ہے ؟ یہ میں کیا دیکھ رہا ہوں " ۔ " یہ وہی ہے جو تم دیکھ رہے ہو " وہ مسکرا کر بولی ۔ " رضیہ ۔ میں یہ سوچ بھی نہیں سکتا تھا کہ تم اتنے قلیل عرصہ میں اتنی بدل جاؤگی " ۔ " مجھے بدلے ہوئے دو برس ہوگئے ہیں جناب "

" رضیہ ! تو کیا وہ معصومیت فریب تھی جو تمہارے چہرے پر رقص کرتی تھی ۔ وہ باتیں جھوٹ تھیں جو تم کرتی تھیں ۔ وہ تقدس دھوکہ تھا ۔ وہ پاکیزگی غلط تھی ... میں جذبات میں بولا "

" سب غلط تھا ۔ سب غلط تھا صاحب ۔ مگر آپ کیوں چیخ رہے ہیں " ۔

" میں چیخوں گا ۔ میں چیختا رہتا ہوں ...... میں یکایک سنجیدہ ہوگیا ۔ " رضیہ ! بھلا اسکی کیا ضرورت تھی ۔ تم لکڑیاں بیچتی تو کیا وہ کافی نہیں ..... "

" ہاں وہ کافی ..... " وہ بات کاٹ کر بولی ۔

" پہلے میری بات سنو " میں چیخ پڑا ۔ کیا گوری رنگت والے انگریز تم سے لکڑیاں نہیں خریدتے تھے ؟

" وہ گورے کتے " لکڑیاں نہیں لڑکیاں خریدتے تھے ـــــ وہ موٹا مجھے دس آنے نہیں دس روپئیے دیتا تھا ۔ اگر میں صرف لکڑیاں بیچتی ہوتی تو میرا باپ دو برس اوّل مرگیا ہوتا ۔ میری ماں بغیر کفن کے دفن ہوگئی ہوتی ۔ میری چھوٹی بہنیں بھوک سے مرگئی ہوتیں ۔ اور اِن حالات نے مجھے اپنے آپ کو بیچنے پر مجبور کردیا "

" رضیہ تم کشمیر کی بیٹی ہو ۔ اس خوبصورت کشمیر کی ! "

" غلط ـ میں اپنے باپ کی بیٹی ہوں " وہ ہنس کر بولی ۔

غزل

جلگاؤں میں ۸ ڈسمبر ۱۹۵۹ء کو " کاروانِ انقلاب " کی آمد پر کانگریس بھون میں مدیر روزنامہ " انقلاب بمبئی " جناب عبدالحمید انصاری (جے ۔ پی) مقالہ نگار " انقلاب " میر اصغر علی جاگیر شاعر قطعیات جناب سلامت تیرآبادی اور مدیر بزم اطفال " انقلاب " و مشہور مزاح نگار شاعر جناب عبداللہ ناصر (چچا جان) کے اعزاز میں ایک عام مشاعرہ منعقد کیا گیا ۔ جس کی صدارت کے فرائض کا بار مدیر " انقلاب " نے پروفیسر افتخار احمد فخرؔ ۔ ایم ۔ اے ۔ کے نازک کندھوں پر ڈال دیا ۔ طلباء کے اصرار پر ہم صدارتی غزل جو مشاعرہ میں بیحد مقبول ہوئی ، نذر " اجنتا " کر رہے ہیں ـــــ مدیر

پروفیسر افتخار احمد فخرؔ دھولیوی ۔ ایم ۔ اے ۔

(شعبۂ اردو فارسی ۔ ایم ۔ جے ۔ کالج ۔ جلگاؤں ۔ خاندیس)

رنگِ شفق میں ہے نہ کسی لالہ زار میں
جو کیف ہے تری نگہِ بادہ بار میں

طوفانِ غم سے دل تھا اگرچہ فشار میں
اُترا لہو نہ دیدۂ خونناب بار میں

اُلجھے نہ کوئی ظاہر و نا آشکار میں
سب کچھ نہاں ہے " ہمت یزداں شکار " میں

خود اپنے آستانِ محبت پہ بارہا
سجدے کئے ہیں جذبۂ بے اختیار میں

خوں روئے کیوں نہ مجھ پہ محبت کی بے بسی
وہ اختیار میں ہیں نہ دل اختیار میں

ایسا بھی زندگی میں ہوا ہے خدا گواہ
ہم تجھ کو بھول بیٹھے غمِ روزگار میں

دوشیزگیٔ لالہ و نسریں کو اے ندیم
گلچیں نے آہ لوٹا ہے اُٹھتی بہار میں

پرواز میں یہی ، کبھی " سدرہ مقام " ہے
ظاہر میں یوں تو کچھ نہیں مشتِ غبار میں

ہو رسمِ سجدہ اب ، نہ کوئی آستاں ہی ہو
سودا ہے فخرؔ ! کیوں یہ سرِ افتخار میں ؟

اس کے بعد ایک ویٹر نے اسکے قریب آکر کچھ کہا ۔ جاتے جاتے وہ بولی ....

" جب تک مجھے سماج کا ڈر تھا ۔ میں چھپ چھپ کر بکتی رہی ۔ اب میں نے پاکیزگی کا یہ نقاب اُتار پھینکا ہے ۔ اب میں بظاہر بک رہی ہوں ـــــ اچھا ۔ ٹاٹا " !!!

رضیہ کے جاتے ہی میں رو پڑا ۔ میرا دل چیخ اُٹھا ۔ کشمیر جنت نہیں ہے ۔ جب تک اسپر سے غریبی کے بادل نہیں چھٹ جائیں گے جب تک ان حوروں کے چہرے نہیں کھلیں گے رضیہ سی معصوم جوانیاں نہیں بکیں گی جب تک انکے چہروں پر مسکراہٹوں کے چراغ نہیں جلیں گے جب کشمیر سے یہ اندھیرا دور ہوجائیگا تو چاروں طرف ایک حسین اُجالا رقص کریگا ۔ حسین و خوبصورت تب کشمیر جنت بن جائیگا ۔ ابھی کشمیر جنت نہیں ہے .... جنت نہیں ہے ......!!

کالج کا پہلا دن

نذیر احمد شیخ بسم اللہ ۔ پی ۔ ڈی ۔ آرٹس (بی)

گرمی کی چھٹیاں ختم ہوچکی تھیں ۔ میٹرک کے امتحان کا نتیجہ بھی ظاہر ہوچکا تھا [illegible] چہرے پر خوشی رقص کرتی نظر آتی تھی اور کسی کے چہرے پر غم کی گھٹا چھائی ہوئی تھی [illegible] ایڈمیشن لینے کیلئے نہ جانے کہاں کہاں سے طلباء آئے ہوئے تھے ۔ سب ہی کے چہروں [illegible] کے آثار تھے ۔ کالج کی عمارت بھی خوش ہو رہی تھی کہ آج پھر سے اُسے طلباء کی خدمت کا [illegible] رہا ہے ۔ نئے نئے نوجوانوں کا وہ مسکرا کر استقبال کر رہی تھی ۔ مبارکبادی کے تحفے [illegible] کی جا رہی تھی ۔ غرضکہ ہر چیز سے نیا پن اُبل رہا تھا ۔ نئی دنیا ۔ نئی محفل ۔ نئی امنگ ۔ بظاہر میں بھی خوش تھا ۔ مسرت کی کھوکھلی ضیاء میرے چہرہ پر بھی تھی ۔ لیکن [illegible] رہا تھا ۔ صرف ایک اُمید کا ٹمٹماتا دیا جل رہا تھا ۔ اور وہ بھی گل ہوا چاہتا تھا ۔ میں [illegible] میں مدہوش بے خبر کالج کے ایک گوشے میں کھڑا تھا ۔ سنئے بھیا ! ان الفاظ [illegible] خاموشی کو توڑ دیا ۔ اور میرے تمام خیالات کا سلسلہ منقطع ہوگیا ۔ میں چونک پڑا ۔ [illegible] انگریزی قسم کا لباس زیب تن کئے ایک متعلم کھڑا تھا ۔ میرے ہاتھ میں داخلہ [illegible] دیکھتے ہوئے اس نے پوچھا ۔ " اس جگہ کیا بھرا جائے میری سمجھ میں نہیں آ رہا ہے " ۔ [illegible] ہی میری آنکھوں میں اندھیرا آگیا ۔ میرا دل غم کی شدت کو برداشت نہ کرسکا اور [illegible] میری آنکھوں سے چھلک پڑا ۔ " بھیا ! تم کیوں رو رہے ہو ؟ " میں نے آنسوؤں [illegible] کہا " کچھ نہیں ۔ کچھ نہیں ۔ ۔ تمہارا نام کیا ہے ؟ " ۔ " میرا نام فرید ہے [illegible] نام ؟ " " رشید " میں نے کہا ۔ " تم کونسا سیکشن لینا چاہتے ہو رشید [illegible] چھپا رہے ہو ۔ ضرور کچھ بات ہے ۔ بھیا ! مجھے اپنا غمگسار دوست سمجھو میں تمہیں [illegible] لاؤں ۔ بخدا ! مجھے بتاؤ ماجرا کیا ہے ۔ " ؟ میں نے کہا " تم بھی کس الجھن میں پھنس [illegible] تمہاری جائے پیدائش کونسی ہے ۔ آمدنی کتنی ہے اور میٹرک میں کونسے مضمون لئے تھے " [illegible] ہاتھ سے پین چھینتے ہوئے کہا " رشید بھیا ! میں تمہیں کیسے سمجھاؤں ۔ کسی کو [illegible] غم کی شدت کم ہوتی ہے ۔ کاش میں تمہارا غم غلط کرنے کے قابل ہوتا " ۔

بہت زیادہ اصرار پر میں نے بتایا کہ میں ایک غریب متعلم ہوں ۔ میرے والد کی تنخواہ [illegible] روپئیہ ہے ۔ گھر کے افراد زیادہ ہیں جسکی وجہ سے تنخواہ کافی نہیں ہوتی ۔ بڑی مصیبتوں اور [illegible] کا سامنا کرکے میں میٹرک فرسٹ کلاس میں پاس ہوگیا ہوں ۔ لیکن سب فضول ہے بیکار ہے [illegible] کالج کی ایڈمیشن کیلئے پیسے نہیں ہیں ۔ بہن چار روز سے بیمار ہے ۔ ماں کا دمہ سے [illegible] حال ہے ۔ چھوٹے بھائی کا ہاکی میچ میں پیر نکل گیا ہے ۔ ان تمام کی دوا الگ ـــ کالج کی ایڈمیشن کیلئے پیسوں کی ضرورت الگ ۔ جو میرے پاس نہیں ہیں ۔ میں تو صرف کالج کے احاطے میں دل کو تسکین دینے کیلئے آیا تھا ۔ کہ ایک دن وہ بھی آئیگا جب میں کالج میں داخلہ لوں گا ۔ " میری آنکھوں سے بے اختیار آنسو بہنے لگے ۔ جیسے کوئی بند ٹوٹ گیا ہو ۔

فرید نے ایک سفید کاغذ پر نہ معلوم کیا لکھا اور اُسے ایک لفافے میں موڑ کر میری طرف بڑھاتے ہوئے " بھیا ! بھارت دیس کو تم جیسے فرسٹ کلاس لڑکوں کی ضرورت ہے مجھ جیسے تھرڈ کلاس کی نہیں " ۔ اتنا کہکر وہ چلا گیا ۔ اور میں اُس کا منہ دیکھتا ہی رہ گیا جیسے مجھ پر سکتہ طاری ہوگیا ہو ۔ میری نظروں نے اُسکا تعاقب کیا مگر وہ نظروں سے اوجھل ہو چکا تھا ۔

میں نے لفافہ کھولا تو اسمیں سَو روپیہ کا نوٹ اور وہی رقعہ جو فرید نے میرے سامنے لکھا تھا ۔ " رشید بھیا ! تم ضرور کالج میں داخل ہوجانا ۔ اور مجھے تلاش کرنیکی کوشش نہ کرنا " ۔ میں بہت خوش تھا کہ میں کالج میں داخل ہوگیا ہوں مجھے تعجب اس بات کا ہو رہا تھا کہ خدایا فرید انسان تھا یا فرشتہ ۔ میری تلاش کے باوجود وہ مجھے مل نہ سکا ۔ اور نہ کسی سے اُسکا پتہ چل سکا ۔ اِن ہی اُدھیڑبن میں میں چوک سے گذر رہا تھا کہ یکایک غم میں ڈوبی ہوئی رونے کی آواز نے میرا دامنِ دل اپنی طرف کھینچ لیا ۔ چوراہے پر بہت بھیڑ تھی ۔ میں دوڑ کر وہاں پہنچا ۔ کیا دیکھتا ہوں کہ فرید زمین پر پڑا ہوا ہے اُسکے سر اور جسم سے تازہ خون بہ رہا ہے ۔ میرے ہاتھوں کے طوطے اُڑ گئے ۔ " فرید ! فرید !! یہ تمہیں کیا ہوگیا " ۔ میری آنکھ سے آنسو ٹپ ٹپ گرنے لگے ۔ فرید نے کہا " رشید ! تم آگئے نا " ۔ اب میں .... بھیا ! تم رو رہے ہو .... تم داخل ہوگئے ..... نا " ۔ فیس کی رسید ہاتھ میں رکھ کر میں روتے ہوئے کہنے لگا " ہاں میں کالج میں داخل ہوگیا ہوں " ۔ ایک ادھیڑ عمر کا آدمی جو فرید کے سرہانے بیٹھ کر رو رہا تھا ۔ فرید نے اس سے مخاطب ہوکر کہا " ابّا جان ! تم میرا غم نہ کرو ۔ ابھی بھائی رشید جو ..... ہے ۔ رشید بھیا ! تم وعدہ .... اعلیٰ تعلیم حاصل ...... بڑی شخصیت کہلاؤگے ۔ تب ہی میری روح .... اطمینان .... سے ....

" نہیں نہیں فرید ..... ایسا نہ کہو .... میرے محسن ! کاش ! میں اپنی جان تمہارے لئے وقف کرسکتا ۔ دنیا کو تم جیسے انسانوں کی ضرورت ہے ۔ میری نہیں ۔ غریب باپ کی دنیا لُٹ گئی ۔ عالم بیچارگی میں اب اسکی آنکھ میں آنسو بھی خشک ہوگئے تھے ۔

میری طرف مڑ کر بیٹا ! تم رو رہے ہو ۔ دیکھو میری آنکھوں میں اب ایک بھی آنسو نہیں ہے ۔ میرا فرید اس دنیا سے نہیں گیا وہ تو میرے پاس کھڑا ہے اب تم ہی میرے فرید ہو بیٹا .....!

قطعہ

افتخار اعظمی

کیا اسے فیضانِ آزادی کہوں
تیرگی افلاس کی جاتی نہیں
دیکھئے جس کو ہے سرتا پا اَلم
خوابِ عشرت میں پڑے ہیں حکمراں

ہے وہی حال غریب و بے نوا
" صبح آزادی " سے پھر ہوتا ہے کیا
پھر ہے یہ جشنِ مسرت کیوں بپا
کون سنتا ہے غریبوں کی صدا

بھومی دان

قاضی جلیس احمد
(پی۔ ڈی۔ سائنس)

آج گاؤں میں بہت چہل پہل تھی کیونکہ گاؤں میں بھومی دان کے تحریک کے خالق ونوبا جی بھاوے تشریف لانیوالے تھے۔ گاؤں کے لوگ بہت خوش تھے کیونکہ گاؤں کی تاریخ میں ونوبا جی بھاوے وہ پہلے لیڈر تھے جو یہاں آنیوالے تھے۔ گاؤں دلہن کی طرح سجایا گیا تھا۔ جس راستہ سے وہ آنے والے تھے اس راستہ پر سرخ بجریاں بچھائی گئی تھیں۔ راستے کے دونوں طرف سرخ جھنڈیاں اور پھریرے لگائے گئے تھے۔ گاؤں کے غریب کسان بہت خوش تھے کیونکہ وہ جانتے تھے کہ بھاوے جی بھومی دان کی تحریک کیلئے نکلے ہیں اور ان کے ذریعہ کچھ نہ کچھ زمین تو مل ہی جائے گی۔ ونوبا جی بھاوے کے قیام کا انتظام گاؤں کے مالدار، ظالم اور کنجوس ساہوکار ٹھاکر نارائن داس کی کوٹھی میں کیا گیا تھا۔ کوٹھی کے سامنے ہی ایک بنجر اور سخت پتھریلی زمین تھی جسکو ٹھاکر باوجود کوشش کے اُس سے کوئی فصل نہ پیدا کر سکا تھا اس جگہ ایک پنڈال بنایا گیا تھا جہاں ونوبا جی تقریر کرنے والے تھے۔

تین بجے ہی اسٹیشن پر گاؤں کے لوگوں کا اژدہام تھا۔ جوان، بوڑھے بچے اور عورتیں سب وہاں پر موجود تھے۔ رامو اپنی بوڑھی اور اپاہج ماں کو گود میں اُٹھائے ہوئے اپنی جوان بیٹی کے ساتھ ریلوے اسٹیشن کے چھوٹے سے پلیٹ فارم پر کھڑا تھا۔ اُسکے چہرے سے مسرت پھوٹ رہی تھی۔ وہ گاؤں کا سب سے غریب کسان تھا۔ اور بڑی مشکل سے وہ اپنی دو بیگھ زمین پر خون پسینہ ایک کرکے اپنا، اپنی بیٹی اور اپنی ماں کا پیٹ پالتا تھا۔

خدا خدا کرکے شدید انتظار کے بعد گاڑی پلیٹ فارم پر آکر رکی۔ پہلا ہی ڈبہ پھولوں سے سجایا گیا تھا اور موٹے موٹے حرفوں میں " بھارت ماتا کی جے" لکھا تھا۔ جب بھاوے جی ڈبہ سے باہر نکلے تو لوگوں نے "بھارت ماتا کی جے" اور دوسرے نعروں سے آسمان سر پر اٹھا لیا اور انہیں کوٹھی تک لیگئے جب وہ پنڈال میں تشریف لائے تو لوگوں نے پھر نعرہ بلند کیا بھاوے جی نے اپنی تقریر میں پہلے تو بھارت کی مفلوک الحالی کا رونا رویا پھر مقصد کی طرف لوٹے کہ " یہ مہان بھارت انہیں کسانوں کی ملکیت ہے۔ کسان ہی ہمارے سچے سیوک ہیں اسلئے ہم کو اُن کی سیوا کرنی چاہئیے اور انہیں بھوکوں نہیں مرنے دینا چاہیئے۔ اُن کی سیوا ہم زمین، روپئے، گھر وغیرہ دان دے کر سکتے ہیں"۔ ان کی تقریر میں وہ جوش و خروش تھا کہ لوگوں کا دِل اپنے غریب کسانوں کی ہمدردی سے بھر گیا اور وہیں پر چند لوگوں نے کچھ زمین دان کر دی۔ ٹھاکر نے بڑے پس و پیش کے بعد اپنی بنجر زمین جس پر لوگ بیٹھے تھے، رامو کو دان کر دی۔ رامو کے لئے یہی بہت کچھ تھا۔ اُس کی خوشی کا کوئی ٹھکانہ نہ رہا۔ گھر آکر اُس نے اپنی بوڑھی اپاہج ماں کو گود میں لے کر ناچنا شروع کر دیا۔

رامو نے زمین کو زرخیز بنانے میں اپنا خون پسینہ ایک کر دیا۔ اس کام میں اسکی بیٹی سیتا بھی پیش پیش تھی۔ اُن دونوں نے اپنی لگاتار محنت سے اس زمین کو اپنے ہاتھوں سے کھود ڈالا اور دونوں نے ملکر اس میں گیہوں بو دیا۔ سال کے آخر میں جب گیہوں کی فصل پک کر تیار ہوئی تو رامو کی خوشی کا کوئی ٹھکانہ نہیں رہا۔ وہ گیہوں کی سنہری بالیوں کو ہوا میں جھومتے ہوئے دیکھ کر خوشی سے جھوم جاتا تھا۔ اُسکو گیہوں کی ہر بالی میں اپنا خون اور اپنا سنہرا مستقبل نظر آرہا تھا۔

اور آج وہ اپنی بیٹی کے ساتھ اپنا حق المحنت وصول کرنے آیا تھا۔ اُس نے درانتی اُٹھائی اور ایک بار پیار بھری نظروں سے لہراتی ہوئی بالیوں کو دیکھا اور بس اب وہ انہیں کاٹنے ہی والا تھا کہ یکایک وہ لاٹھیوں سے گھر گیا۔ سیتا خوفزدہ ہوگئی۔ رامو نے دیکھا کہ ٹھاکر کے آدمی اُسے گھیرے ہوئے ہیں اور پیپل کے نیچے ٹھاکر کھڑا ہے۔ اُسکے چہرہ پر زہریلی مسکراہٹ تھی یکایک اُس نے غرّا کر کہا " مارو اس کمینے کو اور کاٹو اِس کی فصل۔"

اور ٹھاکر کے آدمی بھوکے گیدڑوں کی طرح بالیوں پر ٹوٹ پڑے۔

رامو پر تو جیسا سکتہ طاری ہوگیا تھا۔ وہ خالی خالی نظروں سے اپنے خون و پسینہ کا انجام دیکھ رہا تھا۔ اور جب ٹھاکر اپنی آخری گاڑی بھی گیہوں سے بھر کرلے گیا تو اس کے چہرہ پر تلخ مسکراہٹ کی جھلک تھی۔ اور اُس نے ایک زور دار قہقہہ لگایا۔ ایک ایسا قہقہہ جس میں کیا کچھ نہیں تھا۔ بےبسی۔ بیچارگی۔ بھوک، غربت، سب کچھ تھا اُس میں دور پگڈنڈیوں پر ٹھاکر کی گاڑیوں کی ایک لمبی قطار دکھائی دے رہی تھی۔ رامو نے حقارت آمیز قہقہہ لگایا اور زور سے چیخ کر بولا۔

" بھومی دان ـــــ آہاہاہا ـــــ وہ پاگل ہوگیا تھا۔

جس کھیت سے دہقاں کو میسر نہ ہو روزی
اس کھیت کے ہر خوشۂ گندم کو جلا دو

کشمیر جنت نہیں ہے

از ـــ قاضی سید مشتاق احمد
(جونیئر بی۔ اے)

سری نگر سے منوبر جھیل تک کا راستہ صرف ایک میل لمبا ہے اکثر وہاں پیدل ہی چل پڑتے ہیں۔ چاروں طرف کشمیر اپنی پوری رنگینیاں دامن میں لئے کھڑا ہوتا ہے۔ زعفران کے کھیت، چھوٹی چھوٹی ندیاں، بہتے جھرنے، اچھلتے آبشار، کودتے نالے اور فرن پہنی ہوئی کشمیری عورتیں پر چھوٹی چھوٹی ٹوکریاں لئے ہوئے نظر آتی ہیں۔ چند عورتیں اپنی ٹوکریوں میں بیریاں لئے ہوتی ہیں۔ کچھ عورتوں کی ٹوکریوں میں چھوٹی چھوٹی لکڑیاں ہوتی ساتھ ان کے بچے کودتے ناچتے چلتے ہیں۔ اسی راستہ پر کشمیر آئے ہوئے سیاح گوری رنگت والے انگریز گھوڑے دوڑاتے نظر آتے ہیں۔ دور ہی سے جھیل آئینے کی طرح چمکتا نظر آتا ہے۔ جھیل میں دراصل پانی ہے مگر دور سے یہ ہوئے سونے کی طرح نظر آتا ہے۔ لوگ چاروں طرف سے اس جھیل کی تصویریں جھیل میں تیرتے ہوئے شکاروں کی تصویریں خاص طور پر لی جاتی ہیں۔ والے کشمیری اپنے شکاروں کی تصویر نکل جانے پر قہقہہ مار کر ہنس پڑتے اور انکے سفید سفید دانت موتیوں کی طرح چمکتے ہیں۔ راستے سے چلنے والی کشمیری سیاحوں کو تصویر نکالتے دیکھ کر جھیل کے قریب رک جاتی ہیں۔ منچلے سیاح تصویر لے لیتے ہیں۔ اسپر انہیں بہت خوشی ہوتی ہے۔ انکے خوبصورت چہروں مسکراہٹوں کے کنول کھل اُٹھتے ہیں۔

کشمیر کو لوگ جنت کہتے ہیں۔ اگر کشمیر جنت ہے تو کشمیر میں بسنے والی خوبصورت عورتیں حوریں ہوئیں۔ جنت میں عورتیں نہیں بلکہ حوریں رہتی ہیں حوریں جب پیدا ہوتی ہیں تو یہ اپنی ماؤں کی پیٹھ پر بندھی ہوتی ہیں۔ ان کی کام کرتی ہیں اور یہ اپنی ماؤں کی پیٹھ پر کبھی سو جاتی ہیں اور کبھی یکایک جاگ پڑتے آکاش کو گھورنے لگتی ہیں۔ اس آکاش کو جس پر حقیقی جنت واقع ہے اور جہاں حوریں رہتی ہیں۔ کشمیری حوریں تو صرف ان کا بھونڈا سا عکس ہیں۔ وہ حوریں عیش ہیں۔ یہ حوریں کام کرتی ہیں۔ وہ حوریں جنت کے میوے کھاتی ہیں۔ یہ حوریں کی گالیاں کھاتی ہیں۔ وہ حوریں جنت کی نہروں کا میٹھا پانی پیتی ہیں یہ صبر کے گھونٹوں پر اکتفا کرتی ہیں۔ وہ حوریں جنت کے جھولوں میں جھولتی ہیں یہ غم کے جھولے میں ....

اُس جنت میں صرف نیک لوگ جاتے ہیں۔ اس جنت میں نیک و بد کا لحاظ نہیں۔ اُس جنت میں وہی لوگ جا سکتے ہیں جنکے پاس اچھے اعمال ہوں اس جنت میں ہر وہ آدمی جا سکتا ہے جس کے پاس روپئے ہوں۔ اُن حوروں تک اچھے اعمال لے جاتے ہیں۔ ان حوروں تک اچھے دلّال لے جاتے ہیں... فرق بہت تھوڑا سا ہے......!

میں اس جنت میں تین ماہ رہا۔ میں نے کشمیر کے متعلق بہت کچھ سُن رکھا تھا۔ ان حوروں کی میں نے ہزاروں کہانیاں پڑھی تھیں۔ زعفران کے حسین کھیتوں کے متعلق میں نے بہت کچھ سن رکھا تھا۔ شکاروں کی ہزاروں باتیں سنی تھیں جھیلوں کے قصے سنے تھے۔ گنگناتے آبشاروں کے متعلق سنا تھا۔ دلفریب نظاروں کے متعلق سنا تھا۔ دوستوں سے سنا تھا کہ اگر زندگی میں جنت دیکھنی ہو تو کشمیر چلے جاؤ۔ بڑا سستا سودا تھا۔ میں کشمیر چلا گیا۔ مگر کشمیر میں تین مہینے گذارنے کے بعد میں اس فیصلے پر پہنچا کہ کشمیر جنت نہیں ہے۔ یہ دور سے چمکتی جھیلیں سُراب ہیں۔ یہ کہانیاں فریب ہیں یہ قصّے جھوٹے ہیں۔ کشمیر جنت نہیں بلکہ یہ غریبی کا مرکز اور عصمتوں کا مقتل ہے یہاں امیر آتے ہیں اور غریبوں کی زندگانیاں لُوٹ کر چلتے بنتے ہیں۔ عصمتیں لُوٹ کر بھی یہ باعزت رہتے ہیں ہزاروں ایسے قصّے ہیں جن سے ثابت کر سکتا ہوں کہ کشمیر جنت نہیں ہے رضیہ کا قصّہ لیجئے ...... دو ماہ پہلے رضیہ جب مجھ سے ملی تھی۔ ایک سیدھی سادی لڑکی تھی۔ اسکے جسم پر فرن تھا اور چہرے پر معصوم مسکراہٹ ...... اسکی کمر پر لکڑیوں کی ٹوکری تھی۔ میں گرین ہوٹل کے قریب ہی کھڑا تھا۔ میں نے اُسے بلا کر پوچھا ـــ " لڑکی! یہ لکڑیاں کیا کروگی؟"

"آپ نہیں جانتے بابو؟" اس نے حیرت سے پوچھا تھا "گوری رنگت والے بابو یہ روز خریدتے ہیں۔ تاپنے کے لئے۔ خوب آمدنی ہو جاتی ہے"

کتنی آمدنی ہو جاتی ہے؟ میں نے مسکرا کر سوال کیا تھا..... "پورے دس آنے بابو"۔

" دس آنے اور خوب آمدنی! یہ بھی خوب رہی۔ اتنی محنت کی قیمت صرف دس آنے!"

" تو کیا دس آنے کم ہوتے بابو! میری بہن تو اتنی ہی لکڑیاں چھ آنے میں بیچتی ہے مگر وہ موٹے سے بابو ہیں نا! وہ مجھے دس آنے دے دیتے ہیں۔ بڑے اچھے ہیں وہ!"

"کتنی بڑی ہے تمہاری بہن؟"

" پانچ دس سال کی"

دوسرے دن رضیہ مجھے پھر ملی۔ معصوم رضیہ! اسکے چہرہ پر (صفحہ ۴۴ پر)

URDU SECTION.

مدیر
پروفیسر افتخار احمد فخرؔ دھولیاوی
ایم۔ اے۔ بی۔ اے۔ (آنرز)
(شعبۂ اردو۔ فارسی)

اجنٹا

جلگاؤں

برائے
سنہ ۱۹۶۰ء

AJINTHA.

مولجی جیٹھا آرٹس اینڈ سائنس کالج جلگاؤں (مشرقی خاندیش)

انگریزی کی اہمیت

از — اقبال احمد
(بی۔ ڈی۔ آرٹس)

تعلیم سماج کے عروج کا باعث ہے غیر تعلیم یافتہ سماج کبھی ترقی کی شاہراہ پر گامزن نہیں ہوسکتا۔ آج جبکہ بھارت مشینی دور میں قدم رکھ رہا ہے اور عوام کی فلاح بہبودی کے لاکھ جتن کر رہا ہے ان ہی میں سے ایک کوشش شمع علم سے عوام کے قلوب و اذہان کو منور کرنا بھی ہے۔

طریق تعلیم میں حصول تعلیم کیلئے مخصوص طریقہ (PERFECT-METHOD) از حد ضروری و لازمی ہے۔ انگریزی جو آج کل بین الاقوامی زبان قرار دی گئی ہے۔ ہر ترقی پسند فرد کیلئے ضروری ہے۔ صوبہ بمبئی میں پچھلے دس برسوں سے انگریزی کی اہمیت گھٹائی جارہی ہے۔ ہم طلبا کو صرف اپنے محدود ریاست یا حلقۂ سماج میں ہی نہیں رہنا ہے بلکہ دوسرے ترقی یافتہ ممالک سے تبادلۂ خیال بھی کرنا ہوتا ہے۔ لیکن جب تک ہم انگریزی سے بہرہ ور نہ ہوں ہمارے لئے یہ امر محال ہوگا۔ اور انگریزی سے لاپرواہی نہ صرف ہماری بلکہ اجتماعی تنزل کا باعث بن جائے گی۔

کالج جو کہ عام طور پر طلباء کیلئے مغربی علوم و فنون کی آشنائی کا ذریعہ سمجھا جاتا ہے آجکل محدود سے محدود تر ہوتا جارہا ہے۔ اسکی خاص وجہ انگریزی سے دوری ہے۔ محض چار برسوں کے قلیل عرصہ میں طالب علم اس قابل نہیں ہو پاتا کہ وہ بلند پایہ ادیبوں و شاعروں کے شاہکار پڑھ سکے۔ افسوس سے ہماری حکومت اب تک اس امر کی اہمیت کے جاننے سے قاصر رہی ہے اور اس خواب خرگوش نے کروڑوں طلبا کو عظیم نقصان پہنچایا ہے۔ دیگر ترقی ممالک کے طلبا تسخیر ماہتاب کے قوانین پڑھتے ہیں تو ہم انگریزی کے مراٹھی ترجمہ کا مطالعہ کرتے ہیں جو چنداں قابل التفات نہیں۔

چند طلبا خواہ وہ قلیل تعداد میں ہی کیوں نہ ہوں انگریزی کے خواہاں ضرور ہیں انہیں بھی مگر مراٹھی ذریعہ تعلیم سے پست ہمت کر دیا جاتا ہے اور ۹۹ فیصدی طلبا کی انگریزی کمزور رہ جاتی ہے۔ اور بڑے بڑے امتحانات مثلاً پبلک سروس کمیشن (Public Service Commission) اور مقابلہ کے امتحانات میں یہ ناکامیاب ہو جاتے ہیں۔ ہمارے طلبا کو بجز نصاب کی کتاب کے دیگر بیرونی کتابوں کے مطالعہ کا فائدہ نہیں پہنچتا کیونکہ وہ تمام انگریزی میں ہوتی ہیں جبکہ انکا ذریعہ مراٹھی زبان ٹھیری۔ ہمارے ملک کے مشہور حریفِ انگریزی لیڈران کا کہنا ہے کہ ہم انگریزی علم و ادب کا ترجمہ عام فہم ہندوستانی زبان میں کرسکیں گے، لیکن انہوں نے اس فعل پر غور نہیں کیا کہ انگریزی ٹیکنیکل الفاظ کے سنسکرت ہم وزن الفاظ کی تلاش میں جو عرصہ لگ جائے گا اس دوران میں وہ ادب و علم اور بھی ترقی کر جائے گا اور اسطرح سے ہم دیگر ممالک کے مقابلہ میں کوسوں دور رہیں گے۔ دوسرے ممالک بھی آج کل اسکی اہمیت جاننے لگے ہیں مثلاً روس میں بھی اب انگریزی عام ہو رہی ہے لیکن کتنے افسوس کی بات ہے کہ ہم اب اسے چھوڑ رہے ہیں۔

جب کوئی قوم کسی ملک کو فتح کرتی ہے تو وہ مفتوح قوم پر اپنی زبان تہذیب و تمدن کو جابرانہ طریقہ سے مروج کر دیتی ہے۔ اسی طرح سے ہم بھی انگریزی زبان، تہذیب و تمدن سے متاثر ہوئے ہیں اور اب جبکہ ہم آزاد ہیں ہم سوچتے ہیں کہ یہ غیر ملکی اثر کو ہمیں مٹانا چاہیئے۔ لیکن یہ محض ہماری ضعیف الاعتقادی ہے۔

ہمیں علاقائی زبان کے محدود علم کے مطالعہ سے ناکامیابی کے منحوس منھ کا درشن کرنا پڑتا ہے اور اس سے نہ صرف کسی مخصوص (بقایہ صفحہ ۶ پر)

Published by
Prof. M. M. Thatte
M. J. College Jalgaon

Printed by
Shri V. C. Nehete
Deccan E. P. Press Jalgaon